

ІНСТИТУТ ПРАВОТВОРЧОСТІ
ТА НАУКОВО-ПРАВОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЯК ОСНОВНИЙ ДОКУМЕНТ ЮРИДИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

*Всеукраїнська
науково-практична конференція
м. Київ, 8 грудня 2025 року*

Київ • Алерта • 2025

УДК 340.134:005.21:342.52(477)
НЗ4

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
27 листопада 2025 року, протокол № 11*

Редакційна колегія:

Кот О.О., Гриняк А.Б., Хальота А.І.

Відповідальний редактор:

Хальота А.І.

НЗ4 Наукова концепція розвитку законодавства України як основний документ юридичного прогнозування: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 8 грудня 2025 р.). Київ: Алерта, 2025. 224 с.

ISBN 978-617-566-962-4

8 грудня 2025 року Інститутом правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України спільно з Науково-консультативною радою при Голові Верховної Ради України проведено науково-практичну конференцію, присвячену науковому обґрунтуванню концепції розвитку законодавства України як інструменту стратегічного юридичного прогнозування та модернізації національної правової системи.

Видання може зацікавити науковців і науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти та наукових установ, здобувачів вищої освіти й докторантів, а також представників органів публічної влади, правників, які займаються розробленням і вдосконаленням законодавства України.

УДК 340.134:005.21:342.52(477)

© Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, 2025,

© Видавництво «Алерта», оформлення, 2025

ISBN 978-617-566-962-4

ЗМІСТ

Вступне слово Кот О. О.	8
---------------------------------	---

НАПРЯМ 1. ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Законодавство України: поняття та система Колодій А. М.	14
---	----

До питання про формування концепції розвитку українського законодавства Погрібний С О.	20
---	----

НАПРЯМ 2. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРИВАТНОПРАВОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Концептуальні підходи до оптимізації законодавчих поло- жень щодо цивільної процесуальної правосуб'єктності Бичкова С. С.	27
--	----

Концептуальні положення розвитку інституту доказів та до- казування у цивільному судочинстві України Боровська І. А.	32
---	----

Перспективи подальшого розвитку законодавства у сфері ін- телектуальної власності з огляду на його реформування Булат Є. А.	38
--	----

Ефективність чинного цивільного законодавства та напрями його оновлення Великанова М. М.	40
---	----

Партнерство: проблема правового забезпечення в ракурсі єв- роінтеграції та потреб повоєнної відбудови України Вінник О. М.	46
---	----

Конвалідація правочинів, вчинених з дефектом форми: оновлення Глави 16 Цивільного кодексу України Гуцуляк В. К.	53
Щодо окремих питань колективного управління у проєкті Книги 4 «Право інтелектуальної власності» оновленого (ре-кодифікованого) Цивільного кодексу України Зуб І. В.	57
Удосконалення норм про договори в сімейному праві України: загальні підходи та окремі напрями Карнаух В. С.	61
Цивільно-правова відповідальність як правовий наслідок порушення договору управління чужими справами Карташов В. В.	66
Концептуальні підходи до регулювання аліментних зобов'язань Красицька Л. В.	71
Колізійні норми щодо трудових відносин: концептуальні засади розвитку законодавства Купіна Л. Ф.	75
Ціна як істотна умова договору факторингу: до питання оновлення Глави 73 Цивільного кодексу України Лазовський О. В.	81
Заходи процесуального примусу у цивільному процесі України Лічман Л. Г.	85
Антагоністичний погляд на систему цивільного процесу у репродукції його джерел Мельник Я. Я.	91
Окремі аспекти забезпечення ефективності правового регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом Міловська Н. В., Перевертун О. В.	95

Субсидіарна відповідальність держави у цивільних праводносинах Накорчевський С. В.	100
Принцип «єдності застосовуваного права» в європейському приватному праві та перспективи його імплементації в національне законодавство Простибоженко О. С.	105
Деякі питання зняття корпоративної вуалі відповідно до проекту Книги першої оновленого Цивільного кодексу України Трубаков Є. О.	110
Об'єкти, згенеровані штучним інтелектом: сучасний стан та перспективи удосконалення законодавчого регулювання в Україні Якубівський І. Є.	117

НАПРЯМ 3.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО НАУКУ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Повернення науковців як стратегічний напрям розвитку науки: європейський досвід та можливості адаптації для України Атаманчук Н. І.	122
Деякі підходи щодо формування наукової концепції розвитку законодавства України про наукову та науково-технічну діяльність Борденюк В. І.	128
Концептуальні засади розвитку законодавства України про науку Гриняк А. Б.	133
Євроінтеграційний вимір державної політики відкритої науки в Україні Гусар О. А.	138

Концептуальні засади політики держави у сфері науки: український контекст Костицький М. В.	143
Шляхи вдосконалення правового статусу фізичних осіб – суб’єктів наукової і науково-технічної діяльності Костюченко О. Є.	148
Національне законодавство в сфері науки: деякі аспекти розвитку в контексті євроінтеграції Кушакова-Костицька Н. В.	153
Земельно-правовий статус суб’єктів наукової і науково-технічної діяльності в Україні Носік В.В.	158
Пріоритети Європейського дослідницького простору в контексті відновлення України Островська Б. В.	162
Державне регулювання у сфері науки, технологій та інновацій: системний підхід Томкіна О. О.	167
Розвиток законодавства України у сфері науки та освіти: сучасний стан і тенденції гармонізації (у контексті звіту Європейської Комісії від 04 листопада 2025 року) Шевчишин О. І.	170

НАПРЯМ 4. ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ І ОБОРОНУ

Національне законодавство з інформаційної безпеки: актуальні проблеми та шляхи вдосконалення Бодюл Є. М.	175
Концептуальні засади розвитку інформаційної безпеки України в умовах війни: тенденції та виклики Кирницький О. В.	180

Європейський досвід правового регулювання державної охорони Кузнецов В. В.	185
Національна безпека та оборона України: розуміння та реалізація Лапко А. Г.	190
Нормативно-правове забезпечення здійснення екологічного страхування як напряду гарантування екологічної безпеки Легеза Ю. О.	196
Розвиток законодавства в сфері етнокультурної політики України як складової соціальної безпеки Токарчук О. В.	201
Зарубіжний досвід розроблення моделей правового регулю- вання у сферах національної безпеки і оборони та його акту- альність для України Циганов О. Г.	206
Міжнародно-правові стандарти демократичного цивільного контролю за сектором безпеки та оборони Хальота А. І.	209
Теоретичні засади реформування системи державної охорони Шакун В. І.	216

ВСТУПНЕ СЛОВО

Кот Олексій Олександрович,
*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України, заслужений юрист України,
директор Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Шановні учасники конференції, шановні колеги!

Розвиток законодавства України сьогодні набуває особливо-го значення. Наша держава вже понад три десятиліття перебуває у процесі глибоких політичних, соціальних та економічних трансформацій, кінцевою метою яких є побудова демократичної правової держави та утвердження справжнього народовладдя. В цих умовах формування і вдосконалення національного законодавства виступає одним із найважливіших чинників успішного проведення глибоких реформ у політичній та економічній сферах, а також гарантом захисту прав і свобод людини. Тож, якість і ефективність законодавства визначає спроможність держави здійснювати перетворення та забезпечувати верховенство права. Недарма відзначається, що становлення сучасного українського законодавства є найважливішою умовою для реалізації масштабних реформ і вступу України до Європейського Союзу. Недарма актуальність теми конференції зумовлена значним впливом міжнародного права та євроінтеграційних процесів на розвиток національної правової системи. Відповідно наукове осмислення концепції розвитку законодавства України є на часі та має стратегічне значення для майбутнього держави.

Історія розвитку українського законодавства після здобуття незалежності пройшла кілька етапів, кожен з яких приніс свої виклики. На початку 1990-х перед молодою державою постало завдання «розірвати» з радянським правовим минулим і створити власну нормативну базу, що відповідає б новим реаліям суверенної України.

Прийняття Конституції 1996 року заклало основу правової системи, подальші ж роки характеризувалися інтенсивним правотво-

ренням, часто реактивним за своєю суттю. Нерідко законодавчий процес відбувався без належного планування та прогнозування: спостерігалися випадки надмірної поспішності у підготовці важливих рішень без ґрунтовного опрацювання, без аналізу потенційної ефективності цих рішень і необхідних економічних чи соціальних розрахунків; не завжди враховувалися правила законодавчої техніки, мали місце недоліки в плануванні законотворчої роботи. Така фрагментарність і хаотичність правотворення негативно впливала на якість правового поля, породжувала колізії і прогалини, знижувала авторитет закону та правопорядку. Подолання цих історичних недоліків стало одним із стимулів до переосмислення підходів у правотворчості.

Сучасний етап розвитку законодавства України накладає ще більш складні вимоги та виклики. Сьогодні на механізм правотворення одночасно впливають як внутрішні, так і зовнішні фактори, що формують цілу низку тенденцій. Зокрема, дослідники відзначають такі ключові виклики сучасної правотворчості, як: євроінтеграція та необхідність гармонізації українського законодавства із правом ЄС; продовження децентралізації влади та розвиток місцевого самоврядування; цифровізація суспільства і самого законотворчого процесу, включно з потребою захисту персональних даних, гарантування кібербезпеки та регулювання цифрових послуг; зростання ролі громадянського суспільства у формуванні правових рішень; мінімізація корупційних факторів при підготовці та ухваленні нормативних актів; підвищення ефективності й прозорості самого законотворчого процесу; посилення міжнародного співробітництва та виконання міжнародно-правових зобов'язань України; а також необхідність врахування судової практики, включно з рішеннями Європейського суду з прав людини, у правотворчості.

Додатково слід згадати безпрецедентні випробування, що їх принесла повномасштабна війна та запровадження режиму воєнного стану. Від 24 лютого 2022 року Україна змушена оперативного змінювати чинне законодавство і ухвалювати нові акти, враховуючи надзвичайні обмеження та особливі потреби воєнного часу. Законодавче забезпечення національної безпеки, підтримки Збройних Сил, захисту прав переселенців, відбудови зруйнованої інфраструктури – всі ці питання вимагали негайних нормативних рішень. Таким чином, сучасне українське законодавство розвивається під

потужним тиском як внутрішніх перетворень, так і зовнішніх обставин, що висуває високі вимоги до його якості, узгодженості та здатності адекватно відповідати на виклики часу.

В умовах таких масштабних викликів особливого значення набуває науково обґрунтований підхід до правотворчості. Йдеться про необхідність наукової підтримки законотворчого процесу на всіх стадіях – від концептуального прогнозування розвитку правової системи до експертизи конкретних законопроектів. Лише спираючись на сучасні наукові знання та залучаючи міждисциплінарну експертизу, можна забезпечити випереджувальне і системне оновлення законодавства, уникнути повторення помилок минулого і підвищити ефективність правових норм. Важливо підкреслити, що сама держава вже на законодавчому рівні визнала пріоритет наукового забезпечення правотворчості. Прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» у серпні 2023 року закріпило принцип науковості у правотворчому процесі. Зокрема, стаття 22 цього закону передбачає підготовку Наукової концепції розвитку законодавства України – спеціального документа юридичного прогнозування рекомендаційного характеру. Ця Концепція покликана раз на п'ять років здійснювати системне прогнозування розвитку національного законодавства – як в цілому, так і за окремими сферами та галузями. Підготовка такого документу є важливим кроком до запровадження стратегічного планування правотворчості, коли законодавець отримує науково обґрунтовані орієнтири щодо пріоритетних напрямів нормотворчої діяльності. Науковий супровід у цій сфері означає, що перед ухваленням важливих правових рішень здійснюється ретельне наукове опрацювання: аналізуються соціально-економічні наслідки регулювання, проводяться правові експертизи, враховуються дані суміжних наук – економіки, соціології, політології, екології тощо. Адже законодавство, особливо в умовах стрімких змін, має бути не лише юридично грамотним, а й соціально ефективним.

В минулому недооцінка такої міждисциплінарної експертизи призводила до того, що норми приймалися без урахування фінансових чи екологічних розрахунків, без прогнозу ефективності, що знижувало дієвість законів. Тепер же настав час узалежнити правотворчість від наукових прогнозів та доказів. Наука повинна слугувати компасом для законодавця, щоб правова система роз-

вивалася не хаотично, а згідно з об'єктивними закономірностями суспільного розвитку. Такий підхід є по суті міждисциплінарним: правники спільно з економістами, соціологами, фахівцями державного управління та іншими експертами мають виробляти оптимальні законодавчі рішення. Лише синтез різних галузей знань дозволить створювати норми, адекватні сучасним потребам суспільства та здатні ефективно працювати на практиці.

Окремо слід наголосити на євроінтеграційному вимірі розвитку українського законодавства. Набуття Україною статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу з червня 2022 року визначило стратегічний напрям для усієї правової системи. Європейські вимоги й стандарти нині стали дороговказом для національного правотворення. Адаптація українського законодавства до права ЄС перестала бути факультативним завданням – це необхідність, обумовлена самим курсом держави на членство в ЄС. Зафіксовано, що однією з головних цілей відповідної правової адаптації є утвердження принципу верховенства права в Україні та забезпечення «правового характеру» вітчизняного законодавства. Тож, йдеться про приведення наших законів у відповідність не лише до формальних *acquis communautaire*, але й до духу європейських цінностей – таких, як правова визначеність, прозорість, справедливість та захист прав людини.

Євроінтеграція виступає могутнім модернізаційним чинником: вона диктує необхідність структурної перебудови у багатьох сферах законодавства – від економічного та фінансового права до екологічного і трудового. Гармонізація норм означає не просто переклад і імплементацію директив ЄС, а переосмислення підходів до регулювання суспільних відносин, впровадження найкращих європейських практик. Водночас процес адаптації права ЄС має здійснюватися стратегічно виважено, із врахуванням національних особливостей та пріоритетів розвитку. Саме для цього потрібне планування, зокрема і на основі згаданої Наукової концепції розвитку законодавства, яка покликана окреслити етапи і пріоритети законодавчих змін в контексті євроінтеграції. Від успішності цього процесу залежить не лише виконання формальних умов вступу до ЄС, а й побудова в Україні сучасної правової системи європейського зразка, що забезпечуватиме верховенство права та ефективний захист прав громадян.

Узагальнюючи наведене, варто підкреслити: те, як саме розвиватиметься наше законодавство у найближчі роки, матиме довгострокові стратегічні наслідки для усіх сфер життя країни. Для системи державного управління якісне та послідовне законодавство є фундаментом ефективного врядування. Чіткі та узгоджені закони підвищують ефективність роботи органів влади, сприяють прозорості та підзвітності, знижують поле для корупції. Належно виписані процедури та правила ведуть до зміцнення інститутів, до кращої реалізації політик і реформ. Недарма міжнародний досвід показує, що країни з міцним верховенством права досягають більших успіхів у реформуванні державного управління. Згідно з глобальними дослідженнями, саме верховенство права виступає найбільш впливовим фактором довгострокового розвитку – воно перевершує навіть економічні чи політичні свободи за впливом на успішність країни. Прозоре і передбачуване правове середовище створює основу для відповідального врядування та стабільної державності.

Для суспільства в цілому розвиток законодавства означає зміцнення соціальної справедливості і верховенства права у повсякденному житті громадян. Закони, що адекватно відображають потреби суспільства і базуються на наукових підходах, сприяють захисту прав кожної людини, забезпечують рівність перед законом та стабільність правил. У довгостроковій перспективі саме через якісні закони суспільство утверджує свої цінності – свободу, справедливість, людську гідність. Крім того, посилення правових механізмів участі громадян (через громадські обговорення законопроектів, прозорість влади тощо) підвищує легітимність і довіру до державних інституцій. В результаті формується більш згуртоване, відповідальне громадянське суспільство. Не можна забувати і про такий стратегічний аспект, як національна безпека: ефективне законодавство в сферах оборони, інформаційної безпеки, кібербезпеки є щитом країни у сучасному мінливому світі. Отже, на кону – не лише юридичні тексти, а якість життя народу, його захищеність та процвітання.

Підсумовуючи, слід наголосити, що наукове обговорення концепції розвитку законодавства України – це не академічна абстракція, а практична необхідність, продиктована самим життям. Історичний досвід вчить нас, що без науково обґрунтованої правової політики неможливо побудувати ані ефективної держави, ані кон-

курентоспроможної економіки, ані справедливого суспільства. Сучасні виклики – від євроінтеграції до післявоєнної відбудови – вимагають від нас усіх злагоджених зусиль і ґрунтовних знань для оновлення правової системи. Саме тому міждисциплінарний діалог науковців, законодавців, управлінців та правників, який розгортається на цій конференції, є надзвичайно своєчасним і корисним. Сподіваємося, що спільна інтелектуальна праця учасників дозволить напрацювати нові ідеї та рекомендації для формування цілісної наукової концепції розвитку українського законодавства. Переконаний, що стратегічне планування законодавства на наукових засадах закладе міцний фундамент для подальшого розвитку України – як правової держави, з належним врядуванням, успішною економікою і процвітаючим суспільством.

Напря́м 1. Прогнозування розвитку законодавства України

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА

Колодій Анатолій Миколайович,
*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України, заслужений юрист України,
головний науковий співробітник відділу
дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Розуміння законодавства України, є складною категорією, оскільки тлумачиться у сучасному праві України у вузькому та широкому його інтерпретуванні. У вузькому коли стверджують, що «законодавство – це Конституція України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, закони України» [1, с. 228]. Або «законодавство – система нормативних актів, якими регулюються суспільні відносини. Є головним засобом реалізації функцій законодавчої влади» [2, с. 499–500].

У широкому – навпаки, зазначають «Законодавство – сукупність законів та інших правових актів держави, що забезпечують правове регулювання суспільних відносин на її території. Ці акти залежно від своєї юридичної сили утворюють певну ієрархічну систему, яку об'єднує конституція держави» [3, с. 215–216]. Або «... система законів та інших нормативних актів, що приймаються Верховною

Радою України та вищими органами виконавчої влади: постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови і декрети Кабінету Міністрів України» [4, с. 274–275].

З цього приводу треба погодитися із Конституційним Судом України, який у «Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство»)» від 9 липня 1998 року № 12-рп/98, зазначив, що «Термін «законодавство» досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні як сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права. Цей термін без визначення його змісту використовує і Конституція України (статті 9, 19, 118, пункт 12 Перехідних положень). У законах залежно від важливості і специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони; в інших, передусім кодифікованих, в поняття «законодавство» включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках – також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади» [5].

Разом з тим у цьому ж Рішенні Конституційний Суд України зазначив «Термін «законодавство», що вживається у частині третій статті 21 Кодексу законів про працю України щодо визначення сфери застосування контракту як особливої форми трудового договору, треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України» [5].

Певно, що вирішальним у питанні якому розумінню варто віддати перевагу та яким керуватися у подальших теоретичних та практичних пошуках є розуміння законодавства України у нормативно-правових актах. У зв'язку із чим звертає на себе увагу стаття 9 Закону України «Про правотворчу діяльність» від

24 серпня 2023 р. № 3354-ІХ, яка називається «Законодавство України» і у частині першій якої зазначається, що «Законодавство України – це взаємопов’язана та упорядкована система нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів» [6], а у частині другій та третій, що законодавство України включає: 1) Конституцію України – Основний Закон України; 2) закони; 3) підзаконні нормативно-правові акти: а) постанови Верховної Ради України, що містять норми права; б) укази Президента України, що містять норми права; в) постанови Кабінету Міністрів України, що містять норми права; г) накази міністерств, що містять норми права; г) акти інших державних органів, що містять норми права; д) постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим, постанови Ради міністрів Автономної Республіки Крим, накази міністерств Автономної Республіки Крим, що містять норми права; е) розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, накази керівників структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, що містять норми права; є) акти органів місцевого самоврядування, що містять норми права; ж) чинні міжнародні договори України[6]. Тобто, Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-ІХ регламентує саме широке розуміння законодавства України, якого варто дотримуватися, проте не можна не звернути увагу на певну спірність і навіть колізійність такого розуміння.

Адже вищеперераховані нормативно-правові акти мають різну юридичну силу, приймаються різними суб’єктами правотворчої діяльності, що наділяються неодноманітною владою та компетенцією, мають відмінну територіальну розповсюдженість, предмет та метод правового регулювання тощо. Саме тому доцільно відмовитися від широкого тлумачення категорії «законодавство» під якою розумілась не тільки сукупність законів, але і інших нормативних актів. Вищою юридичною силою повинен характеризуватися тільки закон, на підставі і для виконання якого мають прийматися інші нормативні акти.

При цьому надзвичайно важливо забезпечити системність законодавства враховуючи, що «Системність (з’єднання, утворення): 1) термін (поняття), що розкриває визначальну (основоположну) властивість світу, в якому живуть люди і переконує, що навколишній світ (матеріальний і духовний) являє собою не ізольова-

ні одне від одного явища і процеси, а сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих складових на всіх етапах і рівнях їх розвитку як системних, цілісних утворень; 2) основоположний принцип наукового пізнання і соціальної практики, сутність якого виявляється у застосуванні системного (комплексного) підходу в дослідженні складних об'єктів (систем) і орієнтує дослідження на розкриття їх цілісності та виявлення всіх типів зв'язків у ньому, зведення їх у єдину систему знань. Основними ознаками системи є: а) наявність елементів, які її складають; б) наявність підсистем як результат взаємодії елементів; в) наявність компонентів як результат взаємодії підсистем; г) наявність зв'язків між підсистемами та компонентами; г) наявність певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегрований результат; д) зв'язок з іншими системами зовнішнього середовища» [7].

Таким чином, враховуючи, вищевикладене а також, те що відповідно до частини першої статті 10 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-ІХ «Закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою України та (або) на всеукраїнському референдумі в установленому Конституцією України та законом порядку, що регулює найбільш важливі суспільні відносини» [6] до системи законодавства мають належати:

1. Конституція України – Основний Закон України.
2. Закони про внесення змін до Конституції України.
3. Декларації: («Декларація про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 року № 55-ХІІ[8]; «Декларація прав національностей України» від 1 листопада 1991 року № 1771-ХІІ[9]).
4. Основи законодавства: («Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР[10]).
5. Кодекси України.
6. Первинні закони.
7. Закони України про внесення змін до кодексу, первинного закону.
8. Закони України про надання згоди Верховною Радою України на обов'язковість або денонсацію міжнародного договору України.
9. Закони України про затвердження: а) Регламенту Верховної Ради України; б) Державного бюджету України; в) загальної струк-

тури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України; г) державних символів України; г) інших правових актів Верховної Ради України або норм права у визначених Конституцією України та (або) законом випадках.

10. Закони про схвалення чи затвердження нормативно-правових актів інших органів у визначених Конституцією України випадках: а) указів Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації; б) рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; в) Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.

11. Міжнародні договори України.

Список використаних джерел:

1. Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я. Ю Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1232 с.

2. Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2: Д-Й. 1999. 744 с.

3. Юридичний словник-довідник: За ред. Ю.С. Шемшученка/ Худож. оформ. В.М. Штогриня. Київ: Феміна, 1996. 696 с.

4. Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 992 с.

5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство»)» від 9 липня 1998 року № 12-рп/98. *Офіційний вісник України*. 1988. № 32. Стор. 59. Ст. 1209, код акта 5855/1998.

6. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-ІХ. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364.

7. Системність / Міністерство освіти і науки України. Науково-дослідний інститут українознавства. URL: <http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/1720-2012-05-14-10-13-07> (дата звернення: 25.10.2025).

8. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року № 55-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

9. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 року № 1771-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 53. Ст. 799.

10. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 23. Ст. 121.

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА¹

Погрібний Сергій Олексійович,
*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
суддя Великої Палати Верховного Суду,
головний науковий співробітник відділу приватноправових
досліджень Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Розроблення концепції розвитку національного права відкриває широкі можливості для виконання науковцем прогностичної функції. Дослідник певною мірою вдається до здійснення прогнозів на майбутнє, а саме дослідження, не маючи суто прикладного утилітарного характеру, може стати початком нових теоретичних розвідок. Тож *мета такого дослідження* – на підставі наукових методів пізнання спрогнозувати цілісну картину розвитку усього комплексу правових норм у найближчому майбутньому, передбачити ймовірний стан суспільних відносин у прогнозований проміжок часу, відтворити власне бачення змісту національного законодавства в усіх сферах регулювання суспільних відносин, яке б відповідало потребам українського суспільства й української держави.

Досліджень сучасного стану окремих частин та усього правового комплексу норм чинного законодавства нині не бракує; наукові статті, дисертації, монографії тощо містять пропозиції щодо вдосконалення законодавства, вказують на його певні вади, суперечності й прогалини. А втім, ідеальної для суспільства та держави конструкції щодо стану суспільних відносин, врегульованого такими законодавчими приписами, не запропоновано. Тож метою цієї роботи є візія щодо побудови бажаної до втілення ідеальної моделі – стану врегульованості кластера суспільних відносин, пов'язаних із діяль-

¹ У тезах доповіді автор відтворив основні свої ідеї та здобутки щодо формування концепції розвитку українського законодавства, раніше опубліковані у багатьох його наукових статтях та інших працях.

ністю приватних осіб і держави. Здійснення цієї розвідки неможливе без визначення таких понять, як концепція, розвиток, право тощо.

Передовсім потрібно з'ясувати, що таке концепція та розвиток загалом. Концепція (лат. *conceptio* – розуміння) – це система поглядів, те або інше розуміння явищ і процесів; єдиний, визначальний задум. Розвиток у демократичному суспільстві означає щось чітко орієнтоване і спрямоване зазвичай на поліпшення якості життя суспільства.

Підходи до визначення поняття «концепція» в сучасній науці загалом є близькими за своїм змістом, а термін «концепція» розуміють як сукупність поглядів, що відображає певне цілісне бачення сутності якогось предмета чи явища та ставлення до нього; сукупність принципів, які визначають напрям розвитку та способи виконання поставлених завдань у межах того чи іншого виду діяльності; основна думка, провідна ідея тощо.

У філософії під концепцією розуміють сукупність положень, що виникає на основі концепту та покликана його підкріпити, довести, обґрунтувати; інколи концепцією вважають спосіб тлумачення, ідею, задум, вчення, що ґрунтується на сукупності концептів. Концепція також може означати стисле вираження ядра певної теорії або сукупності поглядів. Концепт – інтелектуальне утворення, яке надає сприйнятому значення та сенсу, що виходить далеко за його чуттєво-фіксовані межі, набуваючи певного предметного або смислового визначення [1, С. 88].

В юридичній літературі поняття «концепція» вживають для позначення або системи поглядів на те чи інше розуміння явищ, процесів, або єдиного, визначального замислу, провідної думки будь-чого, створеного суб'єктом [2, С. 339–340]. У чинному законодавстві, зокрема, в частині 4 статті 22 Закону України «Про правотворчу діяльність», наукову концепцію розвитку законодавства України визначено як документ юридичного прогнозування рекомендаційного характеру, у якому на теоретико-емпіричній основі здійснюється системне прогнозування розвитку законодавства України, його окремих сфер, галузей та напрямів [3].

Тож що вважати концепцією розвитку права? Щоб відповісти на це питання, потрібно визначити мету законодавця. Законодавство для держави як самостійної інституції є лише інструментом досягнення певної політичної, економічної або іншої соціально значущої мети.

Звернімося до категорії механізму правового регулювання відносин – системи правових засобів, способів, форм, за допомогою яких здійснюється результативне врегулювання суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується правопорядок.

Зазвичай законодавець проголошує з політичної трибуни те, що певні суспільно значущі відносини у країні не мають ідеального стану. Відповідно такі суспільні відносини потрібно змінити у такий спосіб, аби вони відповідали певній ідеальній моделі. Тож мета законодавця – вплинути на суспільні відносини, щоб їх змінити, трансформувати у якусь нову якість, модель, яка, на думку законодавця, є ідеальною або принаймні прийнятною.

Побудова концепції розвитку законодавства неможлива без розуміння самого поняття права, а також способу оцінки його розвитку. Суто інструментальне розуміння «розвитку права» приведе до зосередження зусиль на пошуку найбільш досконалого механізму регулювання певних відносин, а відтак і до найдосконалішої моделі законотворчої діяльності. Завдяки цьому буде сформульовано найбільш абстрактне та прийнятне правило поведінки, розраховане на багаторазове застосування, зрозуміле за змістом і позбавлене неоднозначності його тлумачення тощо. Проте інструментальний підхід до розвитку права вочевидь є однобічним, бо навіть його розширене тлумачення не дасть змогу сконструювати бажаний ідеальний стан власне суспільних відносин.

Право – це система, що має деякі ознаки саморегулювання; мета правотворця з боку держави полягає в тому, щоб вплинути на неї. На думку лауреата Нобелівської премії Фридриха фон Гаєка, на відміну від права, яке не є «винаходом» людини, законодавство – відносно пізній його винахід. Завдяки йому люди отримали надзвичайно потужну зброю, потрібну для досягнення певних благих цілей, хоча поки що не навчилися керувати ним так, щоб воно не перетворювалося в джерело більшого зла. Воно відкрило перед людиною абсолютно нові можливості і дало їй нове відчуття панування над долею. А втім, питання про те, хто повинен володіти цією владою, на жаль, затулило набагато фундаментальніше питання: як далеко ця влада має простягатися? Ця влада буде становити загрозу, допоки ми будемо вірити у те, що вона загрожує бідой, лише потрапляючи у руки поганих людей [4, С. 91].

Створення законів, що видалися невдалими з погляду правозастосування, показує, що просто скласти та схвалити текст закону – не завжди достатньо для того, щоб вирішально вплинути на наявні суспільні відносини: або створювана ідеальна модель таких відносин виявиться нежиттєздатною, або сконструйоване правило поведінки не врахувало стану та особливостей об'єкта свого регуляторного впливу, а отже, абстрактне правило не впливатиме на такі суспільні відносини, а норма буде «мертвою».

Законодавець, який намагається підтримати діючий стихійний порядок, не може надавати юридичної сили будь-якому правилу, що йому подобається, якщо він бажає досягти своєї цілі. Його влада не є необмеженою, тому що базується на тому факті, що деякі правила, які він забезпечує правовою санкцією, громадяни вважають правильними, та, схвалюючи такі правила, він неминуче обмежує свою можливість забезпечувати правовою санкцією інші правила [4, С. 230].

Для тих, хто опановував право відповідно до соціалістичної правової традиції, за якою влада законодавця щодо створення нових приписів та обов'язків для осіб була необмеженою, а право зводилося суто до законодавства, буде досить важко погодитися з тим, що суддя потребуватиме теорії, яка пояснює функцію закону, тому що зміст закону йому незрозумілий і його доведеться знаходити. Наведене не можна зводити до того, що суддя створює нове право, спираючись на писаний закон та базуючись у цих пошуках на догмі (теорії) права. Водночас потрібно враховувати, що українська правова система тяжіє до континентальної правової сім'ї, яка традиційно не визнає за судом права на законотворення, але ж не можна відкидати і конвергенції, притаманної нині розвитку права в усьому світі.

Тож, якщо зважати на еволюційний підхід до права Ф. Гаєка, право це, по-перше, безперечно визнані приписи права, а по-друге, той закон, який і вченому, і судді часто потрібно знаходити, який складається з якогось певного числа ще несформульованих правил, які послуговують тій самій функції, що й безсумнівно визнані та сформульовані положення права [4, С. 229].

З огляду на це право є явищем, яке постійно еволюціонує (змінюється, зазнаючи прогресу або регресу), що має постійно сприяти панівному стихійному порядку. До прикладу, за визначенням Європейського суду з прав людини в оцінці норм писаного права, правила Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – це жи-

вий інструмент, який потрібно тлумачити у світлі сучасних умов, тобто певні її положення у майбутньому можна буде класифікувати інакше [5]. Це означає, що абстрактність положень Конвенції дає змогу Європейському суду з прав людини змінювати свою практику з огляду на потреби сьогодення. Тобто розвиток самого права, зміна суспільно-політичного контексту, науково-технологічний прогрес, розвиток людських стосунків тощо змушують поглянути на деякі соціальні явища інакше, не так, як вважалося прийнятним ще донедавна.

Отже, право як постійно змінюване явище складається зі сформульованих беззаперечно визнаних положень, а також певної кількості несформульованих правил, які слугують тій самій функції, що й перші. Вочевидь, що співвідношення сформульованих і несформульованих правил буде відмінним для різних сфер правових відносин, проте є так само очевидним, що кожен суддя у своїй правозастосовній практиці має регулярно знаходити (відшукувати) закон у цьому суспільстві.

Підсумовуючи викладене, маємо врахувати: влада законодавця не є безмежною у формуванні обов'язкових правил поведінки, він так само повинен «знаходити закон» – справедливі абстрактні правила поведінки, втілення яких у життя може посприяти тому, щоб суспільні відносини, які він прагне регулювати, можна було б трансформувати у певний ідеальний стан – стан гармонії, неконфліктності і справедливості. Тобто нові законодавчі приписи мають сприяти тому, щоб у суспільстві було досягнуто певного стану консенсусу.

Правові норми, право загалом служать для впорядкування практичної діяльності. Право – це закріплені, «реалізовані» правила поведінки. Функцією норм права є справедливе вирішення правових проблем. Ця функція права (яку ще називають «функцією пошуку справедливості») надає важливі аргументи і не лише визначає напрям тлумачення, а й застосовується для доповнення та виправлення законів. Норми поведінки будуть лише тоді «дійсним правом», коли справді служитимуть орієнтиром поведінки для членів суспільства. Тобто «ефективність» права визначається не в останню чергу саме його фактичним застосуванням [6, С. 10–11].

Методично питання застосування права досить часто пов'язане з потребою його «добудови» або й спричинене цією потребою. Часто трапляється ситуація, за якої на певному етапі застосування правової норми з'являється кілька варіантів її тлумачення, порушу-

ється питання про її співвідношення з певними загальними принципами права або виникає потреба встановити й заповнити прогалину в правовому регулюванні. Якщо попри всі зусилля за допомогою тлумачення правової норми не вдалося знайти рішення, яке б відповідало уявленню про справедливість або відчуттю справедливості, то така правова норма потребує свого виправлення. Це повинен зробити законодавець «*de lege ferenda*» (через майбутнє законодавство) або ж «*de lege lata*» (уже в чинному праві) потрібно встановити, що в законі є прогалина, яку повинен вирішити суддя [6, С. 17, 24].

Вочевидь здійснення правосуддя є невід’ємним елементом демократичної правової держави. У суспільстві протягом усього періоду розвитку людства виникають різноманітні спори, які потребують своєчасного та ефективного вирішення. Наявність механізмів розв’язання цих конфліктів безпосередньо впливає на саму стабільність такого суспільства і на можливість його успішного функціонування. Відповідно глобальна мета законодавця у конструюванні законодавства у сфері судового процесу полягає в тому, щоб створити і гарантувати такі процедури, які б забезпечили справедливе вирішення усіх спорів. Шлях до цієї мети лежить через досягнення ефективності правил і процедур, які регламентують діяльність суду та учасників судових процесів.

Загальні висновки

Характеризуючи нинішній стан чинного законодавства, можна визначити такі його вади:

- мінливість;
- непрогнозованість – брак єдиної загальної концепції розвитку національного законодавства;
- стан «перевиробництва» права: нормативних актів багато, але вони не позбавлені суперечностей і прогалин;
- неоднаково повно врегульовані правовими нормами різні суспільні відносини.

Ураховуючи нинішню ситуацію в країні, а також те, що правові норми нині розосереджені у тисячах законодавчих актів, які важко співвідносити зі змістом кодифікованих актів, не потрібно ставити надмірну мету – максимальну консолідацію всіх норм у відповідних кодексах. Законотворець під час здійснення ним правотворчої діяльності насамперед повинен прагнути, щоб кожен новий нормативно-правовий акт був, по-перше, якісним, а по-друге, не викли-

кав суперечностей у правовій системі. Тобто правові норми мають взаємно узгоджуватися, а не суперечити одна одній.

На першому етапі у разі виявлення таких вад, як прогалини чи колізії, їх потрібно усувати за допомогою ординарних законів, застосування яких має стати апробацією запропонованих правових рішень. І лише із часом, переконавшись в ефективності та фундаментальності певних правових норм спеціальних законів, їх можна буде імплементувати до відповідних кодексів, що забезпечить стабільність і фундаментальність норм, викладених у кодифікованих актах.

Потрібно базуватися на тому, що кодекс – не єдиний, а основний закон у певній сфері суспільних відносин, який у разі виникнення будь-якої суперечності має визначати принципи регулювання таких відносин з огляду на свій пріоритет і засадничий характер у певній правовій сфері.

Під час формування власної візії розвитку законодавства України важливо враховувати, щоб уніфікація правового регулювання охоплювала вимоги до одноманітності не лише у матеріальному праві, а й побудову процесуального права на спільних для цивілізованих правопорядків принципах і засадах.

Список використаних джерел:

1. Петрушенко В. Глумачний словник основних філософських термінів. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. 264 с.

2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / голова ред. кол. Ю.С. Шемшученко. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3. С. 339–340.

3. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>

4. Фридрих Август фон Хайек. Право, законодательство и свобода. Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. Киев: Издательство «Центр учебной литературы», 2021. 648 с.

5. Рішення ЄСПЛ від 28 липня 1999 року у справі «Селмуні проти Франції» (*Selmouni v. France*), заява 25803/94 § 101. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>.

6. Корнута Роман. Рецензія на книгу: Циппеліус Райнгольд. Юридична методологія (пер., адапт., прикл. з права України і список термінів). Київ: Реферат, 2004. 176 с.

Напря́м 2. Сучасні тенденції розвитку приватноправового законодавства України

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОПТИМІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВЧИХ ПОЛОЖЕНЬ ЩОДО ЦИВІЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Бичкова Світлана Сергіївна,
*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу приватного права
та процесу Науково-дослідного інституту приватного права
і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
м. Київ, Україна*

Цивільна процесуальна правосуб'єктність є невід'ємною юридичною властивістю суб'єкта, що виявляється у його здатності вступати у цивільні процесуальні правовідносини, набуваючи відповідного правового статусу.

Таким чином, цивільна процесуальна правосуб'єктність визначає можливість особи бути суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин [4, с. 602].

В юридичній літературі зазначається, що зазначену правосуб'єктність доцільно розглядати як необхідну передумову виникнення цивільних процесуальних правовідносин [3, с. 110].

Проте, як підкреслив К.В. Гусаров, «учення про правосуб'єктність пройшло довгий шлях свого розвитку. У теорії права й окремих юридичних науках не існує єдиної думки щодо значен-

ня, суті та юридичної природи правосуб'єктності» [2, с. 53].

Свого часу ми детально досліджували указану категорію і також дійшли висновку про відсутність уніфікованих підходів у доктрині права і законодавстві України до розуміння суті правосуб'єктності та її складових. При цьому нами було визначено, що цивільну процесуальну правосуб'єктність складають цивільна процесуальна правоздатність і цивільна процесуальна дієздатність [1, с. 48].

У нормах ЦПК України термін «процесуальна правосуб'єктність» не використовується. Лише у ч. 1 ст. 183 ЦПК України мова йде про правосуб'єктність іноземної юридичної особи у контексті підтвердження факту належності саме до юридичних осіб за відповідним іноземним законом (сертифікат реєстрації, витяг з торгового реєстру тощо).

При регулюванні подібних правовідносин у КАС України відповідний термін закріплений у назві ст. 43, із змісту якої випливає однаковий із нашим підхід законодавця щодо визначення складових процесуальної правосуб'єктності.

Тому доцільно у ЦПК України для уніфікації тотожних із КАС України положень також присвятити окрему норму цивільній процесуальній правосуб'єктності.

Із змісту ст. 46 ЦПК України вбачається, що цивільна процесуальна правоздатність обмежується здатністю мати цивільні процесуальні права та обов'язки не всіх учасників судової справи, і тим більше не всіх суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, а лише окремих категорій учасників справи (сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи). У зв'язку із цим виникає питання: як бути із здатністю мати права та обов'язки органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, представників, інших учасників судового процесу?

Ці особи також, безперечно, наділяються цивільною процесуальною правосуб'єктністю, і правоздатністю у тому числі.

Однак слід враховувати, що така здатність, як цивільна процесуальна, визначається для кожного суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин окремо. Так, здатністю виступати, наприклад, стороною у справах позовного провадження наділені усі фізичні та юридичні особи без винятку, а також держава. Для того ж, щоб отримати здатність мати цивільні процесуальні права

та обов'язки органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, представників, потрібно відповідати визначеним у законі вимогам: займати певну посаду чи бути наділеним необхідною компетенцією, мати належно посвідчені повноваження на здійснення представництва у суді тощо [1, с. 54].

Хоча потрібно наголосити ще й на тому, що, поряд із фізичними та юридичними особами, цивільною процесуальною правоздатністю, виходячи, зокрема, із ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 4, ч. 1 ст. 19, п. 6 ч. 1 ст. 161 ЦПК України, наділяються також і інші (за своєю юридичною природою) учасники цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, що розглядаються в порядку цивільного судочинства, як-от: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави, невизначене коло споживачів та інші суб'єкти.

З урахуванням викладеного вище, з метою концептуального оновлення цивільного процесуального законодавства України, його уніфікації із нормами приватно правового характеру вважаємо за доцільне доповнити ч. 1 ст. 46 ЦПК України і викласти її в такій редакції: «1. Здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи (цивільна процесуальна правоздатність) мають усі фізичні і юридичні особи, а також у встановлених законом випадках держава та інші суб'єкти матеріальних правовідносин. Здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, представників, інших учасників судового процесу (цивільна процесуальна правоздатність) мають певні фізичні та юридичні особи за відповідності встановленим законом вимогам».

Цивільною процесуальною дієздатністю є здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді, яку мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи. При цьому неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Хоча суд може залучити до уча-

сті в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена. У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває цивільної процесуальної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. Цивільної процесуальної дієздатності набуває також неповнолітня особа, якій у порядку, встановленому ЦПК України, надано повну цивільну дієздатність (ст. 47 ЦПК України).

Указаних положень також стосується те, що було уже відзначене щодо цивільної процесуальної правоздатності. Тому, враховуючи приписи приватного права, слід викласти у новій редакції ч. 1 ст. 47 ЦПК України: «Здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільну процесуальну дієздатність) мають фізичні особи, які досягли повноліття, усвідомлюють значення своїх дій та можуть керувати ними, юридичні особи, а також інші учасники правовідносин, справи щодо яких розглядаються в порядку цивільного судочинства».

При аналізі ст. 47 ЦПК України виникають й інші запитання та застереження. Насамперед, чому законодавець не наділяє цивільною процесуальною дієздатністю осіб, яким повну цивільну дієздатність надано органом опіки та піклування? Крім того, чому не наділяються повною цивільною процесуальною дієздатністю неповнолітні особи, зареєстровані як підприємці? Адже наслідки отримання повної цивільної дієздатності однакові для всіх неповнолітніх осіб, незалежно від того, в якому порядку ця дієздатність надана.

Проаналізувавши положення ч. 3 ст. 47 ЦПК України, можна стверджувати, що у разі набуття особою повної цивільної дієздатності, вона автоматично отримує цивільну процесуальну дієздатність. Враховуючи це, неповнолітні особи, яким повну цивільну дієздатність надано органом опіки та піклування, а також ті, які зареєстровані у встановленому законом порядку як підприємці, мають бути наділені цивільною процесуальною дієздатністю.

У зв'язку з цим, необхідно внести зміни до ч. 3 ст. 47 ЦПК України, виклавши зазначену правову норму так: «У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває цивільної процесуальної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу.

Цивільної процесуальної дієздатності набуває також неповнолітня особа, якій у порядку, встановленому законом, надано повну цивільну дієздатність».

Список використаних джерел:

1. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: [моногр.]. Київ: Атіка, 2011. 420 с.

2. Гусаров К.В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як наукова проблема. *Проблеми законності*. Харків, 2002. Вип. 55. С. 53–60.

3. Сидоренко Н.О. Цивільна процесуальна правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Право та суспільство*. 2023. № 6. С. 108–114.

4. Цал-Цалко Ю.Ю. Характеристика цивільних процесуальних правовідносин з урахуванням нової редакції ЦПК України. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції: матеріали Міжнародної наук. – практич. конф. (м. Одеса, 18.05.2018 р.) У 2-х т. Т. 2 / Відп. ред. Г.О. Ульянова*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 599–602.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ДОКАЗІВ ТА ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Боровська Ірина Анатоліївна,

*кандидат юридичних наук, доцент, провідний
науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту праявності та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Основним напрямом реформування цивільного процесуально-го законодавства України, нагальність якого обумовлена обранням Україною європейським вектором розвитку права, є оптимізація цивільного судочинства з одночасним урахуванням засад автономності національного законодавства та його еквівалентності спільним мінімальним стандартам цивільного процесу в Європейському Союзі, що слугуватиме виконанню завдання та досягненню мети правосуддя.

Згідно з положеннями частин 1, 2 ст. 2 ЦПК України завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалує над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі [1].

Таким чином, визначаючи завдання, мету та основні засади (принципи) цивільного судочинства з акцентом на домінуванні завдань цивільного судочинства над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі, законодавець по суті окреслив основоположні відправні положення, на яких мають ґрунтуватися як правозастосовна діяльність суду, так і правотворча діяльність у сфері удосконалення цивільного процесуального законодавства України.

Аналіз положень частин 1, 2 ст. 2 ЦПК України, дає підстави стверджувати, що процесуальна форма розгляду і вирішення цивільних справ повинна характеризуватися такими невід’ємними і взаємопов’язаними ознаками як «справедливість», «неупередженість» та «своєчасність», що у своїй сукупності дозволяють досягти мети цивільного судочинства – ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Урахування зазначених ознак процесуальної форми розгляду і вирішення цивільних справ є основним орієнтиром для суб’єктів правотворчої та правотосовної діяльності, якими вони зобов’язані керуватися як основоположними.

У свою чергу набуття Україною статусу держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу обумовлюють необхідність апроксимації цивільного процесуального законодавства України до міжнародних світових стандартів, визначених у джерелах *acquis communautaire* згідно з положеннями розділу II Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року № 1629-IV [2].

Одним із напрямів удосконалення національної моделі цивільного судочинства у контексті доступності правосуддя є оптимізація інституту доказів та доказування, що корелюється із положеннями Резолюції Європейського Парламенту та рекомендації Комісії щодо спільних мінімальних стандартів цивільного процесу в ЄС (2015/2084(INL)) [3].

Варто зазначити, що у межах адаптації цивільного процесуального законодавства України до положень права ЄС модернізовано процесуальну форму цивільного судочинства шляхом прийняття Закону України від 03 жовтня 2017 р. «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. Наразі специфіка традиційної процесуальної форми розгляду і вирішення цивільних справ, визначальним для якої є принцип змагальності, поволі поступається іншій моделі з метою реалізації принципу процесуальної економії, у тому числі концентрації діяльності учасників справи та суду у сфері доказування

на стадії розгляду справи у суді першої інстанції, перерозподілу обов'язків доказування між учасниками справи, розширення дискреційних повноважень суду щодо збирання і витребування доказів з власної ініціативи [4, с. 81].

Так із системного аналізу положень ст. 83, п. 8 ч. 3 ст. 175, п. 6 ч. 3 ст. 178, ч. 3 ст. 181, ч. 5 ст. 198, ч. 1 ст. 213, ч. 1–3 ст. 229, ст. 243, п. 6 ч. 1 ст. 251, п. 9 ч. 1 ст. 257 ЦПК України, можна дійти висновку, що численні процесуальні дії учасників судового процесу та суду, які спрямовані на подання та дослідження доказів, головним чином зосереджені на стадії розгляду і вирішення справи у суді першої інстанції, що додатково забезпечується застосуванням судом окремих процедур та заходів, а саме: витребування доказів з власної ініціативи (ч. 7 ст. 81, ст. 84, 84-1 ЦПК України), зупинення провадження у справі у разі об'єктивної неможливості розгляду цієї справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження, адміністративного, цивільного, господарського чи кримінального судочинства, – до набрання законної сили судовим рішенням в іншій справі, якщо зібрані докази не дозволяють встановити та оцінити обставини (факти), які є предметом судового розгляду (п. 6 ч. 1 ст. 251 ЦПК України), залишення позову без розгляду у випадку, якщо позивач без поважних причин не подав витребувані судом докази, необхідні для вирішення спору (п. 9 ч. 1 ст. 257 ЦПК України). Концентрація доказової діяльності на стадії провадження у справі у суді першої інстанції також забезпечується передбаченими у законодавстві межами розгляду справи судом апеляційної інстанції, визначеними у ч. 3 ст. 367 ЦПК України, відповідно до якої докази, які не були подані до суду першої інстанції, приймаються судом лише у виняткових випадках, якщо учасник справи надав докази неможливості їх подання до суду першої інстанції з причин, що об'єктивно не залежали від нього.

Варто підтримати доктринальні підходи, що основною метою концентрації судового процесу як засобу оптимізації цивільної процесуальної форми розгляду і вирішення цивільних справ є уникнення затягування провадження у справі, а також забезпечення ефективного судового захисту прав та інтересів сторін, що виявляється у зобов'язанні усіх учасників судового процесу здійснювати певні процесуальні дії на конкретних стадіях цивільного судочинства [5, с. 129].

Водночас, незважаючи на позитивні тенденції у сфері оптимізації та модернізації цивільного судочинства, аналіз цивільного процесуального законодавства України та статистичних даних судової практики дають підстави констатувати наявність численних законодавчих колізій та прогалин, виникнення яких спричинено безсистемним внесенням змін до ЦПК України у зв'язку із необхідністю негайного реагування українського законодавця на виклики, пов'язані з умовами введеного воєнного стану. Крім того, окремі процесуальні інститути містять рудименти, що створює перешкоди для виконання завдання та досягнення мети цивільного судочинства. Указані чинники створюють перепони у реалізації принципу розумності строків розгляду справи судом, що додатково ускладняється надмірним навантаженнями на судову систему.

Так, упродовж 2021–2024 років Європейський суд з прав людини констатував 191 порушення щодо надмірної тривалості провадження в Україні в контексті ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6].

У світлі оптимізації інституту доказів та доказування перспективним напрямом є запровадження процедури *refere*. Так, у пункті 118 Висновку № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів (КРЕС) до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів (далі – Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів) наголошується на особливому значенні двох процесуальних процедур, а саме «наказу про сплату (*Mahnverfahren, injonction de payer*)» та «*refere* або у Нідерландах *kort geding*» [7].

Процедура *refere* або *kort geding* дозволяє судді вирішувати будь-яке питання після заслуховування сторін на основі іноді обмежених доказів, які вони можуть надати суду в межах короткого терміну. Рішення у такому випадку ухвалюється або негайно після слухань або в межах дуже стислого терміну. Це рішення підлягає безпосередньому виконанню, але не має сили *res judicata*. Сторона може вільно розпочати провадження по суті, але якщо цього не зроблено, то рішення *refere* визначить права та обов'язки сторін. Таким чином, провадження по суті часто не відбувається. У зв'язку з важливістю *refere*, як правило, відповідальним за процедуру такого роду є досвідчений суддя (часто – голова суду). Процедура *refere*

на практиці також допомагає зменшити робоче навантаження суду й уникнути неминучих затримок, властивих звичайному цивільному судовому процесу деяких країн (підпункт «ii» пункту 118 Висновку № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів) [7].

Запровадження відповідної процедури актуалізується у підготовчому провадженні, із урахуванням його процесуальної форми та завдання, визначеного у ст. 189 ЦПК України. Одночасно із запровадженням процедури *refere* варто розширити перелік судових рішень, визначених у ч. 2 ст. 200 ЦПК України, які ухвалює суд за результатами підготовчого засідання, а саме доповнення такого переліку рішенням суду, яке набирає законної сили, у строки та порядку визначеному ЦПК України, якщо у відповідний строк сторона не заявляє клопотання про розгляд справи по суті.

Нарешті оптимізацію інституту доказів та доказування варто розглядати у взаємозв'язку з реалізацією принципу судового керівництва та розширенням дискреційних повноважень суду щодо вчинення процесуальних дій з власної ініціативи у сфері доказування. У цій площині КРЕС зазначає, що «суд повинен <...> відігравати активну роль у забезпеченні швидкого ходу судового процесу при дотриманні прав сторін, у тому числі права на рівне ставлення. Зокрема, суд повинен мати повноваження *proprio motu* (з власної ініціативи) наказувати сторонам надавати такі пояснення, які є необхідними; наказувати сторонам з'являтися в суд особисто; піднімати питання права; вимагати надання доказів, принаймні в тих справах, де присутні інтереси не тільки сторін процесу; контролювати отримання доказів; виключати свідків, можливі свідчення яких не мають відношення до справи; обмежувати кількість свідків з певного факту там, де така кількість є надмірною» (п. 95 Висновку № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів) [7].

У підсумку варто зазначити, що здійснення окреслених заходів у контексті оптимізації інституту доказів та доказування свідчитиме про системний підхід у реформуванні цивільного процесуального законодавства України. Урахування рекомендацій, наданих у директивах Європейського Парламенту та Ради Європи, а також інших актах «м'якого права», слугуватиме виробленню концептів удосконалення національної моделі цивільного судочинства та створенню спільного правового простору як запоруки європейської інтеграції України.

Список використаних джерел:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
2. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення: 11.11.2025).
3. European Parliament resolution of 4 July 2017 with recommendations to the Commission on common minimum standards of civil procedure in the European Union. URL https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0282_EN.html?redirect#BKMD-10 (дата звернення: 11.11.2025).
4. Боровська І.А., Веренкіотова О.В. Принцип концентрації у цивільному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 80–83. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/16.pdf (дата звернення: 11.11.2025).
5. Маруніч Г.А. Порівняльно-правовий аналіз механізмів запобігання затягуванню цивільного процесу за законодавством зарубіжних країн. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2018. С. 126–133.
6. Надмірне навантаження на судову систему впливає на строки розгляду справ і якість рішень – голова КЦС ВС. URL <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1720264> (дата звернення: 11.11.2025).
7. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів, схвалений на 5 засіданні КРЕС (Страсбург, 22–24 листопада 2004 р.). URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn6_2004.pdf.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ З ОГЛЯДУ НА ЙОГО РЕФОРМУВАННЯ

Булат Євгенія Анатоліївна,
*доктор юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник
відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Аналіз реформування сфери інтелектуальної власності свідчить про наближення і адаптацію законодавства зазначеної сфери з законодавством Європейського Союзу. Моніторинг чинного законодавства зазначеної сфери свідчить, що, незважаючи на окремі аспекти подальшого удосконалення законодавства і приведення його у відповідність з *aquis* ЄС, на думку експертів, саме в галузі інтелектуальної власності країна продемонструвала найвищий рівень виконання Угоди про асоціацію з Європейським союзом, імплементавши у власне правове поле переважну більшість передбачених цим документом нормативних актів [1]. Аналіз спеціального законодавства у сфері інтелектуальної власності щодо відповідності його Директивам і Регламентам ЄС демонструє позитивну динаміку у зазначеній сфері.

Разом з тим, слід звернути увагу на такі напрями удосконалення законодавства, які залишаються актуальними і потребуватимуть їх подальшого розвитку:

1. Напрямами комерціалізації майнових прав інтелектуальної власності на об'єкти інтелектуальної власності і результати фундаментальних наукових досліджень. Посилення аспекту комерціалізації у цій сфері є інструментом, який дозволить інтегрувати інноваційні розробки у технічній і технологічній площині у виробництво і забезпечення, у першу чергу, оборонно-промислового комплексу.

Завдяки перетворенню захищених наукових здобутків на конкурентоспроможні інновації будуть створені передумови для розробки надсучасних зразків озброєння, військової техніки та технологій подвійного призначення, що дозволить зміцнити обороноздатність держави. Згодом, експорт оборонних технологій дозволить забезпечити додаткові фінансові ресурси для підвищення національної безпеки і оборони, посилити інноваційний потенціал держави та інтегрувати вітчизняні розробки у світові ринки технологій [2, с. 43].

2. Виконання завдань Угоди про асоціацію з Європейським союзом в контексті охорони і захисту інтелектуальної власності у повному обсязі. Це стане важливим кроком у завершенні реформування сучасної та ефективної системи правової охорони інтелектуальної власності. Виконання цих завдань буде сприяти подальшій адаптації вітчизняного законодавства у сфері інтелектуальної власності до європейських стандартів з урахуванням кращих міжнародних практик [2, с. 43].

3. Необхідність збереження наукового, інтелектуального, людського потенціалу України, здатного створювати найкращі наукові здобутки у зазначеній сфері, що потребує забезпечення відповідних умов для їх правової охорони і захисту. Тому, забезпечення ефективної правової охорони таких наукових здобутків стане запорукою подальшого успішного функціонування сфери інтелектуальної власності, трансферу технологій і забезпечення відповідних прав їх авторів.

Забезпечення цих напрямів дозволить удосконалити систему правової охорони інтелектуальної власності з урахуванням міжнародного досвіду, набутого у цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Україна виконала 98% завдань у сфері інтелектуальної власності за Угодою про Асоціацію з ЄС. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3777516-ukraina-vikonala-98-zavdan-u-sferi-intelektualnoi-vlasnosti-za-ugodou-pro-asociaciu-z-es.html> (дата звернення: 25.10.2025)

2. Булат Є.А., Зуб І.В., Якубівський І.Є. Аналітичні матеріали за результатами моніторингу законодавства про інтелектуальну власність / Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України. Київ, 2025. 44 с.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЧИННОГО ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА НАПРЯМИ ЙОГО ОНОВЛЕННЯ

Великанова Марина Миколаївна,

доктор юридичних наук, професор,

завідувач відділу приватноправових досліджень

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

Скасування Господарського кодексу України обумовило системні зміни в парадигмі сприйняття регулювання відносин, що передбачає перехід до уніфікованого підходу, коли регулюються не цивільні, а приватні правовідносини. Це зумовлює необхідність розмежування приватних і публічних відносин, визначення кола та юридичного статусу учасників приватних відносин, видів організаційно-правових форм юридичних осіб, чіткого окреслення підстав розмежування юридичних осіб приватного і публічного права.

Одним із головних завдань цивільного законодавства є забезпечення учасників цивільних відносин достатнім юридичним інструментарієм для їх участі у приватних відносинах. Враховуючи, що суспільні відносини стрімко змінюються, технологічний прогрес активно розвивається, Україна взяла невідворотний курс на європейську інтеграцію, комплексне та системне оновлення приватного законодавства набуває особливого значення.

У зв'язку з цим потребують перегляду та оновлення норми щодо способів захисту цивільних прав і обов'язків, принципів та джерел цивільного законодавства, позовної давності тощо.

Доцільно конкретизувати положення щодо правового статусу малолітніх та неповнолітніх осіб. Зокрема видається раціональним розширити межі самостійного вчинення правочинів малолітніми особами, включаючи правочини щодо безвідплатного отримання вигоди та здійснення платіжних операцій з платіжними засобами (наприклад, банківськими картками), спеціально емітованих

на ім'я малолітнього. Для неповнолітніх осіб є потреба зменшити кількість правочинів щодо яких необхідна згода законних представників та органу опіки і піклування, обмежившись випадками відчуження або передачі рухомого або нерухомого майна в заставу чи іпотеку відповідно.

Нагального розв'язання також вимагають проблемні питання у сфері опіки та піклування, що пов'язані із переліком осіб, які мають право стати опікуном чи піклувальником, забезпеченням безперервності опіки та піклування, розподілом повноважень між декількома опікунами чи піклувальниками.

Чинне законодавство не містить вичерпного переліку підстав для відмови у призначенні особи опікуном або піклувальником. Наразі ця прогалина усувається судовою практикою, втім така соціально важлива тема, особливо в умовах воєнного стану, потребує нормативного регулювання.

Не врегульованим є питання реєстрації судових рішень про обмеження цивільної дієздатності та позбавлення дієздатності у Державному реєстрі актів цивільного стану, що ускладнює доступ до отримання інформації про обсяг дієздатності фізичної особи, а також контроль за призначенням опікунів та піклувальників.

Відсутній правовий механізм договірного розподілу прав та обов'язків між декількома опікунами або піклувальниками у випадку одночасного призначення кількох осіб. Це створює проблеми координації їх діяльності та може призводити до конфліктів інтересів.

Існуючий перелік об'єктів цивільних прав не в повній мірі враховує розвиток цивільних відносин. Фактичні відносини виникають щодо цифрових речей, штучного інтелекту, особистих немайнових та інших матеріальних благ. Відтак, має місце тенденція до розширення кола об'єктів, а отже законодавство потребує адаптації до сучасних соціальних, економічних та технологічних викликів.

Правовий статус анатомічних матеріалів, органів та тканин людини як об'єктів цивільних прав залишається неконкретизованим. Першочерговою є необхідність імплементації положень міжнародних договорів, згідно із якими такі об'єкти цивільних прав не можуть бути предметом відплатних правочинів.

Законодавство не охоплює правове регулювання цифрового контенту та віртуальних активів як нових об'єктів цивільних прав, що

не відповідає сучасним технологічним викликам та потребам цифрової економіки.

Оновлення та уніфікації потребують також положення Цивільного кодексу України що стосуються правочинів та договорів. Враховуючи, що договір є різновидом правочину, загальні положення про договір доцільно інтегрувати в загальні положення про правочин. До таких загальних положень слід віднести правила щодо свободи договору, обов'язковості договору, типових умов договору, строку договору, ціни договору, публічного, а також договору приєднання, договору на користь третьої особи, змішаного договору (договір, що містить елементи різних договорів), форми договору, місця вчинення одностороннього правочину та укладення договору, тлумачення договору. Водночас, норми щодо свободи і добросовісності переговорів, переддоговірної відповідальності, надання інформації під час переговорів, їх конфіденційності та вирішення переддоговірних спорів, процедури укладення договору (вимоги до оферти та акцепту, моменту укладення договору та визначенням істотних умов договору, правових наслідків акцепту, отриманого із запізненням, акцепту на інших умовах тощо), зміни та розірвання договору повинні бути викладеними у Книзі п'ятій «Зобов'язальне право» Цивільного кодексу України.

Існує проблема розмежування письмової форми договору та електронного документу. Чинне законодавство недостатньо чітко визначає особливості договору, складеного в вигляді електронного документу. Це ускладнює практичне застосування та створює правову невизначеність щодо законодавчих вимог до електронного документу, зокрема необхідності проставлення електронного підпису.

Крім того, заслугоує на підтримку ініціатива щодо приведення у відповідність до Принципів, визначень та модельних правил Європейського приватного права (DCFR) наслідків недійсності правочинів: пропонується відмовитися від застарілого інституту реституції та підпорядкувати правові підстави повернення переданого за недійсним правочином майна нормам про безпідставне збагачення та віндикацію (щодо майна визначеного родовими та індивідуальними ознаками відповідно) [1, с. 12–13].

Доцільно визначати всього дві підстави недійсності правочину: недодержання імперативних норм закону та добрих звичаїв, а та-

кож недоліки волевиявлення, пов'язані, із порушенням принципу автономії волі, а саме –невільним волевиявленням, недостатнім обсягом дієздатності або спрямованості правочину не на досягнення реальних наслідків.

Суб'єктами особистих немайнових прав є не тільки фізичні, а й юридичні особи. Це зумовлює перегляд закріпленого переліку особистих прав, їх носіїв, захисту порушених особистих прав. Зокрема, потребують уточнення особисті права юридичних осіб. Наразі неврегульованим залишається питання взаємопов'язаності особистих прав фізичної особи та юридичної особи, засновником, учасником якої вона є. При цьому такі відносини мають охоплювати не тільки юридичних осіб приватного, а також і публічного права.

Книга друга Цивільного кодексу України не містить принципів регулювання особистих прав, які мають встановити належні гарантії їх здійснення. Існує необхідність в об'єктивації та конкретизації таких особистих прав як «цифрові права» особи, репродуктивні права фізичної особи, а також презумпції невинуватості. Розвиток технологій обумовлює необхідність забезпечення договірною регулювання таких оборотоздатних особистих прав як, наприклад, зображення, ім'я, голос та інші індивідуальні особливості, які можуть асоціюватися з фізичною особою-носієм та мати комерційну цінність для неї. На законодавчому рівні доцільно запровадити заборону евгеніки, народження генетично ідентичних людей, трансформації генів, окрім лікувальних цілей, а також визначення порядку дослідження генетичних характеристик фізичної особи.

Існує необхідність у конкретизації норм, які стосуються приватності в цілому, і персональних даних зокрема. Доцільно інкорпорувати в положення Книги другої Цивільного кодексу України судову практику Європейського суду з прав людини, яка стосується здійснення та захисту особистих прав особами зі спеціальним правовими модусами (наприклад, публічними особами, пацієнтами).

Існують прогалини у регулюванні надання медичної допомоги малолітнім особам, зокрема відсутній чіткий порядок дій у випадку розбіжностей між батьками щодо необхідності, або відмови батьків від необхідного медичного втручання.

На законодавчому рівні не інкорпоровано інститут довіреної особи пацієнта. В чинному законодавстві цей термін вживається тільки на рівні підзаконних нормативних актів, наприклад, у наказі Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку вибору лікаря, який надає первинну медичну допомогу, та форми декларації про вибір лікаря, який надає первинну медичну допомогу» від 19.03.2018 № 503 [2].

Чинна Книга третя Цивільного кодексу України не має чітко окресленої архітектоніки, характерної для європейських кодифікацій: не виокремлені окремі розділи щодо загальних положень, власності та інших речових прав. Це ускладнює системну і доктринальну інтерпретацію інститутів речового права, призводить до фрагментарності норм.

Чинне законодавство не містить легальної дефініції речового права та не визначає основні принципи речового права, що ускладнює системне тлумачення відповідних правових інститутів. Чинні положення Цивільного кодексу України не містять також визначення права власності як найбільш повного панування над річчю.

У Цивільному кодексі України мають бути закріплені положення щодо соціальної функції власності, тобто обов'язків, що покладаються на власника при реалізації його права з врахуванням суспільних інтересів, екологічних вимог, балансу приватних і публічних інтересів.

Цивільний кодекс України не містить повного переліку речових прав, притаманних континентальній традиції (узуфрукт, речові обтяження, речове право переважної купівлі, речове право очікування тощо). Інститут узуфрукта, не зважаючи на його імплементацію відносно державного та комунального майна, немає загального правового закріплення у Цивільному кодексі України, що також не узгоджується із континентальною правовою традицією.

Потребують перегляду та упорядкування частина норм спадкового права. Зокрема, має бути розширений суб'єктний склад спадкових правовідносин, удосконалені положення про заповіт, управління спадщиною. Має бути упорядковане спадкування майнових прав інтелектуальної власності. Необхідно розглянути можливість введення правил про транскордонне спадкування, що зумовлене потребою адаптації права України з правом ЄС.

Таким чином, оновлення приватного законодавства має вирішити системні проблеми, що полягають у розмежуванні приватних і публічних відносин, визначенні правового статусу учасників приватних відносин, забезпечення прав особи. Законодавство має бути адаптоване до стрімкого технологічного прогресу та нових суспільних реалій, а також враховувати європейські стандарти та практику Європейського суду з прав людини. Цивільне законодавство України має стати ефективним юридичним інструментарієм, що гарантує правову визначеність, та спрямоване на гармонізацію українського права з європейськими стандартами.

Список використаних джерел:

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
2. Про затвердження Порядку вибору лікаря, який надає первинну медичну допомогу, та форми декларації про вибір лікаря, який надає первинну медичну допомогу: Наказ МОЗ України від 19.03.2018 № 503: станом на 2 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0347-18#Text> (дата звернення: 19.09.2025).

ПАРТНЕРСТВО: ПРОБЛЕМА ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В РАКУРСІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ТА ПОТРЕБ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Вінник Оксана Мар'янівна,

*доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук України, головний
науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Протягом останніх десятиліть в міжнародному праві та національних правових системах поширилося використання поняття партнерства, яке ймовірно має свої витоки з англо-саксонського права з притаманними йому поняттями *partnership* і *limited partnership* (в праві континентальної правової традиції їм значною мірою відповідають поняття повного товариства і командитного товариства).

В сучасний період найчастіше поняття партнерства застосовується до різновиду складної співпраці за участі носіїв публічних інтересів (держави/кількох держав, органів місцевого самоврядування) та бізнесу як публічно-приватне партнерство (далі – ППП). Таке партнерство може бути суто договірним (що закріплено законодавством України [1, ст. 5]) або мати інституційну форму, що передбачає опосередкування співпраці партнерів через спільне підприємство за їх участю. В Зеленій книзі ЄС про ППП [2] згадуються ці дві форми партнерства та визначаються особливості кожної з них.

Натомість в ЄС набуло поширення (з відповідним закріпленням в Регламенті ЄС 2021/2085 [3]) інституційне складне партнерство за участі кількох дружніх держав (членів ЄС) як публічних партнерів та бізнес-організацій, компетентних у сфері встановлення відносин ППП і спроможних забезпечити реалізацію своєї частини

інвестиційно-інноваційних проєктів, задля впровадження яких і започатковується таке партнерство. Акцентування уваги саме на інституційній формі і складі партнерів (особливо публічних, яких має бути кілька: це держави-члени ЄС, а також приватних – спроможних виконати зобов'язання приватного партнера на належному рівні) зумовлено потенціалом (майновим, інтелектуальним, професійним) такого партнерства як форми співпраці, що здатна забезпечити реалізацію амбітних інвестиційно-інноваційних проєктів великої вартості, які водночас спрямовані на вирішення надважливої для ЄС проблеми/проблем. Зокрема, нещодавно виникла потреба задоволення країн ЄС в мікросхемах, що є основою цифрової економіки (важливі для телекомунікаційної та автомобільної галузей, оборони та систем штучного інтелекту/АІ, охорони здоров'я тощо), виробництво яких зосереджено переважно в Азії. Нестабільність ситуації в цій частині світу становить загрозу зривів постачання цих важливих компонентів для сучасних техніки/технологій в умовах інформатизації. У відповідь на зазначену загрозу було прийнято в ЄС так званий Закон про мікросхеми/Microcircuits Act [4] і внесено зміни до вищезгаданого Регламенту [3], що має не меті розширення виробництва мікросхем (вартість інвестицій для реалізації цього плану 43 млрд. євро) і забезпечити виробництво в ЄС 20% світового обсягу мікросхем до 2030 року (поки що цей показник складає 10%) [5].

Передбачене Регламентом 2021/2085 [3] партнерство є потужним з огляду на можливість об'єднання зусиль і коштів кількох держав і підприємництва для реалізації амбітних інвестиційно-інноваційних проєктів, що потребують ресурсів (матеріальних, інтелектуальних, організаційних), завеликих для однієї країни. Подібне партнерство могло б стати у пригоді Україні, яка потребує грандіозних коштів для гідної відсічі агресорові і повоєнної відбудови країни¹ на умовах інвестування, оскільки донорська допомога для країн-донорів обтяжлива, адже вона не повертається (на відміну від більш-менш успішних інвестицій), а вирішення

¹ Відповідно до оприлюднених Урядом України, Групою Світового банку, Європейською комісією та Організацією Об'єднаних Націй 25 лютого 2025 р. результатів четвертої оновленої «Швидкої оцінки завданої шкоди та потреб на відновлення» станом на 31 грудня 2024 р. загальна вартість реконструкції та відновлення України протягом наступного десятиліття становитиме 524 млрд дол. США. Ця сума приблизно у 2,8 рази перевищує номінальний ВВП України на 2024 р. [6].

їх власних проблем, пов'язаних з обороною в умовах збільшення воєнних загроз з боку агресивних держав, потребує чималих коштів. Проте нормативно-правове забезпечення публічно-приватного партнерства в Україні згідно з чинним законодавством не передбачає: ні участі на боці публічного партнера кількох держав, ні інституційної форми партнерства, оскільки закріплюється лише можливість його опосередкування за допомогою визначених в нещодавно прийнятому Законі України «Про публічно-приватне партнерство» [1, ст. 5] та Законі України «Про концесію» [7, Розділ IV, п. 22 ч. 1 ст. 1] договорів, в тому числі концесійного (як однієї з договірних форм ППП) і, як свідчить практика, основного, оскільки майже половина чинних партнерств в Україні опосередковується договором концесії [8]).

Отже, для залучення коштів дружніх держав на засадах партнерства необхідно адаптувати Закон «Про публічно-приватне партнерство» до існуючих потреб України в залученні іноземних коштів/ресурсів на засадах партнерського інвестування, а не обтяжливого донорства, можливості якого для України з кожним роком війни зменшуються з огляду на власні потреби країн-донорів в умовах появи нових загроз (ризиків цифровізації, пов'язаних з використанням штучного інтелекту/ШІ, грандіозний потенціал якого все частіше використовується не лише на благо, а й на шкоду при обмежених можливостях у людини контролювати ШІ та зменшити негативні наслідки його використання¹) і загострення старих (агресивна політика низки держав, включно з російською, забруднення довкілля і пов'язані з цим проблеми, серед яких і зміна клімату, та ін.).

Відтак, існує необхідність адаптувати положення згаданого Закону про ППП [1] до Регламенту ЄС 2021/2085 [3] не лише в ракурсі євроінтеграційного курсу України, але й для забезпечення потреби нашої держави в інвестуванні на міжнародному рівні. Крім того, існує необхідність визначення і поняття партнерства як форми співпраці (спільної діяльності)² та його видів в ЦК (гла-

¹ Для вирішення зазначеної проблеми в ЄС прийнято Регламент 2024/1689 [9] як реакція на пов'язані з використанням ШІ ризики та ймовірність негативних наслідків через відсутність у людини можливості повністю контролювати ШІ [10].

² В Законі про ППП [1, глава У] закріплюються визначення та вимоги лише щодо договору публічно-приватного партнерства, а загальне поняття та ознаки партнерства як форми співпраці/спільної діяльності учасників відносин (як публічних, так і приватних в різних їх співвідношеннях) в українському законодавстві відсутнє, як і поняття договору партнерства (крім згаданого договору ППП).

ва 77) [11], оскільки така співпраця має свої особливості, може здійснюватися не лише в договірній (як це передбачено в Законі України про ППП [1, ст. 5, розділ V]), але й в інституційній формі, що передбачає опосередкування партнерства у формі спільного підприємства партнерів. Також виникла проблема визначення обмеженого партнерства, що передбачено угодою між Україною та США [12; 13]. І хоча в цьому документі не зазначені ознаки (характерні риси) такого партнерства, але можна звернутися до багатовікового і досі актуального досвіду англо-саксонського права, якому відоме повне партнерство/partnership (з рівними правами та обов'язками партнерів) та обмежене партнерство/limited partnership з двома категоріями учасників, частина з яких (повні партнери) є відповідальними за результати діяльності партнерства з відповідним обсягом прав та обов'язків, а інші – з обмеженими правами та обов'язками (в тому числі без права участі у веденні справ партнерства і обов'язком лише майнової участі) [14; 15].

З огляду на актуальність партнерства як форми співпраці/спільної діяльності доцільно закріпити це поняття в ЦК України [11, глава 77], а також визначити види партнерства (повне та обмежене) із зазначенням врегулювання специфіки партнерств за участю держави/держав та органів місцевого самоврядування в співпраці з бізнесом окремими, адаптованими до вимог Регламенту 2021/2085 [3], законами: «Про публічно-приватне партнерство» [1], «Про концесію» [7] та законами про конкретні ППП за участі України, дружніх держав, з якими укладено відповідні міжнародні договори, та бізнесу, започатковані з метою реалізації високовартісного інвестиційно-інноваційного проекту/проектів міжнародного (посилення національної/колективної безпеки країн-партнерів тощо) та національного значення (зокрема для повоєнної відбудови України). Проблема залучення державних інвестицій дружніх Україні країн залишається актуальною, попри запровадження нещодавно прийнятим Законом «Про публічно-приватне партнерство» [1] можливості залучення коштів донора, у ролі якого можуть виступати як міжнародні організації, так і іноземні держави (абз. 6 ч. 1 ст. 1, статті 11, 15 та ін.), проте з досить обмеженими можливостями щодо контролю за використанням наданих коштів і відсутністю можливості от-

римання вигоди (не лише матеріальної)¹, що менш привабливо, ніж статус інвестора-партнера. Останній гарантує участь як в інвестуванні, так і в контролі за цим процесом на всіх його етапах, включно з отриманням результатів, що актуально для України з огляду на проблеми з корупцією та зловживаннями, пов'язаними з використанням іноземної допомоги. І хоча новий Закон про ППП [1] значно вдосконалений порівняно із Законом «Про державно-приватне партнерство» [16], що, відповідно, втратив чинність, проте належної адаптації правового регулювання відносин ППП до права ЄС не відбулося, про що свідчить ігнорування вітчизняним законодавцем інституційної форми ППП та можливості участі на боці публічного партнера, крім України та її органів місцевого самоврядування, дружніх держав як інвесторів-партнерів для реалізації інвестиційно-інноваційних проектів, щодо яких вони мають спільну заінтересованість. У такий спосіб Україна може не лише залучити значні кошти/ресурси, а й поділитися з дружніми їй країнами своїм досвідом функціонування та подолання низки небезпек в критичних умовах війни.

Список використаних джерел:

1. Про публічно-приватне партнерство: Закон України від 19.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4510-20#Text> (дата звернення: 01.11.2025).

2. Green Paper on Public-Private Partnerships and Community law on public contracts and concessions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52004DC0327> (дата звернення: 31.10.2025).

3. Council Regulation (EU) 2021/2085 of 19 November 2021 establishing the Joint Undertakings under Horizon European and repealing Regulations (EC) No 219/2007, (EU) No 557/2014, (EU) No 558/2014, (EU) No 559/2014, (EU) No 560/2014, (EU) No 561/2014 and (EU) No 642/2014. ST/12156/2021/INIT (Consolidated text). URL:

¹ Як свідчить Регламент ЄС 2021/2085 [3] вигоди від ППП для країн-учасниць можуть бути не лише матеріального характеру, а насамперед – у вирішення спільних проблем, задля чого цим Регламентом започатковуються інституційні ППП. У разі створення подібних партнерств за участі України їх метою може бути використання досвіду нашої країни щодо посилення національної безпеки, реагування на воєнні загрози, захист критичної інфраструктури від воєнних та інших, в тому числі малопередбачуваних, загроз, медичний досвід в умовах війни та інших критичних умовах тощо.

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02021R2085-20230921> (дата звернення: 01.11.2025).

4. Regulation (EU) 2023/1781 of the European Parliament and of the Council of 13 September 2023 establishing a framework of measures for strengthening the European semiconductor ecosystem and amending Regulation (EU) 2021/694 (Microcircuits Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1781/oj/eng> (дата звернення: 01.11.2025).

5. ЄС приймає план на €43 млрд., щоб розширити виробництво чипів. URL: https://elektrovesti.net/81412_es-priймає-plan-na-43-mlrd-shchob-rozshiriti-virobnitstvo-chipiv (дата звернення: 01.11.2025).

6. Вікторія Колосова. Оцінка потреб України на відновлення та відбудову. URL: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosynu/otsinka-potreb-ukrayiny-na-vidnovlennya-ta-vidbudovu-0> (дата звернення: 06.10.2025).

7. Про концесію: Закон України від 3 жовтня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-20#Text> (дата звернення: 31.10.2025).

8. Стан здійснення ДПП в Україні (станом на 01.01.2025). URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail/9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26?lang=uk-UA&isSpecial=True&title=StanZdiisnenniaDpPVUkraini> (дата звернення: 1 листопада 2025 р.).

9. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance) PE/24/2024/REV/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (дата звернення: 09.08.2025).

10. III стає розумнішим – і менш людяним. URL: <https://cikavosti.com/shi-staye-rozumnishym-i-mensh-lyudyanyum/> (дата звернення: 02.11.2025).

11. Цивільний кодекс України, прийнятий 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15?find=1&text=%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3#Text> (дата звернення: 20.10.2025).

12. Угода між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про створення Американсько-Українського інвестиційного фонду відбудови. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/681/339/e31/681339e31d3dd033825712.pdf> (дата звернення: 19.10.2025).

13. Про ратифікацію Угоди між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про створення Американсько-Українського інвестиційного фонду відбудови: Закон України від 8 травня 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4417-IX#Text> (дата звернення: 19.10.2025).

14. Partnership: Definition, How It Works, Taxation, and Types. URL: <https://www.investopedia.com/terms/p/partnership.asp> (дата звернення: 02.11.2025)

15. PARTNERSHIP | English meaning – Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/partnership> (дата звернення: 02.11.2025).

16. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 1 липня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>: втратив чинність 31.10.2025 р. з набуттям чинності Законом від 19.06.2025 р. «Про публічно-приватне партнерство» (дата звернення: 02.11.2025).

КОНВАЛІДАЦІЯ ПРАВОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ З ДЕФЕКТОМ ФОРМИ: ОНОВЛЕННЯ ГЛАВИ 16 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Гуцуляк Володимир Казимирович,

*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
відділу приватноправових досліджень Інституту
правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Незважаючи на те, що, як правило, порушення письмової форми правочину в українському правопорядку не тягне за собою його недійсність (ч. 1 ст. 218 ЦК України), цивільне законодавство все ж закріплює низку випадків, коли дотримання письмової форми правочину кваліфікується як безпосередня умова його чинності (*forma ad solemnitatem*). З аналізу норм ЦК України вбачається, що дефект форми правочину, що спричиняє його недійсність, може мати місце у випадках, коли: 1) відповідно до закону недотримання письмової форми правочину тягне за собою його нікчемність (правочин щодо забезпечення виконання зобов'язання (ч. 2 ст. 547 ЦК України)); договір дарування майнового права та договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому (ч. 3 ст. 719 ЦК України); договір страхування (ч. 2 ст. 981 ЦК України); кредитний договір (ч. 2 ст. 1055 ЦК України); договір банківського вкладу (ч. 2 ст. 1059 ЦК України) тощо); 2) порушено вимогу щодо нотаріального посвідчення правочину (договір дарування нерухомої речі (ч. 2 ст. 719 ЦК України), договір довічного утримання (ч. 1 ст. 745 ЦК України), договір оренди житла з викупом (ч. 2 ст. 811 ЦК України), договір управління нерухомим майном, об'єктом незавершеного будівництва, майбутнім об'єктом нерухомості (ч. 2 ст. 1031 ЦК України) тощо).

Разом із тим, максимально лібералізуючи підхід до визначення форми правочинів, вітчизняний законодавець уникає й абсолютізації категорії їх нікчемності, передбачаючи можливість конвалідації (зцілення) таких недійсних правочинів. Як зазначає О.В. Син-

єгубов, термін «конвалідація» (з італ. «*convalida*» – підтвердження) означає надання нікчемному правочину юридичної сили з моменту його вчинення [1, с. 47]. Традиційно вважається, що конвалідація за своєю соціальною спрямованістю покликана «захищати та гарантувати інтереси добросовісних учасників обороту, які внаслідок різних причин позбавлені можливості отримати захист іншими законними способами» [2, с. 76]. Вочевидь, саме з цих міркувань, як було встановлено раніше, можливість надання недійсним правочинам юридичної чинності тією чи іншою мірою знаходить своє закріплення практично у всіх європейських правопорядках, у тому числі й українському. На підставі аналізу відповідних норм ЦК України можемо виокремити наступні випадки можливої конвалідації правочинів, вчинених з дефектом форми:

1) зцілення вчиненого в усній формі правочину, для якого законом встановлена недійсність у разі порушення вимоги щодо простої письмової форми, шляхом виконання (вчинення одною зі сторін дії та підтвердження другою стороною її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання – ч. 2 ст. 218 ЦК України). Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у постанові від 18.08.2021 р. у справі № 305/1468/16–ц зазначив: «конвалідація, згідно частини другої статті 218 ЦК України, можлива за наявності таких умов: 1) вчинення однією стороною дії, зокрема спрямованої на виконання правочину; 2) підтвердження вчинення цієї дії іншою стороною, зокрема шляхом прийняття виконання. Визнання дійсним дво- чи багатостороннього правочину (конвалідація) на підставі частини другої статті 218 ЦК України є окремим способом захисту і висновок суду про визнання дійсним має міститися і як в мотивувальній, так і в резолютивній частині судового рішення» [3];

2) визнання одностороннього правочину, вчиненого з порушенням вимоги про його нотаріальне посвідчення, дійсним при одночасному дотриманні таких умов: а) встановлення відповідності його справжній волі особи, яка його вчинила; б) нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ч. 2 ст. 219 ЦК України). Важливість зазначеної норми складно переоцінити, особливо в сучасних умовах воєнного стану, за яких фізичний доступ до нотаріальних послуг у низці територіальних громад є суттєво ускладненим або неможливим. У таких

обставинах положення ч. 2 ст. 219 ЦК України виконує компенсаторну функцію, дозволяючи зберегти дійсність волевиявлення особи за відсутності можливості дотриматися формального критерію у вигляді нотаріального посвідчення. Водночас важливо зауважити, що винятком із зазначеного правила про конвалідацію одностороннього правочину є неможливість визнання дійсним заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. У цьому разі судам слід застосовувати статтю 1257 ЦК, оскільки норми глави 85 ЦК України не передбачають можливості визнання заповіту дійсним [4];

3) визнання договору, вчиненого з порушенням вимоги про його нотаріальне посвідчення, дійсним у випадку, якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення (ч. 2 ст. 220 ЦК України). Водночас варто зазначити про деякі застереження щодо застосування зазначеної конвалідації правочину. Так, згідно п. 13 постанови Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, судам необхідно враховувати, що норма ч. 2 ст. 220 ЦК України не застосовується щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, оскільки момент вчинення таких правочинів відповідно до ст. ст. 210, 640 ЦК України пов'язується з їх державною реєстрацією, тому вони не є укладеними і не створюють прав та обов'язків для сторін [4]. Крім того, згідно правової позиції Верховного Суду України, висловленої в постанові від 06 вересня 2017 року в цивільній справі № 6–1288цс17, однією з умов застосування частини другої статті 220 ЦК України та визнання правочину дійсним в судовому порядку є встановлення судом факту безповоротного ухилення однієї із сторін від нотаріального посвідчення правочину та втрата стороною можливості з будь-яких причин нотаріально посвідчити правочин [5].

З урахуванням зазначеного робимо висновок, що інститут конвалідації (зцілення) правочину у вітчизняному цивільному законодавстві виступає важливою правовою конструкцією, що дозволяє у деяких випадках легітимізувати нікчемні правочини, вчинені

з дефектом форми, якщо при цьому не заперечується справжнє волевиявлення сторін і досягнуто належного рівня правової визначеності. Зважаючи на це, цей інститут доцільно зберегти у оновленій редакції глави 16 ЦК України із застереженням, що можливість конвалідації правочину слід сприймати не як загальне правило, а як винятковий правовий засіб, що застосовується лише у передбачених законом ситуаціях за умови чіткого дотримання суворих нормативних вимог.

Список використаних джерел:

1. Синегубов О.В. Підстави конвалідації правочину. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна (м. Харків, 19–20 трав. 2017 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ; Харк. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків: ХНУВС, 2017. С. 47.

2. Нижний А.В. Конвалідація нікчемних цивільно-правових договорів, укладених з порушенням обов'язкової форми. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 4. С. 76.

3. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18.08.2021 у справі № 305/1468/16-ц. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=99250624&red=10000331000b1b574c66f0564bc8d1cd8b801d&d=5> (дата звернення: 28.10.2025).

4. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» № 9 від 06.11.2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 28.10.2025).

5. Постанова Верховного Суду України від 06.09.2017 по справі № 754/2339/16-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/68911607> (дата звернення: 28.10.2025).

ЩОДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ КОЛЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ У ПРОЕКТІ КНИГИ 4 «ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ» ОНОВЛЕНОГО (РЕКОДІФІКОВАНОГО) ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Зуб Ігор Володимирович,

кандидат юридичних наук,

*провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

В сучасних умовах глобалізації та цифровізації найбільш ефективним засобом використання майнових прав на такі об'єкти права інтелектуальної власності як літературний, художній та інший твір (авторське право), виконання, фонограма, відеограма програма організації мовлення (суміжні права) є колективне управління ними. Суть колективного управління майновими правами суб'єктів авторського та суміжного права полягає в тому, що певна вповноважена організація управляє майновими правами від імені колективу авторів. Зібрана у результаті такої діяльності винагорода належить автору за його творчу працю. Тому колективне управління майновими правами є одним із найбільш дієвих засобів забезпечення законних інтересів автора у тих випадках, коли вони мають справу з багатьма користувачами [1]. Зауважимо, що на даний час законодавче регулювання колективного управління майновими правами на об'єкти авторського та суміжного права в Україні здійснюється на підставі Закону України «Про ефективне управління майновими правами правласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» від 15.12.2018 № 2415-VIII (далі – Закон) [2] та відповідних положень ст. ст. 441 та 453 чинної редакції Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України). При

цьому, згідно зі ст. 1 Закону, під колективним управлінням розуміється діяльність зі збору, розподілу та виплати правовласникам доходу від прав, що здійснюється в інтересах більше ніж одного правовласника на умовах та з дотриманням принципів, передбачених цим Законом.

Водночас 01.11.2025 року на офіційному сайті Верховної Ради України оприлюднено для обговорення проект книги 4 «Право інтелектуальної власності» оновленого (рекодифікованого) Цивільного кодексу України (далі – книга 4 Оновленого ЦК України) [3]. Зазначимо, що в оприлюдненій версії цієї книги положення ст. ст. 441 та 453 ЦК України відтворюються без будь-яких змін, хоча передбачене у цих статтях можливість здійснення суб'єктами авторських та суміжних прав своїх майнових прав особисто, через представника чи іншу уповноважену особу або через організацію колективного управління вимагає певного уточнення щодо того, хто саме має на увазі під «іншими уповноваженими особами».

Разом з тим, враховуючи значення колективного управління об'єктами авторського та суміжного права для їх ефективного використання на користь творців зазначених об'єктів виглядає доречною пропозиція про більш детальне його регулювання у проекті книги 4 Оновленого ЦК України, аж до включення до її складу окремої глави про таке управління. Так, до складу цієї глави можуть бути включені статті, зокрема:

- про визначення змісту колективного управління майновими правами суб'єктів авторського та суміжного права;
- про види колективного управління;
- про загальний перелік об'єктів авторського та суміжного права, майнові права на які можуть бути передані у колективне управління. Тут варто зазначити, що, як свідчить зарубіжний досвід, колективне управління здійснюється при реалізації: прав щодо публічного виконання і публічного сповіщення музичних творів, а також прав щодо відтворення музичних творів; прав щодо публічного виконання драматичних та музично-драматичних творів; права наслідування щодо творів образотворчого мистецтва; права на введення і виведення із комп'ютерної системи; права на відтворення літературних та графічних творів репрографічним способом тощо [4].

- про перелік об'єктів авторського та суміжного права, щодо майнових прав на які здійснюється розширене та обов'язкове колективне управління;
- про організації колективного управління, їх статус, права та обов'язки;
- про види договорів, які укладаються у сфері колективного управління та їх суттєві умови.

При цьому слід звернути увагу, що згідно з ст. 5 Закону «організація колективного управління є неприбутковою організацією, утворюється в організаційно-правовій формі громадського об'єднання (громадська організація або громадська спілка) зі статусом юридичної особи, єдиним видом діяльності якої є виконання завдань і функцій, визначених статтею 12 цього Закону». Разом з тим слід звернути увагу, що у прийнятому у першому читанні проекті Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» [5] існування такої організаційно-правової форми юридичних осіб як громадське об'єднання не передбачається. Згідно з положеннями ст. 83 проекту книги І ЦК України юридичні особи приватного права можуть створюватися у формі товариств або установ, а товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі. У свою чергу, згідно з ч. 1 ст. 85 непідприємницьким товариством є товариство, діяльність якого спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів і яке не має на меті одержання прибутку з наступним його для його подальшого розподілом між учасниками. Отже за цих умов юридично коректніше визначити, що за організаційно-правовою формою організації колективного управління є непідприємницькими товариствами. При цьому слід зауважити, що проект прийнятої у першому читанні книги І ЦК України не передбачає можливість визначення поміж непідприємницьких товариств інших організаційно-правових форм. Зазначимо, що у ч. 4 ст. 85 нової редакції книги І ЦК України йдеться про визначення у законах особливостей юридичного статусу окремих видів непідприємницьких товариств. Однак ототожнення понять «організаційно-правова форма юридичної особи» і «вид товариства» виглядає дискусійним.

Список використаних джерел:

1. Кузнецова Л.В. Місце колективного управління майновими правами в сучасних умовах євроінтеграційного процесу України. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6., т. 1. С. 228–234. URL: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.1.31>.
2. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав: Закон України від 15.05.2018 № 2415-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2415-19> (дата звернення: 12.11.2025).
3. Оприлюднено для громадського обговорення проекти Книг 4, 6 і 8 Цивільного кодексу України. *Верховна Рада України: Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Top-povyna/267717.html>.
4. Костів О.З. Проблемні аспекти функціонування організацій колективного управління в Україні. *Наукові записки. Серія Право*. 2020. № 8. Спецвипуск. С. 36–40. URL: <https://cusu.edu.ua/ua/nz-pravo-arhiv/586-general-information/naukovi-chasopysy-tdpu/naukovi-chasopysy-pravo/publikatsii/12156-problemni-aspekty-funktsionuvannya-orhanizatsiy-kolektyvnoho-upravlinnya-v-ukrayini>.
5. Проект Закону «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356>.

УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМ ПРО ДОГОВОРИ В СІМЕЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ОКРЕМІ НАПРЯМИ

Карнаух Вадим Сергійович,

*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
відділу науково-правових експертиз Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
м. Київ, Україна*

Концептуальний підхід щодо оновлення норм, які стосуються договірної регулювання сімейно-правових відносин, передбачає оформлення сімейного права як підгалузі приватного права на рівні окремої книги оновленого Цивільного кодексу України. У рамках такого політико-правового рішення загальні положення договірної права, передбачені Цивільним кодексом України (укладення, зміна, розірвання, договору, визнання договору недійсним), будуть застосовуватися до договорів у сімейному праві не субсидіарно (ч. 1 ст. 9 Цивільного кодексу України, ст. 8 Сімейного кодексу України), а безпосередньо як основні регулятивні норми [1, с. 50–51].

У доктрині висловлено пропозицію щодо закріплення у книзі оновленого Цивільного кодексу України, присвяченій регулюванню сімейних відносин, загальних положень про сімейний договір. У таких положеннях пропонується відобразити ті особливості, які характеризують сімейний договір як окремий тип цивільно-правових договорів та зазначити загальні вимоги до них. Такими особливостями вказуються: специфічний суб'єктний склад, тісний зв'язок з особистістю суб'єкта (сторони) договору (неможливість правонаступництва, особисте здійснення прав і виконання обов'язків за договором, неможливість укладення сімейного договору через представника, фідуціарний характер сімейних договорів: невиконання або неналежне виконання стороною сімейного дого-

вору свого обов'язку (як причини втрати довіри між сторонами) є підставою для виникнення у іншої сторони права на односторонню відмову від сімейного договору), необхідність дотримання прав та інтересів дітей при укладенні сімейного договору (зумовлює доцільність закріплення порушення сімейним договором прав та інтересів дітей як спеціальної підстави для визнання такого договору недійсним) [2, с. 58–60]. Погоджуючись з виявленою специфікою сімейних договорів, уважаємо, що названі особливості не потребують закріплення загальних положень про сімейні договори в оновленому Цивільному кодексі України (далі – «ЦК України»). Так, специфіка суб'єктного складу (як й інші особливості договору – В.К.) може розкриватися у спеціальних нормах про відповідний договір. Ознаки, пов'язані з особистим характером договорів в сімейному праві, на даний момент опосередковано впливають з ч. 1 ст. 14 та ч. 1 ст. 15 Сімейного кодексу України (далі – «СК України») [3], зміст яких може бути інкорпоровано до загальних положень відповідної книги оновленого ЦК України, а також частково з ч. 2 ст. 238, ч. 1 ст. 515, ч. 1 ст. 528, ст. 608 ЦК України [4]. Сумніви щодо доцільності закріплення втрати довіри як підстави для виникнення права на односторонню відмову від сімейного договору пов'язуємо із наявністю загального правила щодо недопустимості односторонньої відмови від зобов'язання (ч. 1 ст. 525 ЦК України), яке передбачається й для окремих договорів у сімейному праві (ч. 1 ст. 101 СК України). Щодо порушення прав та інтересів дитини як спеціальної підстави для недійсності договору, то вказана особливість також може не потребувати окремого закріплення як загальне положення договірного сімейного права виходячи зі змісту ч. 6 ст. 203 ЦК України, який може бути розширено в оновленому основному акті цивільного законодавства України, а також зважаючи на альтернативний шлях закріплення відповідної заборони в спеціальних нормах договірного сімейного права. У цьому аспекті слід також урахувувати, що у пандектній системі цивільного права книга про сімейне право не передбачає існування загального розділу з принципами, способами захисту тощо, оскільки такі положення відображаються зазвичай у першій книзі цивільного кодексу [5, с. 225–226].

У межах розвитку поіменованих договірних конструкцій [1, с. 52–59] значну увагу слід зосередити на оновленні інституту

шлюбного договору. У цьому контексті пропонується, зокрема: – закріпити дефініцію шлюбного договору як домовленості осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, або подружжя, спрямованої на встановлення їх майнових прав та обов'язків під час шлюбу та (або) в разі його розірвання; – підтримати висловлену в науці пропозицію [6, с. 95–96] та вилучити заборону передання за шлюбним договором у власність одному з подружжя нерухомого майна та іншого майна, право на яке підлягає державній реєстрації (ч. 5 ст. 93 СК України); – закріпити заборону на обмеження умовами шлюбного договору права подружжя на утримання та обов'язку утримання, встановленого згідно з законом (ч. 2 ст. 75, ч. 1 ст. 180 СК України), а також на обмеження права подружжя на звернення до суду у разі виникнення спору; – на законодавчому рівні створити передумови для ефективного захисту прав та інтересів третіх осіб (кредиторів) у разі укладення шлюбного договору.

У контексті створення механізмів для ефективного захисту прав та інтересів третіх осіб (кредиторів) може бути врахованим досвід правового регулювання в окремих європейських державах. Наприклад, відповідно до ч. 1 § 4:67 Цивільного кодексу Угорщини (далі – «ЦК Угорщини») шлюбний договір не може містити положення із зворотною дією, яке змінює зобов'язання будь-якого з подружжя перед третьою особою, що виникли до укладення договору, на шкоду третій особі. Водночас згідно з ч. 2 § 4:65 ЦК Угорщини шлюбний договір є чинним щодо третьої особи, якщо він внесений до національного реєстру шлюбних договорів або якщо подружжя доведе, що третя особа знала або повинна була знати про існування договору та його зміст [7]. Реєстр шлюбних договорів веде Національна нотаріальна палата Угорщини [8]. Згідно з ч. 4 § 4:74 ЦК Угорщини чинність шлюбного договору щодо третьої особи припиняється з моменту, коли договір вилучається з реєстру або коли третя особа дізнається про припинення договору [7].

Удосконалення правового регулювання договірних відносин щодо надання утримання пропонується шляхом запровадження типу (загальної моделі) договору про надання утримання (договору про сплату аліментів), норми щодо якого будуть передбачати, зокрема: обов'язкову письмову форму та нотаріальне посвідчення договору; визначення в договорі розміру, способів та порядку надання утримання; можливість стягнення аліментів на підставі

виконавчого напису нотаріуса; суперечність правам та інтересам дитини, а також обмеження подружжя права на утримання, встановленого згідно з законом, як підстави для визнання такого договору недійсним [1, с. 56].

Відповідно до частини 1 статті 109 СК України подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про розірвання шлюбу разом із письмовим договором про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей. Обґрунтованою вбачається правова перекваліфікація відповідного права подружжя, яке має дітей, на обов'язок щодо подання договору, що буде відповідати пріоритету інтересів дитини та існуючим тенденціям у судовому правозастосуванні, де реалізація права подружжя, яке має дітей, на розірвання шлюбу судом за їх спільною заявою в порядку окремого провадження визнається можливою лише за умови укладення цим подружжям угоди про місце проживання дітей, про умови здійснення права на особисте виховання дітей того з батьків, хто буде проживати окремо та про участь у забезпеченні умов життя дитини того з батьків, хто буде проживати окремо (аліментні зобов'язання) [9].

Список використаних джерел:

1. Аналітичні матеріали за результатами моніторингу сімейного законодавства / Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України. Київ: Алерта, 2025. 68 с.

2. Пономаренко О.М. Загальні положення про сімейний договір у цивільному законодавстві України: перспективи розвитку. *Актуальні проблеми сімейного права: міжнар. наук. – практ. конф., присвяч. пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової Ірини Володимирівни* (м. Харків, 12 квіт. 2024 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цив. права; НАПрН України, Від-ня цив. – прав. дисциплін; Гром. орг. «Цивілістична платформа». Харків: Право, 2024. С. 56–60.

3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 07.11.2025).

4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 07.11.2025).

5. Оновлення регулювання приватних відносин: проблеми і перспективи: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, М.М. Великанової. Київ: Алерта, 2024. 296 с.

6. Пономаренко Оксана. Принцип свободи сімейного договору та його межі. *Цивілістична платформа*: наук. юрид. журн. / редкол.: І. Спасибо-Фатєєва (гол. ред.) та ін. Харків: ГО «Цивілістична платформа», 2025. № 2 (5). С. 77–103.

7. 2013. évi V. Törvény a Polgári Törvénykönyvről. URL: <https://njt.hu/jogszabaly/2013-5-00-00> (дата звернення: 07.11.2025).

8. Szeibert O. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Hungary. URL: <https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Hungary-Szeibert-.pdf> (дата звернення: 07.11.2025).

9. Постанова Херсонського апеляційного суду від 22 лютого 2024 року в справі № 766/7029/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117188280> (дата звернення: 07.11.2025).

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРАВОВИЙ НАСЛІДОК ПОРУШЕННЯ ДОГОВОРУ УПРАВЛІННЯ ЧУЖИМИ СПРАВАМИ

Карташов Вячеслав Вадимович,

*аспірант Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України*

м. Київ, Україна

Порушення договору управління чужими справами слід сприймати як специфічний стан породжуваного ним зобов'язання, що виникає внаслідок невиконання чи неналежного виконання управителем чи установником управління покладених на них за договором обов'язків, фіксує факт відхилення поведінки сторін від тієї моделі, що передбачена модусом належного виконання досліджуваного договору, призводить до порушення суб'єктивних договірних прав та створює юридичні підстави для їх захисту, у тому числі шляхом застосування заходів цивільно-правової відповідальності. В силу того, що порушення зобов'язання в межах договірних правовідносин зазвичай тягне за собою порушення суб'єктивних майнових прав сторони договору, насамперед варто звернути увагу на положення ч. 1 ст. 15 ЦК України, яка визначає, що порушення цивільного права є підставою для реалізації особою права на захист. Отже, робимо висновок, що виконання чи неналежне виконання управителем чи установником управління взятих на себе за договором зобов'язань має своїм наслідком створення правових підстав для реалізації суб'єктивного права на захист порушених суб'єктивних договірних прав.

Одним з наслідків порушення договору управління чужими справами є застосування заходів цивільно-правової відповідальності, що традиційно пов'язується зі стягненням компенсації за порушення суб'єктивних цивільних прав. У цьому контексті доцільно навести положення ст. 22 ЦК України, яка закріплює правило, за яким особа, якій завдано збитків у результаті порушення її ци-

вільного права, має право на їх відшкодування. Крім відшкодування збитків, формами цивільно-правової відповідальності традиційно визнаються відшкодування моральної шкоди (ст. 23 ЦК України) та стягнення неустойки (ст. 549 ЦК України).

Щодо правової природи цивільно-правової відповідальності цілком слушно висловлюється Н.С. Кузнецова, яка зауважує, що вона є не просто «обов'язком відшкодувати шкоду, а способом захисту цивільних прав, мірою впливу, що застосовується до порушника та зумовлює для нього економічні наслідки». Виходячи із зазначеного, дослідниця пропонує під цивільно-правовою відповідальністю розуміти «передбачену законом невідворотну, негативну реакцію держави на цивільні правопорушення, які виражаються в позбавленнях певного цивільного права, покладенні обов'язку майнового характеру [1, с. 135]. Схожої позиції дотримується й І.Й. Пучковська, яка вказує, що «міри відповідальності захищають порушені інтереси кредитора шляхом надання останньому права пред'явити додаткову (крім основної – про виконання порушеного зобов'язання) вимогу до боржника (про відшкодування спричинених порушенням договору збитків, сплату неустойки, процентів річних, повернення подвійної суми завдатку), збільшуючи в такий спосіб обов'язок останнього» [2, с. 4].

Екстраполюючи зазначене на договірну конструкцію управління чужими справами, робимо висновок, що інститут цивільно-правової відповідальності як невід'ємний структурний елемент механізму захисту договірних прав управителя та установника управління є важливим законодавчо гарантованим інструментом протидії протиправній винній поведінці контрагента внаслідок порушення ним договірних зобов'язань, що полягає у покладенні на останнього додаткових майнових обов'язків з метою усунення негативних наслідків порушення та відновлення майнової сфери потерпілого. Також важливо зауважити, що закріплення у договорі майнових санкцій за порушення зобов'язань є доволі ефективним фактором стримування сторін від протиправної поведінки в межах договірного правовідношення з делегованого управління, а також практичним способом забезпечення договірної дисципліни й стимулювання до сумлінного виконання договірних обов'язків. Саме тому, крім компенсаційної, договірна відповідальність виконує й не менш важливі превентивну й стимулюючу функції, спрямовані

на запобігання можливим порушенням договірних зобов'язань, що особливо актуально для фідуціарних правовідносин, опосередковуваних договором управління чужими справами, які характеризуються дискреційністю повноважень управителя та водночас обмеженістю контролю й нагляду за реалізацією делегованих повноважень з боку установника управління.

Загальноприйнятим у юридичній науці є положення про те, що: «підставою цивільно-правової відповідальності є склад цивільного правопорушення, який включає такі елементи (умови): 1) протиправну поведінку (дії чи бездіяльність особи); 2) шкідливий результат такої поведінки (збитки); 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вину особи, яка вчинила правопорушення» [3, с. 144]. Виходячи із зазначеного, основною передумовою для можливості застосування заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договору управління чужими справами є вчинення управителем чи установником управління діяння (дії чи бездіяльності), що містить у своєму складі всі елементи цивільного правопорушення. При цьому ст. 614 ЦК України закріплює презумпцію вини, за якою обов'язок доведення відсутності вини покладається саме на сторону, яка допустила порушення договору.

Як зазначав з цього приводу М.М. Сібільов, «для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності не виникає необхідності в закріпленні окремих складів цивільних правопорушень, достатнім є закріплення в ЦК загальних правових наслідків порушення зобов'язання, які мають універсальний характер» [4, с. 87]. Разом із тим, аналіз спеціальних положень ЦК України, присвячених правовому регулюванню відносин, що опосередковуються різноманітними договірними конструкціями, свідчить про тенденцію до закріплення законодавцем окремих випадків притягнення суб'єктів до цивільно-правової відповідальності внаслідок вчинення ними тих чи інших договірних правопорушень. Так, наприклад, ст. 1043 ЦК України містить обов'язок управителя, який не виявив при управлінні майном належної турботливості про інтереси установника управління або вигодонабувача, відшкодувати установникові управління завдані збитки, а вигодонабувачеві – упущену вигоду. Крім того, управитель несе субсидіарну відповідальність: а) за боргами, що виникли у зв'язку із здійсненням ним управління, якщо вартості майна, переданого в управління,

недостатньо для задоволення вимог кредиторів; б) у разі вчинення правочинів з перевищенням наданих йому повноважень або встановлених обмежень, за умови, що треті особи, які беруть участь у правочині, доведуть, що вони не знали і не могли знати про перевищення управителем повноважень або встановлених обмежень. У цьому разі установник управління може вимагати від управителя відшкодування завданих ним збитків.

Зазначений підхід закріплений і в площині європейського законодавства. Так, наприклад, ЦК Франції закріплює обов'язок управителя нести відповідальність: 1) за шахрайство, а також за будь-які помилки, які він допускає в управлінні (ст. 1992); 2) за дії замісника, якщо він не отримав від довірителя погодження особи замісника або якщо замісник був завідомо недієздатним або неплатоспроможним (ст. 1994); 3) за використання наданих йому довірителем коштів у власних цілях (ст. 1996); 4) за відмову від договору, якщо ця відмова завдає довірителю шкоди, крім випадків, коли управитель виявить, що не може продовжувати здійснення повноважень, не завдавши значної шкоди (ст. 2007) [5]. Аналогічним є й підхід румунського законодавця, який у ст. 787 ЦК Румунії визначає основи цивільно-правової відповідальності управителя, а в наступних статтях диференціює низку спеціальних підстав для відшкодування управителем та довірителем шкоди, завданої порушенням договору [6].

З урахуванням зазначеного, на наш погляд, при виробленні механізму правового регулювання відносин з договору управління чужими справами вітчизняному законодавцю варто перейняти підхід щодо деталізації та диференціації договірних порушень, що мають своїм наслідком застосування заходів цивільно-правової відповідальності, зокрема, відшкодування завданих збитків. Йдеться насамперед про такі специфічні порушення досліджуваного договору, як: 1) перевищення повноважень з боку управителя; 2) нецільове чи неефективне використання коштів, виділених установником для реалізації повноважень з делегованого управління справами; 3) порушення фідуціарних обов'язків (лояльності та дбайливості); 4) неефективне управління тощо. Крім того, в силу специфічності правової природи досліджуваного договору, що проявляється у відсутності чіткої визначеності об'єкта управління, яким є не майно, а певна сфера життя/діяльності установника, а також оціночного характеру категорії «ефективність управління», особливо, якщо ін-

дикатори такої ефективності у договорі не закріплені, на практиці детермінація розміру заподіяних збитків може бути суттєво ускладненою. З урахуванням зазначеного, більш дієвим механізмом притягнення управителя чи установника управління до договірної відповідальності, на наш погляд, буде закріплення у договорі положень про стягнення неустойки (штрафу, пені) як попередньо визначеного та узгодженого сторонами способу компенсації майнових втрат, завданих порушенням договору, що, безсумнівно, сприятиме мінімізації складнощів, пов'язаних із доказуванням розміру збитків. Вважаємо, що такий підхід є особливо доцільним у межах зобов'язань з управління чужими справами, де об'єкт управління має переважно нематеріальний характер, а наслідки дій управителя чи установника можуть виявитися лише у віддаленій перспективі.

Список використаних джерел:

1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.) та ін. 3-є вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком-Інтер, 2008. Т. II. С. 135.
2. Пучковська І.Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2018. С. 4.
3. Біленко М.С. Договір будівельного підряду в цивільному праві України: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2014. С. 144.
4. Сібільов М. Підстава та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. Вісник Академії правових наук України. Харків: Право, 2004. № 2(37). С. 87.
5. Code civil. Dernière mise à jour des données de ce code: 25 juin 2025. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/2025-06-23 (дата звернення: 25.10.2025).
6. Codul civil. A intrat vigoare la data de 1 octombrie 2011. In temeiul art. 220 alin. (1) din Legea nr. 71/2011 pentru punerea in aplicare a Legii nr. 287/2009 privind Codul civil, publicata in Monitorul Oficial al Romaniei, Partea I, nr. 409 din 10 iunie 2011. URL: <https://www.codulcivil.ro/> (дата звернення: 25.10.2025).

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РЕГУЛЮВАННЯ АЛІМЕНТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Красицька Лариса Василівна,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Сучасне українське суспільство, яке перебуває в режимі воєнного стану, одночасно має запит на ефективне правове регулювання суспільних відносин, особливо в період повоєнного відновлення України. Прийняття і набрання чинності Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-ІХ [1], поставило перед науковцями, зокрема, завдання щодо необхідності обміркування концептуальних аспектів розвитку законодавства України і розробки прогнозованих документів публічної політики, до яких належить Наукова концепція розвитку законодавства України.

Прогнозування розвитку сімейного законодавства України має відбуватися з урахуванням ряду чинників, одним із яких є той факт, що на сьогодні триває процес рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України, який передбачає органічне введення до сфери регулювання оновленого ЦК України сімейних відносин. Щодо врегулювання сімейних відносин ЦК України серед науковців не склалося єдиної точки зору, проте з врахуванням всіх реалій сьогодення, режиму воєнного стану тощо, вбачається, що дискусії мають перейти в напрям підвищення ефективності правового регулювання сімейних відносин як різновиду приватних відносин, усунення правових прогалин та суперечностей в їх правовому регулюванні.

Значну частку сімейних відносин, які мають бути врегульовані правом, становлять аліментні зобов'язання учасників сімейних правовідносин.

У контексті прогнозування розвитку законодавства України щодо регулювання аліментних зобов'язань учасників сімейних відносин, вбачається, що варто врахувати наступні моменти.

По-перше, доцільно системно проаналізувати чинне сімейне законодавство України на предмет усунення прогалин у правовому регулюванні аліментних зобов'язань. Так, відносини щодо: зміни розміру аліментів, що стягуються на утримання одного з подружжя, врегульовані ч. 3 ст. 80 СК України; зміни розміру аліментів, що стягуються на утримання дитини до досягнення нею повноліття, врегульовані ст. 192 СК України; зміни розміру аліментів, що стягуються з батьків на утримання їх повнолітніх дітей, врегульовані ст. 201 СК України; зміни розміру аліментів, що стягуються з інших членів сім'ї та родичів на дітей і непрацездатних повнолітніх осіб, які потребують матеріальної допомоги, врегульовані ст. 273 СК України. Проте залишилися не врегульованими відносини щодо зміни розміру аліментів, що стягуються з повнолітніх дочки, сина на утримання їх непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги. До таких відносин за аналогією закону застосовують положення ст. 192 СК України.

Правового врегулювання потребують відносини щодо обов'язку батьків, позбавлених батьківських прав, утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, до досягнення ними двадцяти трьох років. На сьогодні існують різні підходи правозастосовної практики щодо стягнення аліментів у таких випадках. Вбачається, що обов'язок батьків, позбавлених батьківських прав, не може припинитися й після досягнення дитиною повноліття, якщо є передбачені законом підстави щодо утримання батьками повнолітніх дочки, які продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги.

По-друге, необхідно врахувати, що рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду про відповідність Конституції України (конституційність) частини четвертої статті 75 Сімейного кодексу України від 29 жовтня 2024 року № 1–п/2024 визнано такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною), частину четверту статті 75 Сімейного кодексу України. При цьому в абз. 7 підпункту 2.6 пункту 2 мотивувальної частини цього рішення Конституційний Суд України наголосив на тому, що «законодавець, перенісши до статті 75 Кодексу умови та інші критерії із площини публічного права в площину приватного права, не забезпечив дієвих механізмів для отримання нужденним членом подружжя матеріальної допомоги від

іншого з подружжя для забезпечення належного рівня життя, що свідчить про невідповідність частини четвертої статті 75 Кодексу статтям 8, 46, 48 Конституції України» [2].

По-третє, врегулювання аліментних зобов'язань учасників сімейних правовідносин має відбуватися в системному зв'язку з положеннями оновленого ЦК України, зокрема, щодо відповідальності за порушення грошових зобов'язань, стягнення неустойки тощо.

Вбачається, що на всі аліментні зобов'язання учасників сімейних правовідносин доцільно розповсюдити положення ст. 625 Цивільного кодексу України щодо відповідальності за порушення грошового зобов'язання в частині можливості стягнення суми боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також трьох процентів річних від простроченої суми.

Правової визначеності потребують також норми про стягнення неустойки за прострочення сплати аліментів, зважаючи на те, що в судовій практиці склалися різні підходи щодо стягнення неустойки за прострочення сплати аліментів на утримання подружжя, оскільки в одних випадках суд тлумачить положення СК України щодо стягнення аліментів як такі, що розповсюджуються виключно на аліментні зобов'язання батьків і дітей, враховуючи розміщення ст. 196 СК України в главі 15 «Обов'язок матері, батька утримувати дитину та його виконання», а в інших випадках суди стягують неустойку й у випадку прострочення сплати аліментів на утримання подружжя, застосовуючи приписи ч. 5 ст. 194 СК України: «Положення частин першої – третьої цієї статті, а також статей 195–197 цього Кодексу застосовуються і до стягнення аліментів іншим особам, які визначені цим Кодексом».

По-четверте, доцільно провести «ревізію» правових норм, які регулюють аліментні зобов'язання учасників сімейних правовідносин, на кшталт доцільності їх збереження в оновленому ЦК України. Зокрема пропонується ч. 4 ст. 76 СК України виключити з СК України, враховуючи, що вона містить багато оціночних понять, що не сприятиме визначеності правових норм та формуванню єдності судової практики. Згідно з ч. 4 ст. 76 СК України, якщо у зв'язку з вихованням дитини, веденням домашнього господарства, піклуванням про членів сім'ї, хворобою або іншими обставинами, що мають істотне значення, один із подружжя не мав можливості одержати освіти, працювати, зайняти відповідну посаду, він має право

на утримання у зв'язку з розірванням шлюбу і тоді, якщо є працездатним, за умови, що потребує матеріальної допомоги і що колишній чоловік, колишня дружина може надавати матеріальну допомогу. Право на утримання у цьому випадку триває протягом трьох років від дня розірвання шлюбу [3].

Вбачається, що довести в суді той факт, що саме у зв'язку з вихованням дитини, веденням домашнього господарства тощо, а не у зв'язку з особистими якостями, недостатністю знань та навичок один із подружжя не мав можливості одержати освіту, працювати, зайняти відповідну посаду, є вкрай складним.

Право на утримання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, має бути врегульовано на законодавчому рівні більш ретельно без використання оціночного поняття «тривалий час проживали однією сім'єю» з конкретизацією умов надання такого утримання.

По-п'яте, необхідно чітко визначитися на рівні закону з такими поняттями, як «утримання», «аліменти», «способи надання утримання», «способи стягнення аліментів», умовами зміни та заміни способу стягнення аліментів, співвідношенням понять «заробіток» та «дохід», з яких стягуються аліменти.

Підсумовуючи, варто зазначити, що прогнозування розвитку законодавства України щодо аліментних зобов'язань учасників сімейних правовідносин на рівні Наукової концепції розвитку законодавства України сприятиме забезпеченню ефективного механізму правового регулювання сімейних відносин як приватних відносин.

Список використаних джерел:

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 25.10.2025).

2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду про відповідність Конституції України (конституційність) частини четвертої статті 75 Сімейного кодексу України від 29.10.2024 № 1-п/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-24#n74> (дата звернення: 25.10.2025).

3. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 25.10.2025).

КОЛІЗІЙНІ НОРМИ ЩОДО ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА

Купіна Людмила Францівна,

доктор юридичних наук, професор,

завідувач відділу публічно-правових досліджень

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

м. Київ, Україна

Сьогодні світова спільнота перебуває на етапі позитивних трансформаційних змін у сфері праці. Нині формується нова парадигма міжнародних стандартів праці, в основі яких є гідна праця. Активне впровадження урядами країн у публічну та правову політику концептуальних засад гідної праці, програма якої започаткована Міжнародною організацією праці (надалі – МОП) у 1999 році, має на меті забезпечення збалансованого сталого розвитку держави та досягнення соціальної справедливості в суспільстві. Своєрідним викликом для інституційних механізмів держави стала стрімка інтернаціоналізація ринку праці, яка супроводжується оптимізацією робочих процесів за допомогою цифрових рішень, вільним рухом працівників та формуванням світового ринку праці. Щодо нашої держави, то вагомий вплив на це спричинила російсько-українська війна, яка активізувала масову зовнішню міграцію населення та пошук роботодавцями кваліфікованих кадрів за кордоном для стабілізації ринку праці в Україні.

Розвиток світового ринку праці залежить від узгодження соціально-економічних політик країн та уніфікації колізійного законодавства у соціально-трудовій сфері, яке встановлює стандарти щодо умов праці працівників, укладення і припинення трудового договору, систем оплати праці, режиму робочого часу, видів відпочинку, надання вільних від роботи днів, тощо. У даному випадку застосовується матеріально-правовий метод уніфікації законодавства, коли норми матеріального права, у національних правових системах, розробляються з метою урегулювання міжнародних право-

відносин по суті. Наряду з цим, використовується колізійний метод, який передбачає використання колізійної норми для врегулювання спірних питань при застосуванні до певних правовідносин.

На сьогодні доведеними є факти, що глобалізаційні процеси, постковідна криза, євроінтеграційний курс України та російсько-українська війна значно вплинули на зміст трудових відносин, у тому числі з іноземним елементом, що вимагає посилення правового захисту трудових прав людини з метою зміцнення соціальної спрямованості трудових норм. Активізація міграційного руху, поширення різних видів платформної зайнятості, залучення до дистанційної роботи, розвиток логістичної сфери бізнесу, який пов'язаний із постійним переміщенням працівників транспортної сфери та міжнародними відрядженням, лібералізація торгівлі, що посилює мобільність трудових ресурсів – у своїй сукупності формують передумови для корегування концептуальних підходів щодо колізійних норм у трудових відносин з іноземним елементом.

На нашу думку, концептуальними засади розвитку законодавства в цій сфері є ідеї соціальної справедливості, гідної праці та людиноцентризму, які мають стати базисом удосконалення правових механізмів регулювання трудових відносин з іноземним елементом. Вказане сприятиме дотриманню фундаментальних принципів трудового права – свободі праці; забороні примусової праці; рівності прав та можливостей; недопущення дискримінації при реалізації права на працю; свободи асоціацій і права на ведення колективних переговорів; забезпечення належних, безпечних і здорових умов праці, що має бути основною гармонізованого права трудових колізій.

Нормативно-правовим актом, який на національному рівні регулює колізії трудових відносин із іноземним елементом є Закон України «Про міжнародне приватне право» № 2709-IV від 23 червня 2005 року [1]. Положення щодо колізій у трудових відносинах визначенні статтями 52–54. Основою колізійних норм законодавства України є колізійне право ЄС, зокрема Римська конвенція про право, що застосовується до договірних зобов'язань 1980 року та Брюссельська конвенція про юрисдикцію, визнання та примусове виконання трудових рішень з цивільних і комерційних прав 1968 року, які були замінені Регламентом про юрисдикцію, визнання та примусове виконання судових рішень з цивільних і комерцій-

них справ 2001 року (Брюссель 1) [2] та Регламентом про право, що застосовується до договірних зобов'язань 2008 року (Рим 1) [3].

Стрімка уніфікація міжнародного приватного права, розвиток внутрішнього ринку ЄС, кандидкування України до європейської спільноти, створює необхідність удосконалення національного колізійного права та рецепцією міжнародних стандартів та правил у цій сфері. У зв'язку з цим, на сьогодні потребує посилення правове регулювання праці іноземних громадян, що має бути оновлене з причин стрімкого зростання міграційних процесів, активного залучення іноземців задля стабілізації ринку праці в Україні, який зазнав кардинальних змін, що призвело до втрати кадрового ресурсу. Актуальною нині є уніфікація регулювання праці та соціального захисту громадян України, які реалізують своє право на працю в країнах, що надали їм тимчасовий захист та з якими не укладено договорів (угод) про співробітництво у питаннях працевлаштування або ж існують проблеми у застосуванні їхніх положень. Це дозволить забезпечити єдність правового регулювання трудових відносин з іноземним елементом на світовому ринку праці, всебічне впровадження в національні правові системи фундаментальних принципів у сфері праці та гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами.

Колізійно-правове регулювання трудових відносин з іноземним елементом має бути гнучким та адаптивним до суспільних викликів. Вказане може бути забезпечене через нормативну визначеність у національному законодавстві колізійних правил (прив'язок) які використовуються в урегулюванні колізій у міжнародних правових системах: закон за домовленістю (автономія волі – *lex voluntatis*); закон місця роботи (*lex loci laboris*); принцип найтіснішого зв'язку (*Proper Law*). Це сприятиме уніфікованому комплексному регулюванню сфери організації праці та забезпечуватиме захист соціально-трудова прав як осіб, які працюють в Україні, так і за її межами.

Змістовні особливості оновленого законодавства в сфері урегулювання колізій щодо трудових відносин мають корелюватися із викликами часу, у тому числі із активними тенденціями у створенні світового ринку праці, що є передумовою для вироблення загальної міжнародно-трудова політики та сформує систему одностороннього регулювання вибору права сторонами трудових правовідносин з іноземним елементом.

Варто врахувати, що більшість європейських країн дотримуються приватноправової концепції і найчастіше в регулюванні трудових відносин застосовуються закон за домовленістю (автономія волі – «*lex voluntatis*»). Стаття 52 Закону України «Про міжнародне приватне право» регулює колізійний принцип (*lex loci laboris*) і містить у собі загальне правило, яке регламентує питання визначення права, що застосовується до міжнародних трудових відносин з іноземним елементом: «До трудових відносин застосовується право держави, у якій виконується робота» (*lex loci laboris*). Цього ж колізійного принципу дотримується ст. 8 Закону України «Про зовнішню трудову міграцію» № 761-VIII від 5 листопада 2015 року, яка визначає права трудових мігрантів, зокрема звертає увагу на те, що належні умови праці, винагороду, відпочинок і соціальний захист регулюються законодавством держави перебування (*lex loci laboris*). Водночас, законодавство європейських країн, більше притримується колізійного принципу автономії волі сторін – *lex voluntatis*, специфіка якого виражена в ст. 3 Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 593/2008 від 17 червня 2008 р. про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Рим I), де підкреслене «договір регулюється правом, обраним сторонами».

Можливість вибору права дозволяє сторонам трудового договору досягти балансу інтересів працівника та роботодавця. Виходячи із положень Регламенту (Рим I) сторони є настільки вільними та автономними у виборі права, що можуть обрати будь яке право. Такий вибір буде вважатися прийнятним для регулювання трудових відносин, якщо 1) умови трудового договору відповідають національному законодавству або положенням колективному договору; 2) обране право має прямий вплив на регулювання трудових відносин; 3) обране право не погіршує становище працівника, у порівнянні із правом, яке могло бути застосоване до регулювання трудових відносин, у разі відсутності права вибору.

Дотримання умов при виборі права спрямоване на захист прав працівника як потенційно слабшої сторони трудового договору, утвердить ідеї соціальної справедливості та людиноцентризму. Вказане ґрунтується на положеннях статті 6 (1) Римської конвенції та статті 8 (1) Регламенту Рим I які передбачають, що вибір права не повинен позбавляти працівника захисту, наданого йому імперативними положеннями права, яке було б відповідальним

за прийняття рішення без вибору права. Таким чином, формується принцип колізійного захисту працівників, який має узгоджуватися із нормами національного права країни за місцем виконання роботи. У такому випадку, формування або зміна змісту трудового договору суб'єктів трудових відносин з іноземним елементом має здійснюватися виходячи із того, що його умови, покращують становище працівника у порівнянні із національним правом місця виконання роботи. Тому, при обговоренні положень трудового договору доцільно пересвідчитися, що обране право збереже трудові гарантії та не обмежить працівника у його правах, визначених нормами національного права, у разі якщо б сторони трудового договору не застосовували принцип вибору права.

У правових системах країн Європейського простору для врегулювання колізій в сфері трудових відносин переважно застосовується принцип місця роботи (*lex loci laboris*). Його використання у національній правовій системі сприяло би ефективному унормуванню трудових відносин працівника, який виконує роботу на території декількох держав. Убачається, що при виникненні колізій щодо застосування права для урегулювання спірних ситуацій доцільно застосовувати право держави за місцем виконання основної роботи працівника.

Інша колізійна прив'язка, яка у багатьох країнах є одним із інструментів побудови формалізованих колізійних норм – принцип найтіснішого зв'язку (*Proper Law*). На нашу думку, при використанні цієї прив'язки можливо розвинути законодавче регулювання колізій щодо трудових відносин працівників, які виконують роботу дистанційно. Вказане має свою актуальність, адже активне використання дистанційної форми організації праці, може спричинити конфлікти у застосуванні законодавства при виникненні колізій у регулюванні трудових відносин з іноземним елементом. При урегулюванні колізій щодо трудових відносин з дистанційною організацією праці можна також використовувати право держави за місцем постійного проживання працівника або ж скористатися правом вибору права за принципом автономії волі сторін договору.

Розвиток законодавства у сфері колізій щодо трудових відносин буде ефективним, якщо до розробки та обговорення норм будуть залучені інститути громадянського суспільства як на загальнодержавному, так і міжнародному рівнях. Це є важливим при адаптації

національного законодавства до міжнародних стандартів ЄС, що впливає на формування змісту законодавства у цій сфері та потребує підтримки міжнародних та національних експертів.

Вагому роль у підготовці проєктів нормативно-правових актів відіграє Національна академія наук України, яка на виконання статті 22 Закону України «Про правотворчу діяльність» має у повній мірі забезпечити науково-теоретичну складову нормативно-правових механізмів розвитку національного законодавства.

Підсумовуючи зазначимо, що реалізація окреслених концептуальних засад при нормопроектуванні колізійних норм сприятиме належному врегулюванню трудових відносин з іноземним елементом, сприятиме гарантуванню прав працівників, виконанню міжнародних зобов'язань та гармонізації національного законодавства з директивами та регламентами ЄС у сфері праці.

Список використаних джерел:

1. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 року № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 17.10.2025).
2. Council Regulation (EC) No 44/2001 of 22 December 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2001/44/oj/eng> (дата звернення: 17.10.2025).
3. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj> (дата звернення: 17.10.2025).
4. А.С. Довгерт. Світова гармонізація міжнародного приватного права і відповідне законодавство України. *Актуальні проблеми приватного права України*: збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової за заг. ред. Р.А. Майданника та О.В. Кохановської. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 157–161.

ЦІНА ЯК ІСТОТНА УМОВА ДОГОВОРУ ФАКТОРИНГУ: ДО ПИТАННЯ ОНОВЛЕННЯ ГЛАВИ 73 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Лазовський Олег Володимирович,

*аспірант Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Як відомо, однією з істотних умов договору факторингу є його ціна. Традиційно умова про ціну вважається невід'ємним атрибутом будь-якого оплатного цивільно-правового договору, в якому, як зазначають вчені, «кожна сторона повинна отримати плату або інше зустрічне надання за виконання своїх обов'язків. У більшості випадків зустрічним задоволенням є грошова сума за виконану роботу, надані послуги, передані товари тощо» [1, с. 469]. У цивілістиці часто зауважують, що ціна є істотною умовою всіх договорів про надання послуг, з чим складно погодитись, адже у ч. 4 ст. 632 ЦК України передбачено, що, якщо ціна у договорі не встановлена і не може бути визначена виходячи з його умов, вона визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на аналогічні товари, роботи або послуги на момент укладення договору. З цього вбачається, що неузгодження сторонами ціни оплатного договору в переважній більшості випадків не матиме своїм наслідком його неукладеність в силу існування закріпленого на законодавчому рівні альтернативного механізму визначення ціни договору.

По-іншому слід вирішувати питання про ціну як умову договору факторингу, який є одним із різновидів договорів про надання фінансових послуг. Згідно з п. 8 ч. 2 ст. 9 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» однією з істотних умов договору про надання фінансових послуг є строки (термін), розмір, умови та порядок здійснення оплати за надану фінансову послугу [2]. Вказаний законодавчий підхід є цілком виправданим з декількох причин: по-перше, надання фінансових послуг, у тому числі

за договором факторингу, здійснюється професійним учасником фінансового ринку, для якого така діяльність є підприємницькою та спрямованою на отримання прибутку; по-друге, у договорах про надання фінансових послуг ціна має не лише компенсаційне, а й регуляторне значення, адже необхідність чіткого її визначення безпосередньо пов'язана з дотриманням вимог фінансового законодавства щодо прозорості умов надання послуг та запобігання недобросовісній поведінці з боку учасників фінансового ринку.

Традиційно під ціною договору факторингу дослідники розуміють «суму винагороди фактору за надання фінансування та інших послуг, що передбачаються договором» [3, с. 248]. З урахуванням легальної дефініції договору факторингу, за якою «фактор передає або зобов'язується передати грошові кошти клієнту шляхом сплати ціни права грошової вимоги за плату (винагороду) (у будь-який передбачений договором спосіб)» [4], цілком очевидно є необхідність узгодження сторонами у змісті ціни договору під загрозою його неукладеності.

Ціна договору факторингу, з-поміж іншого, слугує важливим інструментом юридичної ідентифікації факторингових послуг та додатковим, проте не основним, критерієм диференціації договору факторингу від суміжних договірних конструкцій. Так, розмежовуючи досліджуваний договір та цесію, Верховний Суд в одній із постанов зазначив, що, «якщо право вимоги відступатиметься «за номінальною вартістю» без стягнення фактором додаткової плати, то в цьому випадку відносини факторингу відсутні, а відносини сторін регулюються загальними положеннями про купівлю-продаж з урахуванням норм стосовно заміни кредитора у зобов'язанні» [5]. В наступних судових справах вказана теза була викладена із застереженнями про те, що: 1) «відступлення права вимоги не за «номінальною вартістю» вимоги ще не свідчить про те, що таке відступлення відбулось на підставі договору факторингу. Учинений відповідачами правочин не є договором факторингу не тому, що право вимоги відступлене за «номінальною вартістю», а тому, що спірний договір відповідає визначенню договору купівлі-продажу, наведеному у статті 655 ЦК України» [6]; 2) «отримання права грошової вимоги у розмірі більшому, ніж сума сплачених за нього коштів, як за договором купівлі-продажу грошової вимоги, так і за договором факторингу, може, але не обов'язково засвід-

чує отримання новим кредитором реальної вигоди» [7]. Тобто ціну як істотну умову договору факторингу слід сприймати як важливий, проте субсидіарний критерій юридичної ідентифікації факторингових послуг.

Винагорода фактора може встановлюватись по-різному, наприклад, у твердій сумі; у формі відсотків від вартості вимоги, що відступається; у вигляді різниці між номінальною вартістю вимоги, зазначеної у договорі, та її ринковою (дійсною) вартістю [8]. Проте найчастіше на практиці факторингові винагороди становлять певний відсоток від загальної суми рахунку-фактури. Цей відсоток може змінюватись та залежить від багатьох факторів, таких як загальний обсяг рахунків-фактур, які підлягають відступленню, розмір фінансування, рівень ризику, надання з боку фактора, крім фінансування, додаткових послуг та кредитоспроможність клієнта чи боржника. Саме ця винагорода компенсує факторинговій компанії ризик, який вона бере на себе, надаючи кошти під дебіторську заборгованість. Отже, цілком очевидним є висновок про те, що ціна договору безрегресного та конфіденційного факторингу, у межах яких фактор несе суттєві ризики невиконання грошових вимог з боку боржника, є традиційно вищою, ніж ціна договору, в якому ризики можуть бути частково чи повністю покладені на клієнта.

Отже, виходячи із вказаного, під ціною як істотною умовою договору факторингу слід розуміти узгоджений сторонами розмір винагороди фактора за надання на користь клієнта фінансування та інших передбачених договором послуг, який визначається з урахуванням обсягу наданого фінансування, характеру супутніх послуг, рівня ризику фактора у разі невиконання боржником грошових вимог, а також виду договору факторингу.

При цьому, виходячи зі змісту п. 8 ч. 2 ст. 9 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії», а також абз. 2 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про факторинг», робимо висновок про те, що ціна договору факторингу конкретизується через визначення у договорі строків, умов, порядку та способу виплати такої винагороди, які також є істотними умовами договору, відображають механізм формування та реалізації сторонами ціни та забезпечують баланс інтересів учасників факторингового зобов'язання.

Список використаних джерел:

1. Круглова О.О. Ціна як істотна умова цивільно-правових договорів. *Форум права*. 2011. № 2. С. 469.
2. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України № 1953-IX від 14.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text> (дата звернення: 25.10.2025).
3. Токунова А.В. Правовий режим факторингу: монографія; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк: вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2013. С. 248.
4. Про факторинг: Закон України № 4466-IX від 03.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4466-20#Text> (дата звернення: 25.10.2025).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 у справі № 909/968/16. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/76860058> (дата звернення: 25.10.2025).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 910/16579/20 від 07.09.2022 року. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107140913&red=100003bb1236c06a7186f32a86> (дата звернення: 25.10.2025).
7. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 17 листопада 2022 року у справі № 910/8115/19. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107983837&red=100003040bc1407da6edb08fea9a31ad5d0db6&d=5> (дата звернення: 25.10.2025).
8. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 13.03.2025 у справі № 910/5875/24. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=125837574&red=1000037d6e0ef69b204cdbf514d35309368b25&d=5> (дата звернення: 25.10.2025).

ЗАХОДИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Лічман Леонід Григорович,

*кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України,
суддя у відставці, провідний науковий співробітник відділу
науково-правових експертиз Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, яка затверджена Законом України від 18 березня 2004 року № 1629-IV визначає адаптацію законодавства, як процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis communautaire*, тобто до правової системи Європейського Союзу, яка включає акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в рамках Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ [1].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС» схвалена Дорожня карта з питань верховенства права, яка є всеохоплюючим стратегічним документом, що визначає комплекс реформ у межах переговорного процесу щодо членства України в ЄС за переговорними Розділом 23 «Судова влада та основоположні права» та Розділом 24 «Юстиція, свобода і безпека». В розділі «ПРАВСУДДЯ» серед інших очікуваних стратегічних результатів передбачається підвищення ефективності функціонування судів, зокрема шляхом зменшення строків розгляду справ та зменшення залишків нерозглянутих справ. Одним із заходів для досягнення цього результату є розроблення та прийняття змін до процесуальних кодексів, спрямованих на вдосконалення ефективних механізмів протидії зловживанню процесуальними правами. [2]

Саме заходи процесуального примусу відповідно до ч. 1 ст. 143 Цивільного процесуального кодексу України (далі ЦПК) є процесу-

альними діями, що вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства. [3]

Такі процесуальні дії не тільки слугують, а й в значній мірі забезпечують виконання завдань цивільного судочинства, особливо в частині справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ (ч. 1 ст. 2 ЦПК), якісного і ефективного правосуддя.

Отже, удосконалення цивільного процесуального законодавства, його приведення до *acquis communautaire* є актуальними. Таке судження поширюється і на інститут заходів процесуального примусу.

Конституційна реформа 2016 року, по суті нова редакція Розділу VIII «Правосуддя» Конституції України була основою для внесення змін до ЦПК, Господарського процесуального кодексу України (далі ГПК), Кодексу адміністративного судочинства України (далі КАС) і викладення цих Кодексів у новій редакції. Інститут заходів процесуального примусу закріплений у практично однаковій редакції у ЦПК, ГПК та КАС, що дає підстави для висновку про те, що зазначений інститут процесуального права має міжгалузевий характер. Ці законодавчі зміни стали підґрунтям для нових досліджень інституту заходів процесуального примусу.

Слід зауважити, що серед основних проблем як теоретичного так і практичного характеру є питання правової природи процесуального примусу та кожного із його заходів та визначення категорії зловживання процесуальними правами.

У Словнику української мови слово «примус», зокрема означає натиск з чийогось боку; примушування, зумовлена кимсь або чимсь необхідність діяти певним способом, незалежно від бажання [4].

Цілком очевидно, що процесуальний примус, який застосовує орган державної влади – суд, є державним, правовим примусом, який застосовується за вчинення цивільно-процесуального правопорушення, тобто за протиправні дії або бездіяльність, а саме за невиконання встановлених у суді правил, за недобросовісне виконання процесуальних обов'язків, за зловживання процесуальними правами з метою запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства.

У правовій теорії під правовим примусом розуміють конкретні заходи впливу, які пов'язані з обмеженнями в тій чи іншій формі свободи особи. Примус в цивільному судочинстві має місце не тільки в тих випадках, коли той чи інший засіб впливу направлений на обмеження передбачених законом прав та свобод, але і тоді, коли самим законом обмежується можливість вибору поведінки. Тобто примус в цивільному судочинстві може мати різну ступінь визначеності, є складним за своєю структурою явищем, яке охоплює заходи юридичної відповідальності та заходи захисту (відновлення) правопорядку [5, с. 372].

Зі змісту ч. 3 п. 11 ст. 2, ч. 5 п. 5 ст. 12, ч.ч. 1 і 4 ст. 44, ч.ч. 6–9 ст. 84, ст. ст. 144–148, ч. 9 ст. 203, ст. 453⁴. ЦПК впливає наступне узагальнення.

Заходами процесуального примусу, суб'єктами відповідальності або особами до яких застосовуються заходи захисту (відновлення) правопорядку з зазначенням їх дій або бездіяльності є: 1) попередження учасників судового процесу та інших осіб, присутніх у судовому засіданні, за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень головуючого; 2) видалення із залу судового засідання у разі повторного вчинення зазначених дій; 3) тимчасове вилучення доказів у юридичних або фізичних осіб для дослідження судом у разі неподання письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом, без поважних причин або без повідомлення причин їх неподання; 4) привід свідка, який належно викликаний та без поважних причин не з'явився на судові засідання або не повідомив про причини неявки з відшкодуванням у дохід держави витрат на здійснення приводу; 5) штраф у випадках невиконання процесуальних обов'язків, зокрема ухилення від вчинення дій, покладених судом на учасника судового процесу; зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству; неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин; невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів, ненадання відповідачем копії відзиву на позов, автором апеляційної чи касаційної скарги її копії, позивачем відповіді на відзив, заперечення іншому учаснику справи у встановлений судом строк; порушення заборон, використання портативних аудіотехнічних пристроїв, а також здійснення сторонами, їх представниками фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису під

час врегулювання спору за участю судді; відмови судом у прийнятті звіту боржника, виконаного самим боржником чи його керівником, якщо боржник є юридичною особою.

До заходів юридичної цивільно-процесуальної відповідальності слід віднести штраф, а до заходів захисту (відновлення) правопорядку – попередження, видалення із залу судового засідання, тимчасове вилучення доказів, привід свідка.

Хоча застосування заходів процесуального примусу вважається правом суду, наприклад тому, що ухвали суду першої інстанції про відмову у стягненні штрафу, у тимчасовому вилученні доказів, у приводі свідка в порядку процесуального примусу окремо від рішення суду не можуть бути оскаржені в апеляційному порядку. Така позиція не в повній мірі відповідає вимогам своєчасного розгляду справи у розумні строки.

Так в рішенні Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ) від 6 вересня 2007 року Справа «Цихановський проти України» зазначив, що саме національні суди мають створювати умови для того, щоб судове провадження було швидким та ефективним. Зокрема, національні суди мають «вирішувати, чи відкласти судові засідання за клопотанням сторін, а також, чи вживати якісь дії щодо сторін, чия поведінка спричинила невинуваті затримки у провадженні. Суд нагадує, що він зазвичай визнає порушення п. 1 статті 6 Конвенції у справах, які порушують питання, подібні до тих, що порушуються у цій справі (див., наприклад, рішення у справі «Смірнова проти України» (*Smirnova v. Ukraine*), N36655/02, 8 листопада 2005 року, та рішення у справі «Карнаушенко проти України» (*Karnaushenko v. Ukraine*), N23853/02, 30 листопада 2006 року) [6].

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» підставою дисциплінарної відповідальності судді є безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом [7]. Обов'язок застосування суддею заходів процесуального примусу впливає не тільки із Законів України, а й із міжнародних зобов'язань України. В подібних випадках суддівський розсуд можливий лише коли невжиття цих заходів не вплине на розгляд і вирішення справи у розумні строки.

Україна є членом Спеціального комітету із штучного інтелекту при Раді Європи, у жовтні 2019 року приєдналася до Рекоменда-

цій Організації економічного співробітництва і розвитку з питань штучного інтелекту (Organisation for Economic Co-operation and Development, Recommendation of the Council on Artificial Intelligence, OECD/LEGAL/0449), а 2 грудня 2020 року розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалена Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні, відповідно до якої розроблення та використання систем штучного інтелекту можливе лише за умови дотримання верховенства права, основоположних прав і свобод людини і громадянина, демократичних цінностей, а також забезпечення відповідних гарантій під час використання таких технологій. [8]

Все більше набуває поширення посилення сторін, третіх осіб та їх представників у судових процесах на позиції, дослідження штучного інтелекту, які на їх думку безпосередньо впливають встановлення фактичних обставин справи, їх юридичної кваліфікації, тлумачення та застосування норм права. У разі неправдивості таких досліджень, які вводять суд в оману, посилення на них, їх подання слід визнавати зловживанням процесуальними правами, вчинення дій з метою перешкоджання судочинству. Так, у США суддя оштрафував дві юридичні фірми на 31 000 доларів після того, як з'ясувалося, що вони включили в юридичну документацію фальшиве, згенероване штучним інтелектом дослідження. Йдеться про судовий документ – висновок у цивільному позові проти страхового гіганта State Farm. Після його подання перевірка встановила, що документ містив фальшиві дані, що призвело до включення. [9]

Мета заходів процесуального примусу в ч. 1 ст. 143 ЦПК виписана неповно, без врахування позиції ЄСПЛ. Тому пропонується в ч. 1 ст. 143 ЦПК зазначити, що заходи процесуального примусу мають на меті також ефективну протидію створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства.

Штраф є найбільш ефективним заходом процесуального примусу. Пропонується у випадках, передбачених ч. 2 ст. 148 ЦПК передбачити посилення такого заходу процесуального примусу як штраф, запровадивши його стягнення за кожен день прострочення виконання ухвали суду.

Таким чином, інститут заходів процесуального примусу в основному відповідає аналогічним інститутам цивільно-процесуального права країн ЄС, процесуальному законодавству ЄС і практиці ЄСПЛ. В певній мірі заходи процесуального примусу забезпечують

право на справедливий і публічний розгляд цивільної справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо заявника прав та обов'язків цивільного характеру. Очевидно, що є потреба у вдосконаленні механізмів протидії зловживанню процесуальними правами з метою підвищення їх ефективності.

Список використаних джерел:

1. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, яка затверджена Законом України від 18 березня 2004 року № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення 09.11.2025)

2. Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text> (дата звернення 09.11.2025)

3. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/conv#Text> (дата звернення 09.11.2025)

4. Словник української мови. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%83%D1%81> (дата звернення 09.11.2025)

5. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства: монографія/ В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, Д.Д. Луспеник та ін.; за заг. ред. В.В. Комарова. Харків: Харків юридичний, 2008. 925 с.

6. Справа «Цихановський проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_333#Text (дата звернення 09.11.2025)

7. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/conv#Text> (дата звернення 09.11.2025)

8. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 09.11.2025)

9. <https://www.researchgate.net/publication/390363881> Text (дата звернення 09.11.2025)

АНТАГОНІСТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА СИСТЕМУ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У РЕПРОДУКЦІЇ ЙОГО ДЖЕРЕЛ

Мельник Ярослав Ярославович,

*доктор юридичних наук, старший науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Цивільне судочинство характеризується унікальною системою, яка вибудована на стійких взаємозв'язках системних елементів матеріального та процесуального права, націлених на врегулювання цивільно-правового спору. До того ж, уявляється, що сама по собі процесуальна система не може існувати без відповідних джерел (форм) права, які не тільки створюють каркас процесуального захисту, власне, саму процесуальну форму здійснення цивільного судочинства, але й відображають взаємозв'язок різних окремих систем матеріального та процесуального права.

Утім, проблема сучасних підходів до розуміння системи джерел (форм) цивільного процесу зрється у тому, що деяким із них, так і не була надана належна філософсько-правова оцінка в контексті антагоністичний погляду. Зокрема і тим, які не є джерелами в чистому вигляді, а, скоріш, відображають певну «репродукцію» інших джерел (форм) цивільного процесу.

Маючи потенцію до відображення певної суперечності між законною силою, ієрархією, «включеністю» до системи цивільного процесу, можемо відстежувати саме постановку проблеми саме в антагоністичному погляді. Водночас, за таких обставин, проблема підтримується очевидно й у ключі репродукції. На феномен репродукції доречно звернути увагу в семантичному сенсі.

Так, у словнику української мови, питання «репродукції» тлумачиться у декількох варіантах, посеред яких, можливо виокремити такі найбільш доцільні як от: (1) фотографічне або поліграфічне відтворення зображень друкованого тексту, творів живопису, карт,

фотознімків і т. ін; (2) психологічний процес відтворення запам'ятованого [3]. Отже, до змісту розуміння судової практики як джерел (форм) цивільного процесу ідея репродукції, очевидно, має відповідне значення, що спонукає поглянути на проблему джерел (форм) цивільного процесуального права ширше.

У ст. 3 ЦПК України визначено, що «... цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу, Закону України «Про міжнародне приватне право», законів України, що визначають особливості розгляду окремих категорій справ, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1); «.. провадження в цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи.» (ч. 3) [4]. При чому, керуючись принципом верховенства права (ч. 1 ст. 10 ЦПК України), «...у разі невідповідності правового акта правовому акту вищої юридичної сили суд застосовує норми правового акта вищої юридичної сили...» (ч. 7 ст. 10) [4].

У Законі України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-ІХ визначено, що «... кодекс – це закон, який створений шляхом систематизації норм права, містить загальні засади, на підставі яких комплексно регулює однорідну сферу суспільних відносин, забезпечуючи стабільність правового регулювання...» [1]. А «норма права» відповідно до цього Закону, представляється як «... загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, що регулює суспільні відносини, яке охороняється і забезпечується державою...»(ч. 1 ст. 8) [1].

Отже, норма права має мати характер «загальнообов'язковості», а кодекс є нічим іншим як систематизованим актом, завдяки якому, як джерелу (формі) цивільного процесу вибудовується норми судочинства, які забезпечують основну частину врегулювання цивільних процесуальних відносин.

У ст. 417 ЦПК України регламентовано положення про те, що «... вказівки, що містяться в постанові суду касаційної інстанції, є обов'язковими для суду першої та апеляційної інстанцій під час нового розгляду справи...» [4] (ч. 1); в той же час, «.. постанова суду касаційної інстанції не може містити вказівок для суду першої або апеляційної інстанції про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яка

норма матеріального права повинна бути застосована і яке рішення має бути прийнято за результатами нового розгляду справи...» [4] (ч. 2).

Таким чином, «загально обов'язковість» не відстежується, що правда, питання «репродукції» в системі джерел (форм) цивільного процесуального права так.

Дещо інший характер джерела (форм) права має практика ЄСПЛ. Зокрема, на її регулятивну функцію та обов'язок застосування вказує ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV, у якій закріплено положення про те, що «... суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права ...» [2]. Отже, і тут відстежується питання репродукції, але за іншим рівнем та характером, наслідками.

За таких умов виникає й питання про те, наскільки ж такі «репродуктовані» джерела є автентичними, аби забезпечити належну силу виконуваності, наскільки такі джерела спроможні погнути «оригінальні» джерела цивільного процесуального права. Мова повинна піти насамперед про судову практику, зокрема ЄСПЛ та ВС.

Висновки. За піднятих проблем, стає очевидним, що джерела (форми) цивільного процесуального права як елементи його системи мають потенціал до поглинання одних джерелами іншими. Водночас, судові рішення чи то практики ЄСПЛ чи то ВС є нічим іншим як репродукцією інших джерел (форм) цивільного процесуального права національного чи то регіонального, міжнародного рівня.

Джерела (форми) цивільного процесуального права можуть впливати на систему цивільного процесу, яка може в наслідок цього еволюціонувати, бути доповнена певними елементами з огляду на судову практику. Це буде такі наслідки як от зміну ландшафту цивільної процесуальної форми, доповнення системи певними елементами тощо.

Врешті решт, властивість системи цивільного процесу до репродукції через такий інструмент як джерела (форми) цивільного процесуального права у вигляді судової практики рішень ЄСПЛ чи то рішень ВС містить /приховує/ одну із проблем поглинання, «інституційної глобалізації мікро-рівня» так би мовити, що закладає тенденцію до нівелювання/підміни/ питання закону, законності, ко-

дифікованості/систематизованості. Як наслідок, тут можна ставити питання про те, чи можуть призвести такі тенденції до «репродукції» вже не інститутів цивільного процесуального права, скільки до форм захисту, і, разом з тим, домінування судової форми захисту над іншими: адміністративною, медіаційною, громадською, нотаріальною, тощо? Отже, питання таки відкрите...

Список використаних джерел:

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 20.10.2025)

2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 20.10.2025)

3. Репродукція – це./ Значення слова. Словник української мови в 11 томах. Інститут мовознавства імені О.О. Потебні. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=%D1%80%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 20.10.2025)

4. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.10.2025)

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНОПРАВОВИХ ВІДНОСИН З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ

Міловська Надія Василівна,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Перевертун Оксана Володимирівна,

*науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України до права
ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Системне прогнозування розвитку законодавства України, його окремих сфер та напрямів, що передбачено частиною четвертою статті 22 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX [1], зумовлює необхідність здійснення попереднього аналізу чинного законодавства України та оцінки його ефективності з метою визначення основних напрямів модернізації та розвитку законодавства України.

Сьогодні вагомим чинником модернізації та розвитку національного приватноправового законодавства, невід’ємною частиною якого є законодавство про міжнародне приватне право, є європейська тенденція до уніфікації та гармонізації приватноправового регулювання.

Важливе значення мають й світові тенденції розвитку права та законодавства. Однією із таких тенденцій є глобалізаційні трансформації національного права та законодавства, тобто трансфор-

мації права, детерміновані економічною, політичною, правовою, культурною глобалізацією, що є відображенням перманентного характеру глобального правового розвитку, посилення взаємодії та взаємозалежності правових систем (національних, міждержавних, міжнародних), їхньої інтеграції. Глобалізаційні трансформації національного права (правової системи) відбуваються на основі істотного врахування в національному праві та законодавстві міжнародно-правових принципів і норм, за активної взаємодії національної правової системи з міжнародними і міждержавними правовими системами, міжнародними і регіональними інституціями, передбачають формування й реалізацію політики правової глобалізації, інтеграції, інтернаціоналізації, адаптації, гармонізації, імплементації, уніфікації правових норм [2].

Процес оновлення міжнародного приватного права у сучасних умовах набуває глобального характеру перш за все у європейських країнах. Він характеризується гармонізацією правового режиму впорядкування приватної сфери шляхом створення рекомендаційних актів, метою яких є формування спільних (загальних) підходів до врегулювання найбільш актуальних проблемних питань.

Моделі оптимальної регламентації для багатьох сфер приватноправових відносин сьогодні пропонуються численними директивами і регламентами ЄС, міжнародними документами. Серед регіональних та універсальних міжнародних актів надзвичайно важливими в аспекті модернізації та розвитку українського колізійного законодавства є сучасні регламенти ЄС у цій сфері (Рим I [3], Рим II [4], Рим III [5], Рим IV [6], Брюссель I [7], Брюссель II bis [8], Брюссель II-ter [9], Регламент (ЄС) № 2016/1103 [10], Регламент (ЄС) № 2016/1104 [11] тощо), які фактично створили європейську кодифікацію міжнародного приватного права.

Особливе місце у процесі оновлення вітчизняного законодавства про міжнародне приватне право належать конвенціям Гаазької конференції міжнародного приватного права [12]. Конвенціями Гаазької конференції, членом якої з 2003 р. є також Україна, охоплено широке коло питань як у сфері міжнародного цивільного процесу, сімейного, спадкового права, так й окремих аспектів права міжнародних комерційних контрактів. У рамках цієї організації розроблено низку документів щодо уніфікації саме колізійних норм (наприклад, Конвенція про право, що застосовується до агентських

відносин 1978 р.; Конвенція про право, що застосовується до трастів 1985 р.; Конвенція про цінні папери 2006 р. тощо).

Принципові ідеї вищезгаданих регіональних та універсальних уніфікаційних актів полягають у зміцненні приватноправових засад колізійного права, розширенні диспозитивності міжнародного приватного права, підвищенні регулятивних можливостей колізійних норм, надання останнім більшої гнучкості з одночасним збереженням їх визначеності, «матеріалізації» вибору права, використання одновекторного підходу до вирішення колізійних питань.

Безперечно, розширення участі України у міжнародних договорах, євроінтеграційні процеси та збільшення загальної кількості правовідносин, ускладнених іноземним елементом, актуалізують потребу у вдосконаленні законодавчого врегулювання та гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. Водночас при реформуванні міжнародного приватного права важливо враховувати національні особливості та суспільні потреби, що виключає можливість повного запозичення європейського підходу. Правова система ЄС ґрунтується на спільних цінностях та є відображенням європейської єдності, а відтак нормативно-правові акти ЄС спрямовані першочергово на їхнє внутрішнє використання між державами-членами. Окрім того, після остаточного вступу України до ЄС, регламенти ЄС стануть обов'язковими для виконання, що виключає необхідність їх інкорпорації в національне законодавство.

Таким чином, протилежним глобалізації процесом розвитку права та законодавства, спрямованим на збереження національного, особливого та традиційного у національних правових системах, системах права та законодавства, правових відносинах, правовій свідомості та культурі, є локалізація. Сучасна правова політика держави, яка ідентифікує себе як демократична, з одного боку, істотно залежить від глобальних чинників, рекомендацій низки міжнародних урядових і неурядових організацій, у той же час практика правозастосування може визначається національними локальними чинниками.

Отже, аналіз сучасних світових тенденцій розвитку права та законодавства, що впливають на розвиток законодавства України про міжнародне приватне право дає можливість визначити його стан та перспективи подальшого удосконалення.

Оновлення та подальший розвиток колізійного законодавства України, що обумовлений трансформацією суспільства та євроінтеграційною спрямованістю усіх його компонентів, сприятиме забезпеченню ефективної взаємодії української правової системи з правовими системами світу, розвитку міжнародних приватно-правових відносин, забезпечить процес кількісних та якісних змін взаємопов'язаної та упорядкованої системи нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів, а також підвищення ефективності дії колізійних норм у відносинах з іноземним елементом.

Список використаних джерел:

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 05.10.2025).

2. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 2: Філософія права / редкол. С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 154–156.

3. Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту та Ради «Про право, яке підлягає до застосування щодо договірних зобов'язань («Рим I»)» від 17 червня 2008 р. URL: https://zakononline.ua/documents/show/287485_287550 (дата звернення: 05.11.2025).

4. Регламент (ЄС) № 864/2007 Європейського Парламенту та Ради «Про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань («Рим II»)» від 11 липня 2007 р. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2007/864/oj/eng> (дата звернення: 05.11.2025).

5. Council Regulation (EU) No 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2010/1259/oj/eng> (дата звернення: 05.11.2025).

6. Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/650/oj/eng> (дата звернення: 05.11.2025).

7. Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj/eng> (дата звернення: 05.11.2025).

8. Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility. URL: <http://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2003/2201/oj> (дата звернення: 05.11.2025).

9. Council Regulation (EU) 2019/1111 of 25 June 2019 on jurisdiction, the recognition and enforcement of decisions in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, and on international child abduction. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L:2019:178:FULL> (дата звернення: 05.11.2025).

10. Council Regulation (EU) 2016/1103 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/1103/oj/eng> (дата звернення: 05.11.2025).

11. Council Regulation (EU) 2016/1104 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of the property consequences of registered partnerships. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/1104/oj/eng> (дата звернення: 05.11.2025).

12. Міжнародні документи (Гаазька конференція з міжнародного приватного права). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/c892> (дата звернення: 05.11.2025).

СУБСИДАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Накорчевський Сергій Васильович,
*аспірант Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

У цивільних відносинах держава діє на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. При цьому участь держави у цивільних правовідносинах зумовлена насамперед необхідністю реалізації публічних завдань, що стоять перед нею.

Відповідальність держави передбачена на конституційному рівні. Зокрема, у статті 56 Конституції України [1] встановлено, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

За загальним правилом, встановленим статтею 176 Цивільного кодексу України [2] (далі – ЦК України), держава не відповідає за зобов'язаннями створених нею юридичних осіб, крім випадків встановлених законом. Тобто, як впливає із змісту даної норми, не зважаючи на відсутність прямої вказівки про це, законом можуть бути передбачені випадки застосування субсидарної відповідальності держави як засновника створених нею юридичних осіб.

Субсидарна відповідальність являє собою відповідальність іншої особи (субсидарного боржника) додатково до відповідальності основного боржника (стаття 619 ЦК України) та настає у випадках невиконання або неналежного виконання зобов'язань основним боржником у разі його відмови, відсутності або недостатності у нього для цього майна, за якої обов'язок щодо виконання такого зобов'язання (повністю або у певній частині) покладається на субсидарного (додаткового) боржника. Важливо, що пред'явлення

кредитором вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, можливе після пред'явлення вимоги до основного боржника.

Особливістю участі у цивільних правовідносинах державних органів, підприємств, установ, організацій полягає в тому, що вони не є власниками майна, яке використовують у своїх статутних цілях. А тому, як зазначається вченими, застосування принципу самостійної цивільно-правової відповідальності юридичної особи всім належним їй майном щодо юридичних осіб публічного права є неприйнятним. Цивільне законодавство має містити інші, відмінні від винятково самостійної і повної майнової відповідальності зобов'язаного суб'єкта механізми максимально ефективного захисту цивільних прав та інтересів кредиторів юридичної особи [3, с. 154]. Саме з метою захисту прав кредиторів юридичних осіб публічного права й виникає необхідність передбачення можливості покладання субсидіарної відповідальності за боргами останніх на публічні утворення, функції яких виконують відповідні боржники. При цьому, як зазначає А.В. Руденко, субсидіарна відповідальність держави за боргами створених нею юридичних осіб може наступати у разі, коли державна установа, організація, казенне підприємство діють в цивільному обороті від власного імені. Якщо ж державні юридичні особи діють у цивільному обороті від імені держави, виникає безпосередня відповідальність держави [3, с. 154].

У контексті субсидіарної відповідальності держави важливим є аналіз судової практики з цього питання. Так, у своїй постанові від 04 вересня 2018 р. у справі № 5023/4388/12 Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що при залученні до субсидіарної відповідальності осіб, винних у доведенні до банкрутства, зокрема, комунального підприємства, необхідно враховувати, що регулювання діяльності комунальних некомерційних підприємств здійснюється аналогічно діяльності державних казенних підприємств, без наділення зазначених суб'єктів повною самостійною відповідальністю у відносинах з третіми особами. Незалежно від статусу підприємства як самостійної юридичної особи, органи місцевого самоврядування і держава є відповідальними за діяльність і бездіяльність підприємства [4].

Постановою Верховного Суду від 29 жовтня 2019 р. у справі № 927/1124/16 також встановлено, що субсидіарна відповідальність органу місцевого самоврядування за зобов'язаннями створе-

ного ним комунального підприємства, яке є боржником і здійснює діяльність без мети одержання прибутку на основі матеріальної бази, яка не є його власністю та не включається до ліквідаційної маси в разі його банкрутства, є можливістю захистити у такий спосіб інтереси можливих кредиторів такого боржника [5].

Цінною у цьому контексті є й практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), рішення якого є обов’язковими для виконання Україною та іншими державами, які визнали юрисдикцію цієї судової установи. У низці випадків ЄСПЛ визнає державу відповідальною за борги підприємств незалежно від їх формальної класифікації у внутрішньодержавному праві (рішення від 30 листопада 2004 р. у справі «Михайленки та інші проти України», пункт 45 [6]; рішення від 04 квітня 2006 р. у справі «Лисянський проти України», пункт 19 [7]; рішення від 03 квітня 2007 р. у справі «Кооперативу Агрікола Слобозія–Ханесей проти Молдови», пункт 35 [8]; рішення від 15 січня 2008 р. у справі «Р. Качапор та інші проти Сербії» [9]). Тобто, внутрішньодержавний правовий статус підприємства як самостійної юридичної особи сам по собі не звільняє державу від відповідальності за борги підприємств у межах Конвенції про захист прав людини.

Важливо зазначити, що внесеними Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об’єднань юридичних осіб» від 09 січня 2025 р. № 4196-IX [10] змінами до Закону України «Про управління об’єктами державної власності» передбачено, що казенне підприємство відповідає за своїми зобов’язаннями лише коштами, наявними у його розпорядженні. У разі недостатності зазначених коштів держава в особі органу, до сфери управління якого належить таке підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов’язаннями казенного підприємства.

Крім цього, у контексті прогнозованих законодавчих змін до ЦК України, слід звернути увагу на те, що проектом Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв’язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» (реєстр. № 14056 від 21 вересня 2025 р.) [11] передбачається закріплення положення про те, що у приватних відносинах держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади діють як юридичні особи публічного права. При цьому статтею 176 пропонується норма, що

у випадках, визначених ЦК України та/або іншим законом, на державу, Автономну Республіку Крим, територіальні громади покладається субсидіарна відповідальність за зобов'язаннями юридичних осіб, створених ними та/або підпорядкованих їм.

Отже, субсидіарна відповідальність держави, як додаткова відповідальність, настає після вичерпання можливостей задоволення вимог кредиторів за рахунок майна боржника. Субсидіарна відповідальність держави не замінює відповідальність основного боржника, а доповнює її. Основний боржник залишається відповідальним за своїми зобов'язаннями, і субсидіарний боржник несе відповідальність лише у випадку, коли основний боржник не може виконати свої зобов'язання.

У контексті рекодифікації цивільного законодавства України виправданим вбачається законодавче закріплення додаткових гарантій захисту прав та інтересів кредиторів держави та заснованих нею юридичних осіб, які діють у цивільному обороті від імені держави та наділені обмеженим речовим правом на передане їм майно, шляхом встановлення субсидіарної (додаткової) відповідальності держави.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 01.11.2025).

3. Руденко А.В. Субсидіарна відповідальність держави. *Право та інновації*. 2015. № 1 (9). С. 154–159.

4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 вересня 2018 р. у справі № 5023/4388/12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76381567> (дата звернення: 01.11.2025).

5. Постанова Верховного Суду від 29 жовтня 2019 р. у справі № 927/1124/16. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/85470725> (дата звернення: 01.11.2025).

6. Рішення Європейського суду з прав людини від 30 листопада 2004 р. у справі «Михайленки та інші проти України» (заяви №№ 35091/02, 35196/02, 35201/02, 35204/02, 35945/02, 35949/02,

35953/02, 36800/02, 38296/02, 42814/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_231#Text (дата звернення: 01.11.2025).

7. Рішення Європейського суду з прав людини від 04 квітня 2006 р. у справі «Лисянський проти України» (заява № 17899/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_048#Text (дата звернення: 01.11.2025).

8. Рішення Європейського суду з прав людини від 03 квітня 2007 р. у справі «Кооперативу Агрікола Слобозія-Ханесей проти Молдови» (заява № 39745/02). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-79992%22%5D%7D> (дата звернення: 01.11.2025).

9. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 січня 2008 р. у справі «Р. Качапор та інші проти Сербії» (заяви № 2269/06, 3041/06, 3042/06, 3043/06, 3045/06 and 3046/06). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-84365%22%5D%7D> (дата звернення: 01.11.2025).

10. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09 січня 2025 р. № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-IX#Text> (дата звернення: 01.11.2025).

11. Проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» (реєстр. № 14056 від 21 вересня 2025 р.). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356> (дата звернення: 01.11.2025).

ПРИНЦИП «ЄДНОСТІ ЗАСТОСОВУВАНОВОГО ПРАВА» В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Простибоженко Олег Сергійович,
*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу
приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Повномасштабне російське вторгнення на територію України призвело до виїзду значної кількості наших громадян за кордон, передусім до держав-членів ЄС. Тривалий час проживання за кордоном обумовив набуття ними у країнах перебування у власність майна – як рухомого, так і нерухомого. Збереження при цьому правових, економічних та соціальних зв'язків з Україною зумовлює виникнення непоодиноких ситуацій, за яких майно, яке належить до об'єктів права спільної сумісної власності подружжя, знаходиться одночасно на території України та за її межами. Такі обставини розширюють коло сімейно-майнових правовідносин, ускладнених іноземним елементом, що породжує низку проблемних питань щодо визначення юрисдикції та вибору застосовуваного права при здійсненні поділу такого майна.

Враховуючи зазначене, виникає об'єктивна потреба у вдосконаленні чинного законодавства, яке б забезпечувало єдність правозастосування та передбачуваність правових наслідків не лише для самого подружжя, але й для третіх осіб – передусім їхніх кредиторів. У контексті євроінтеграційних процесів та системного оновлення цивільного законодавства належне врегулювання колізійно-правових питань, пов'язаних із майновими наслідками шлюбу, набуває особливої актуальності.

Питання визначення права щодо майнових наслідків шлюбу регламентоване статтею 61 Закону України «Про міжнародне приватне право», відповідно до частини третьої якої у разі відсутності вибору права подружжям майнові наслідки шлюбу визначаються правом, яке застосовується до правових наслідків шлюбу. При цьому, пріоритет вибору права надається самому подружжю: в частині першій статті 61 вказаного закону подружжю дозволено обрати для регулювання майнових наслідків шлюбу право особистого закону одного з подружжя або право держави, у якій один з них має звичайне місце перебування, або, стосовно до нерухомого майна, право держави, у якій це майно знаходиться [1].

Закон України «Про міжнародне приватне право» не містить визначень поняття «майнові відносини подружжя» або «майнові наслідки шлюбу». У науці сімейного права вважається, що майнові відносини подружжя – це правовідносини подружжя між собою та з третіми особами, які стосуються речей, майнових прав та зобов'язань подружжя. Фактично ж йдеться про відносини подружжя, які регламентуються главами 7 і 8 Сімейного кодексу України, серед яких найпоширенішими є питання поділу майна подружжя, визнання майна особистою приватною власністю та врегулювання питань із зобов'язаннями подружжя.

На відміну від українського законодавства, у праві більшості держав-членів ЄС використовується поняття «правовий режим майна подружжя», яке є дещо ширшим і більш структурним. У пункті 18 преамбули Регламенту Ради (ЄС) № 2016/1103 щодо імплементації посиленої співпраці у сфері юрисдикції, застосовуваного права та визнання і виконання рішень у справах щодо правових режимів майна подружжя надається вичерпне та однозначне визначення терміну «режим майна подружжя», яке слід тлумачити автономно та охоплювати не лише правила, від яких подружжя не може відступати, але й будь-які факультативні правила, про які подружжя може домовитися відповідно до чинного законодавства, а також будь-які правила чинного законодавства за замовчуванням. Він включає не лише домовленості про майно, спеціально та виключно передбачені певними національними правовими системами у випадку шлюбу, але й будь-які майнові відносини між подружжям та у їхніх відносинах з третіми особами, що виникають безпосередньо в результаті подружніх відносин або їх припинення [2].

У національній судовій практиці трапляються випадки, коли зі сфери поняття «майнових відносин подружжя» намагаються виключити речові права подружжя, посилаючись на застосування щодо них колізійних норм речового права, передбачених у розділі V Закону України «Про міжнародне приватне право». Разом з тим, такий підхід є необґрунтованим. Передусім, виключення права власності та інших речових прав при вирішенні питання про поділ майна подружжя зумовлює фактичну відсутність предмету правового регулювання для ст. 61 Закону України «Про міжнародне приватне право». У частині першій статті 38 Закону України «Про міжнародне приватне право», у свою чергу, існує застереження, відповідно до якого право власності та інші речові права на нерухоме та рухоме майно визначаються правом держави, у якій це майно знаходиться, «якщо інше не передбачено законом». А таким законом власне і виступає стаття 61 цього ж закону. Тобто, має місце співвідношення загальної та спеціальної норми, що передбачає застосування саме останньої. Варто також звернути увагу на абзац 12 пункту 11 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом» від 16.05.2013 № 24–754/0/4–13, в якому наголошено на необхідності вирішення питання про поділ майна подружжя з іноземним елементом відповідно до вимог статті 61 Закону України «Про міжнародне приватне право» [3].

Тож можна дійти до логічного висновку, що стаття 61 Закону України «Про міжнародне приватне право» підлягає застосуванню до всього обсягу майна подружжя, незалежно від його місцезнаходження, а намагання фрагментувати таке майно є штучними і необґрунтованими.

Відмінний від цього підхід до праворозуміння, за яким до різних об'єктів права спільної сумісної власності застосовується право різних держав, має наслідком неузгодженість правозастосування при поділі спільного майна подружжя і зумовлює низку правових ризиків, зокрема виникнення протилежних правових режимів щодо однотипного майна, зловживання з метою вибору сприятливішої юрисдикції та застосовуваного права, порушення балансу інтересів сторін, порушення прав та інтересів третіх осіб.

Уявімо ситуацію: подружжя під час шлюбу набуло у власність житловий будинок в Україні та комерційне приміщення в Австрії.

В Україні діє презумпція права спільної сумісної власності майна подружжя, тож житловий будинок підлягатиме поділу в рівних частинах між подружжям. В Австрії, натомість, діє правовий режим майнової роздільності подружжя, а отже комерційне приміщення перебуватиме в одноосібній власності того з подружжя, хто набув таке майно у шлюбі. Якщо поділ майна подружжя здійснювати фрагментарно, тобто до кожного об'єкта застосовувати право держави його місцезнаходження, це зумовить суттєву майнову диспропорцію між подружжям.

Вочевидь така проблема правозастосування поставала і у європейських державах. Намагаючись уникнути фрагментації майна подружжя і підпорядкувати всю подружню майнову масу єдиним правилам, у праві ЄС було запроваджено новаторський підхід – принцип «єдності застосовуваного права», також знаний як «єдина схема». У пункті 43 преамбули Регламенту Ради (ЄС) № 2016/1103 від 24 червня 2016 року наголошено, що з метою правової визначеності та для уникнення фрагментації правового режиму майна подружжя застосовуване право до майна подружжя має врегулювати його повністю, іншими словами, все майно, яке охоплюється правовим режимом майна подружжя, незалежно від його типу та місцезнаходження в межах держав-членів ЄС чи у третіх країнах. Тож стаття 21 регламенту передбачає, що право, яке підлягає застосуванню до правового режиму майна подружжя відповідно до статей 22 чи 26 має застосовуватися до всього майна, яке охоплюється цим режимом, незалежно від того, де це майно знаходиться [2].

Такі положення регламенту також мали на меті усунути можливий дисбаланс між інтересами кожного з подружжя, який виникав у випадку, коли нерухоме майно, підпорядковане праву країни його місцезнаходження, тоді як зобов'язання охоплюються іншими правилами. З іншого ж боку, запровадження такого підходу було спробою забезпечити права кредиторів подружжя за допомогою встановлення чітких орієнтирів щодо правового регулювання відповідних правовідносин.

Реалізація принципу «єдності застосовуваного права» є одним з визначних досягнень права ЄС. Зазначені тенденції мають важливе значення для України, оскільки створюють орієнтири для вдосконалення національного колізійного регулювання у сфері сімейно-майнових правовідносин.

Передусім, термінологічні розбіжності зумовлюють фундаментальну невідповідність, що ускладнює можливість гармонізації законодавства України з правом ЄС. Відтак, необхідним є перегляд понятійного апарату, зокрема заміна використовуваної на сьогодні категорії «майнові наслідки шлюбу» на поняття «правовий режим майна подружжя», яке більш точно відображає зміст і структуру таких правовідносин, включаючи як внутрішні зв'язки між подружжям, так і зовнішні.

Впровадження в національне законодавство принципу «єдності застосовуваного права», у свою чергу, є ключовим інструментом уніфікації правового регулювання майнових відносин подружжя, ускладнених іноземним елементом. Його імплементація дозволить відійти від фрагментарного підходу при вирішенні спорів про поділ майна подружжя, сформує єдину логічну систему колізійних норм і, зрештою, сприятиме гармонізації міжнародного приватного права України з європейськими стандартами.

Список використаних джерел:

1. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 10.11.2025)

2. Council Decision (EU) 2016/954 of 9 June 2016 authorising enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions on the property regimes of international couples, covering both matters of matrimonial property regimes and the property consequences of registered partnerships. EUR-Lex Access to European Union law. URL: <http://data.europa.eu/eli/dec/2016/954/oj> (дата звернення: 10.11.2025)

3. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 № 24-754/0/4-13 «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-754740-13#Text> (дата звернення: 10.11.2025)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗНЯТТЯ КОРПОРАТИВНОЇ ВУАЛІ ВІДПОВІДНО ДО ПРОЕКТУ КНИГИ ПЕРШОЇ ОНОВЛЕНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Трубаков Євген Олександрович,
*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
відділу приватноправових досліджень Інституту
правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Доктрина зняття корпоративної вуалі (piercing the corporate veil) є одним із ключових інструментів захисту прав кредиторів у корпоративному праві. Незважаючи на відсутність легального закріплення, українській судовій практиці відомі факти застосування вказаної доктрини: наприклад, у постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 29.08.2024 у справі № 905/830/21 [1] зазначається, що «підняття корпоративної завіси щодо емітента та акціонерів разом з їх афілійованими особами та особами, які діяли спільно відповідно до укладеної угоди (підхід до них як до єдиної особи, нехтування самотійною правосуб'єктністю), дозволить суду запобігти можливим зловживанням правом щодо міноритарних акціонерів, захистити їх як слабку сторону у відносинах з емітентом та мажоритарним акціонером», у постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20.07.2022 у справі № 910/4210/20 [2] вказано, що «Верховний Суд погоджується з висновками суду першої інстанції про те, що якщо юридична особа фактично виконує функції державного органу, тобто є alter ego («другим я») такої держави, на майно, формально належне такій юридичній особі, може бути звернене стягнення за боргами держави (суд нехтує формальною відокремленістю майна цієї юридичної особи від майна держави)», в ухвалі Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 28.08.2025 у справі № 754/1519/22 [3] зауважується, що «проникнення за кор-

поративну завісу (piercing the corporate veil) – це доктрина, яка у виняткових випадках дозволяє суду, ігноруючи принцип самостійної майнової відповідальності юридичної особи, покладати відповідальність за її боргами на її засновників, акціонерів чи посадових осіб. Цю доктрину застосовують у випадках, коли засновники чи власники юридичної особи використовують корпоративну форму для зловживань, шахрайства, обходу заборон чи іншої недобросовісної поведінки. Її мета – запобігти зловживанню корпоративною структурою в нелегітимних цілях. Доктрину, однак, слід застосовувати вкрай обережно і з належною обачністю, оскільки вона фактично заперечує ключову властивість юридичної особи як самостійного учасника товарообороту – властивість, яка заохочує інвестиції та прийняття ризиків. Доктрину alter ego можна розглядати як дзеркальне відображення доктрини «корпоративної вуалі», в основі якої так само лежить нехтування окремішністю юридичної особи від її засновників. Тільки тепер, навпаки, до відповідальності притягається сама юридична особа за зобов'язаннями, які первісно виникли як зобов'язання її засновників (учасників)».

Таким чином, можна дійти висновку, що в Україні сформувалася стала судова практика, відповідно до якої у виключних випадках допускається субсидіарна відповідальність засновників або контролерів за борги юридичної особи, а доктрина «alter ego» розглядається як дзеркальне відображення доктрини «зняття корпоративної вуалі».

У статті 116–2 проекту Книги першої оновлення Цивільного кодексу України [4] (далі – Законопроект) вперше з'явилися положення про інститут зняття корпоративної вуалі, а відтак застосування цієї доктрини перестане бути здебільшого прерогативою іноземних арбітражів. Однак запропонована норма містить деякі недоліки, які будуть розглянуті в межах цього дослідження.

У частині першій статті 116-2 Законопроекту визначено, що учасники корпоративного товариства, а також інші особи, які прямо або опосередковано здійснюють вирішальний вплив на його діяльність, не відповідають за його зобов'язаннями, крім випадків, визначених цим Кодексом та/або законом.

По-перше, видається необґрунтованим те, що коло суб'єктів, на яких поширюється зазначена норма, обмежується тільки корпоративними товариствами (у статті 84 Законопроекту вста-

новлено, що до корпоративних товариств відносяться акціонерне товариство, товариство з обмеженою чи додатковою відповідальністю, повне товариство, командитне товариство). Таким чином, установи, непідприємницькі товариства та підприємницькі кооперативи залишаються поза сферою застосування доктрини зняття корпоративної вуалі. Метью Д. Коділл, наприклад, з цього приводу пише, що «у справі *Macaluso v. Jenkins* апеляційний суд Іллінойса постановив, що статус організації як неприбуткової не виключає застосування зняття корпоративної вуалі як способу справедливого захисту (*equitable remedy*). У цій справі відповідач використовував неприбуткову корпорацію для отримання особистої вигоди, знімав кошти компанії для власного та ділового використання, змішував її активи із власними й укладав контракти через неприбуткову організацію для обслуговування своєї комерційної діяльності, попри те, що офіційно був лише одним із шести директорів неприбуткової організації. Суд відхилив аргумент, що зняття вуалі неможливе через відсутність прямого припису в законодавстві Іллінойсу: суд підкреслив, що зняття корпоративної вуалі – це спосіб справедливого захисту, який «повністю ігнорує цю законодавчу конструкцію, котра створює та регулює корпоративні структури». Фактично суд визнав, що те, що застосовується для класичної корпорації, цілком доречно і для неприбуткової. Відповідача було визнано особисто відповідальним за борги неприбуткової організації» [5, с. 483].

По-друге, у статті 116-2 Законопроекту застосовуються термінологія, якій не дається визначення, зокрема використовуються терміни «вирішальний вплив» та «контролюючі особи». Можна припустити, що це відсилка до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [6], оскільки саме на цей закон є посилання в Методології визначення юридичною особою кінцевого бенефіціарного власника [7], проте відсутність конкретизації може викликати проблеми на практиці, оскільки, наприклад, посилання на термін «контролююча особа» також є і у Податковому кодексі України [8].

У частині другій статті 116-2 Законопроекту зазначається, що суд може покласти субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного товариства на його учасників або контролюючих

осіб у виняткових випадках, якщо майна товариства недостатньо для задоволення вимог кредиторів і доведено, що товариство використовувалося для:

- 1) вчинення протиправних дій, спрямованих на завдання шкоди кредиторам чи іншим особам;
- 2) умисного доведення до неплатоспроможності (банкрутства);
- 3) фактичного використання товариства як alter ego особи, яка прямо або опосередковано здійснює вирішальний вплив на його діяльність.

Посилання на «виняткові» випадки виглядає недоопрацьованим, оскільки не встановлені відповідні критерії, а визначені умови застосування відповідної норми, наприклад, вчинення протиправних дій, спрямованих на завдання шкоди кредиторам чи іншим особам, навряд чи можна назвати винятковим випадком, адже це типова сфера застосування норм деліктного права.

Запропонована редакція норми суперечить положенням статті 61 Кодексу України з процедур банкрутства [9], де зазначено, що під час здійснення своїх повноважень ліквідатор, кредитор має право заявити вимоги до третіх осіб, які відповідно до законодавства несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства. Розмір зазначених вимог визначається з різниці між сумою вимог кредиторів і ліквідаційною масою. Стаття 116-2 Законопроекту не містить обмеження щодо обрахунку розміру вимог до осіб, які довели юридичну особу до банкрутства, як різниці між сумою вимог кредиторів і ліквідаційною масою. Крім того, на відміну від статті 116-2 Законопроекту у статті 61 Кодексу України з процедур банкрутства безпосередньо зазначається про можливість покладення субсидіарної відповідальності на керівника боржника. В цілому ж посилання на такий випадок як доведення до банкрутства виглядає надмірним, оскільки процедури банкрутства регламентуються окремим Кодексом, який є спеціальним законодавством в порівнянні із Цивільним кодексом України.

Нетиповим виглядає і перелік підстав застосування доктрини зняття корпоративної вуалі: вчинення протиправних дій з метою завдання шкоди та доведення до банкрутства – це умисні дії, в яких позивачу необхідно буде доводити вину учасника або контролера корпоративного товариства, а у третьому випадку всього лише

констатується фактичне використання товариства як alter ego особи, яка прямо або опосередковано здійснює вирішальний вплив на його діяльність.

У наведеній вище українській судовій практиці безпідставно склався такий підхід, що «доктрину alter ego можна розглядати як дзеркальне відображення доктрини «корпоративної вуалі» [3]. В юридичній літературі зауважується, що методологічні підходи до зняття корпоративної вуалі зазнали суттєвих змін, спрямованих на уніфікацію використовуваної термінології: якщо раніше в рішеннях британських судів щодо зняття корпоративної вуалі можна було зустріти такі фрази як «проста маска або фікція», «фасад, що приховує реальні факти», а обґрунтування застосування вказаної доктрини виправдовувалося «справедливістю справи», то зараз доктрина «alter ego» розглядається не як підстава для застосування доктрини зняття корпоративної вуалі, а як техніка атрибуції дій засновників або контролерів із діями юридичної особи («для застосування доктрини alter ego має бути доведено, що акціонери ігнорували окремість юридичної особи, перетворили корпорацію на простий інструмент для здійснення власного приватного бізнесу, і що окреме існування корпорації та її акціонерів фактично припинилося»), або за принципом представництва (юридична особа розглядається як представник фізичної особи – контролера), або відповідно до принципу приховування. Щодо останнього принципу, то слід відзначити, що в сучасній британській судовій практиці використовуються два принципи для визначення необхідності застосування доктрини зняття корпоративної вуалі: перший – це принцип приховування «полягає у використанні компанії для приховування особи справжніх учасників». Як приклад наводиться справа *Gilford Motor Co Ltd vs. Horne*: пан Хорн працював у позивача, компанії, *Gilford Motor Co Ltd* і його трудовий контракт передбачав певні обмеження у веденні комерційної діяльності навіть після звільнення. Для обходу цих обмежень він зареєстрував компанію, акціонером якої стала його дружина. Суд у цій справі дійшов висновку, що компанія дружини була «лише каналом, який використовував відповідач Хорн з метою отримання вигоди для себе за рахунок клієнтів компанії-позивача». Отже, в цій справі суд застосував доктрину зняття корпоративної вуалі через приховування особи справжнього контролера для того, щоб накласти на нього судовий наказ за порушення

угоди про обмеження комерційної діяльності, а через переслідування особистих кредиторів пана Хорна. Другий принцип застосування доктрини зняття корпоративної вуалі – це принцип ухилення, який полягає у тому, що юридична особа використовується для «уникнення або перешкодження здійсненню законного права, яке існує незалежно від участі компанії». Як приклад наводиться справа *Jones v. Lipman*. Пан Джонс домовився із паном Ліпманом про продаж будинку, однак потім передумав і передав нерухомість компанії, єдиним акціонером якої він і був. В цій справі суд застосував виконання в натурі як спосіб захисту і зобов’язав пана Джонса передати спірне нерухоме майно, оскільки він «мав можливість виконати свої зобов’язання перед позивачем, скориставшись своїм положенням в компанії» [10, с. 177–206].

Отже, огляд редакції запропонованої статті 166–2 Законопроекту та відповідної літератури свідчить про необхідність її доопрацювання. Разом з тим, сам факт інтеграції доктрини зняття корпоративної вуалі є важливим і необхідним при проведенні рекодифікації цивільного законодавства.

Список використаних джерел:

1. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 29.08.2024 у справі № 905/830/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121660487> (дата звернення: 05.11.2025).
2. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20.07.2022 у справі № 910/4210/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105612017> (дата звернення: 05.11.2025).
3. Ухвала Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 28.08.2025 у справі № 754/1519/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129961914> (дата звернення: 05.11.2025).
4. Проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв’язку із оновленням (рекодифікацією) положень Книги першої»: законопроект № 14056 від 20.09.2025. URL: [blob: https://itd.rada.gov.ua/18f88c34-42a3-46b8-9b7b-6686ca518467](https://itd.rada.gov.ua/18f88c34-42a3-46b8-9b7b-6686ca518467) (дата звернення: 05.11.2025).
5. Matthew D. Caudill, *Piercing the Corporate Veil of a New York Not-For-Profit Corporation*, 8 *Fordham J. Corp. & Fin.* (2003). С. 449–490. URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1179&context=jcfl> (дата звернення: 05.11.2025).

6. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення: 05.11.2025).

7. Про затвердження Методології визначення юридичною особою кінцевого бенефіціарного власника: постанова Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 19.09.2023 № 1011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1011-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.11.2025).

8. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 05.11.2025).

9. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18.10.2018 № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 05.11.2025).

10. Yeo H.Y., Yeo R. Revisiting the Alter Ego Exception in Corporate Veil Piercing. *Singapore Academy of Law Journal*. 2015. Vol. 27. С. 177–206.

ОБ'ЄКТИ, ЗГЕНЕРОВАНІ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Якубівський Ігор Євгенович,
*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Із прийняттям у 2022 році чинного Закону України «Про авторське право і суміжні права» Україна стала однією із перших країн, де здійснено спробу законодавчого врегулювання правового режиму об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою без безпосередньої участі людини у такому генеруванні. У ст. 33 цього Закону передбачено норми про право особливого роду (*sui generis*) на неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою.

Хоча в даному випадку Закон України «Про авторське право і суміжні права» не оперує терміном «штучний інтелект», цілком очевидно, що у ст. 33 цього закону йдеться саме про об'єкти, згенеровані системою штучного інтелекту. У цьому відношенні термінологія Закону України «Про авторське право і суміжні права» обумовлена тим, що на час його підготовки і прийняття термін «штучний інтелект» ще не набув остаточного нормативного закріплення. Водночас, у березні 2024 року Генеральна Асамблея ООН прийняла проєкт резолюції про сприяння безпечним, захищеним і надійним системам штучного інтелекту, які сприятимуть сталому розвитку для всіх. У тому ж році на рівні Європейського Союзу був прийнятий Регламент 2024/1689 від 13 червня 2024 року, що встановлює гармонізовані правила щодо штучного інтелекту (*AI Act*), в якому серед іншого дано визначення поняттю «система штучного інтелекту».

Щодо України, то Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1556-р ще 2 грудня 2020 р. У липні 2025 року під егідою Мінцифри та Мінюсту України було підготовлено і презентовано Рекомендації з використання штучного інтелекту для правників, в якому подано визначення низки понять, зокрема, таких, як *система штучного інтелекту*, *генеративний штучний інтелект*.

Отже, протягом останніх років термін *«штучний інтелект»* отримав нормативне закріплення як на рівні міжнародних актів, так і документів, прийнятих в Україні. Відповідно, це створює передумови для подальшого впровадження цього терміну і в законодавство України, включаючи і законодавство про інтелектуальну власність.

У цьому аспекті одразу постає питання про місце об'єктів, згенерованих штучним інтелектом, в системі об'єктів цивільних прав. Закріпивши норми про такі об'єкти в Законі України «Про авторське право і суміжні права», законодавець тим самим опосередковано відніс їх до сфери інтелектуальної власності, одночасно відмежувавши від об'єктів авторського права та об'єктів суміжних прав. Подібний підхід варто визнати правильним, оскільки, з одного боку, за своєю онтологічною суттю такі об'єкти близькі до об'єктів авторського права і суміжних прав. Адже, переважно, це різного роду тексти, зображення, музика, звуки тощо. Водночас, на відміну від об'єктів авторського права, об'єкти, згенеровані штучним інтелектом, не є результатами творчої діяльності людини. Тобто в них немає автора. Цим, власне, і обумовлена їх назва у Законі України «Про авторське право і суміжні права» – *«неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою»*. В даному випадку вказівка на те, що об'єкт є неоригінальним, зроблена саме для того, аби підкреслити, що він не є безпосереднім результатом творчої діяльності людини. В Законі України «Про авторське право і суміжні права» закріплено визначення поняття «оригінальність твору» – ознака (критерій), що характеризує твір як результат власної інтелектуальної творчої діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору. Тобто за втіленою в законі концепцією, оригінальність твору вказує не стільки на його об'єктивні властивості, такі як новизна, унікальність, неповторність тощо, скільки на його безпосередній зв'язок із творчою діяльністю

автора, яким може бути виключно фізична особа (людина). Схожий підхід застосовується у праві ЄС. Так, відповідно до прецедентної практики Суду Справедливості ЄС, для того, аби вважатися оригінальним, необхідно і достатньо, аби об'єкт відображав особистість автора, виявляючи при цьому його вільні творчі рішення [1, с. 178]. На відміну від цього, генерування об'єкта штучним інтелектом відбувається автономно – без безпосередньої участі людини, і саме в цьому сенсі такий об'єкт розуміється як «неоригінальний».

У зв'язку із вищенаведеним постає закономірне запитання: якщо згенерований штучним інтелектом об'єкт не є результатом інтелектуальної, у тому числі творчої діяльності людини, то чи може він бути віднесений до об'єктів права інтелектуальної власності? Адже традиційно право інтелектуальної власності асоціюється із результатами інтелектуальної діяльності людини. Але коло об'єктів права інтелектуальної власності не є абсолютно сталим – воно постійно розширюється за рахунок нових об'єктів, які не завжди є результатами інтелектуальної, зокрема, творчої діяльності людини. У зв'язку з цим варто зазначити, що відповідно до ст. 418 Цивільного кодексу України, право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом. Тому об'єкти, згенеровані штучним інтелектом, цілком можуть бути віднесені до «інших об'єктів права інтелектуальної власності» в розумінні наведеної дефініції.

Законом України «Про авторське право і суміжні права» передбачено, що на неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, виникає право особливого роду (*sui generis*). Це нова категорія суб'єктивних прав, відмінна від авторського права і суміжних прав. Її закріплення у законодавстві є виправданим кроком, оскільки при генеруванні об'єкта комп'ютерною програмою без безпосередньої участі людини в цьому процесі не може йтися про авторське право на твір, оскільки останнє завжди пов'язане із творчою діяльністю людини. Водночас, закріплення у Законі України «Про авторське право і суміжні права категорії «право особливого роду (*sui generis*)» (таке ж саме право закріплено цим законом і щодо неоригінальної бази даних, що відповідає положенням Директиви 96/9/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 11 березня 1996 року про правову охорону баз даних) фактично призвело

до того, що назва цього закону є вужчою за його зміст. Адже Закон України «Про авторське право і суміжні права» станом на сьогодні закріплює три категорії прав: 1) авторське право, об'єктами якого є літературні, художні та інші твори; 2) суміжні права, об'єктами яких є виконання, фонограми, відеограми, програми організацій мовлення; 3) права особливого роду (*sui generis*), об'єктами яких є неоригінальні бази даних та неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою.

Суб'єкти права особливого роду (*sui generis*) на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою, визначено ч. 2 ст. 33 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Згадана норма закону сформульована не зовсім вдало. Сама по собі належність особи майнових прав інтелектуальної власності на комп'ютерну програму чи права на її використання за ліцензійним договором не може бути достатнім для визнання за такою особою статусу суб'єкта права особливого роду на згенерований такою комп'ютерною програмою об'єкт. Наприклад, особа, якій належать майнові права інтелектуальної власності на комп'ютерну програму, надала дозвіл (ліцензію) на використання цієї комп'ютерної програми іншій особі (ліцензіату). Зрештою, ліцензіатів може бути кілька, якщо надані їм ліцензії є невиключними. Тож в подібних ситуаціях щоразу поставатиме питання про те, кому конкретно належатиме право особливого роду на згенерований комп'ютерною програмою об'єкт. У даному випадку варто виходити з того, що для виникнення в певної особи статусу суб'єкта права особливого роду на конкретний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, має бути наявним зв'язок між даною особою та процесом генерування комп'ютерною програмою саме цього об'єкта. Такий зв'язок не може полягати в участі цієї особи безпосередньо в самому процесі генерування об'єкта. Але така особа, використовуючи комп'ютерну програму, може вчиняти свого роду підготовчі дії, які створюють передумови для самого процесу генерування комп'ютерною програмою певного об'єкта (інсталяція комп'ютерної програми на певний пристрій, її налаштування, завантаження даних для навчання, запуск тощо). У цьому відношенні доречно навести як приклад законодавство Великобританії, згідно з яким автором твору, згенерованого комп'ютером, вважається особа, «яка зробила приготування, не-

обхідні для створення твору» (ст. 9(3) Закону про авторське право, дизайн і патенти 1988 року) [2].

Щодо шляхів подальшого удосконалення законодавчого регулювання щодо об'єктів, згенерованих штучним інтелектом, то враховуючи, що право особливого роду (*sui generis*) на об'єкт, згенерований штучним інтелектом, не належить ні до авторського права, ні до суміжних прав, відповідні норми про цей об'єкт доцільно вивести із Закону України «Про авторське право і суміжні», закріпивши їх у Цивільному кодексі України в окремій главі Книги 4 (з тих самих міркувань в цю главу варто перемістити і норми про право особливого роду (*sui generis*) неоригінальну базу даних). В перспективі, із розвитком відносин щодо об'єктів, згенерованих системами штучного інтелекту, доцільним буде прийняття окремого закону про охорону прав на такі об'єкти.

Також доцільним є введення у законодавство України про інтелектуальну власність самого терміну «штучний інтелект», для чого закріплене на даний час Законом України «Про авторське право і суміжні права» поняття «неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою», замінити на «об'єкт, згенерований системою штучного інтелекту»;

Крім того, потрібно уточнити підхід щодо визначення *суб'єкта прав особливого роду* на об'єкт, згенерований системою штучного інтелекту, визначивши таким суб'єктом особу, в процесі правомірного використання якою системи штучного інтелекту був згенерований цей об'єкт, якщо інше не передбачено договором або законом.

Список використаних джерел:

1. Сорока Н.Є., Микієвич М.М. Практика Суду Європейського Союзу у сфері авторського права: навч. посіб. Харків: Право, 2024. 480 с.
2. UK Copyright, Designs and Patents Act 1988. URL: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/60180c2b8fa8f53fc62c5897/Copyright-designs-and-patents-act-1988.pdf> (дата звернення: 20.10.2025)

Напря́м 3.
**Концептуальні засади
реформування законодавства
України про науку
та науково-технічну діяльність**

**ПОВЕРНЕННЯ НАУКОВЦІВ ЯК
СТРАТЕГІЧНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ
НАУКИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА
МОЖЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ**

Атаманчук Наталія Іванівна,
*доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу
дослідження проблем правотворчості та адаптації
законодавства України до права ЄС Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Початок повномасштабної війни у лютому 2022 року на території нашої держави спровокував масову міграцію мільйонів українців. За даними УВКБ ООН, станом на 10 серпня 2024 року кількість українців, які опинилися за кордоном через війну, наближається до 6,7 млн. осіб [1], зокрема у Німеччині – 1,2 млн. осіб, Польщі – майже 1 млн., Чехії – майже 400 тис. осіб.

Досліджуючи мобільність українських науковців в умовах війни Р.-М. Швай зазначає, що втрату інтелектуального капіталу країни важко буде компенсувати протягом багатьох років і після війни головним викликом для української науки буде відбудова

інфраструктури, а також інтелектуального потенціалу та поновлення наукових колективів [2, с. 21]. Експерти одноставно наголошують, що відтік інтелектуального капіталу та уповільнення розвитку науки в умовах війни можуть загальмувати післявоєнну відбудову України та послабити її економічний потенціал. Тому важливо, щоб після закінчення бойових дій студенти, науковці та представники академічної спільноти могли якомога швидше повернутися в країну, продовжити навчання та проводити наукові дослідження [2, с. 21–22].

Про повернення та залучення науковців як стратегію на десятиріччя для України зазначили експерти під час круглого столу «Проект «Візія-2033»: Як повернути українських вчених з-за кордону?» та озвучили підрахунки країн Європейського Союзу щодо надання підтримки близько 7000 українським вченим, значна частина з яких отримали короткострокові стипендії в університетах і дослідницьких установах Німеччини [3].

Саме тому, на сьогодні актуалізується потреба вивчення особливостей міжнародного досвіду у питаннях повернення своїх дослідників задля адаптації його позитивних аспектів у розробці та впровадженні програм щодо повернення вітчизняних науковців на територію України.

Так, «Програма сприяння поверненню висококваліфікованих молодих дослідників з-за кордону» Міністерства культури та науки землі Північний Рейн-Вестфалія (МКВ) заохочує видатних молодих дослідників, які проводять дослідження за кордоном, повернутися до Північного Рейну-Вестфалії, щоб ще більше зміцнити репутацію регіону як центру досліджень. Вона спрямована на висококваліфікованих молодих дослідників за кордоном, які своїми видатними ідеями можуть зробити свій внесок у вирішення основних суспільних проблем. Учасники можуть вільно обрати університет у Північному Рейні-Вестфалії та отримати фінансування до 1,25 мільйона євро протягом п'яти років, яке вони можуть використати для створення молодшої дослідницької групи. Мета – отримати кваліфікацію на професорську посаду. Після 18 успішних раундів фінансування з щорічно змінюваними тематичними напрямками, в яких вже успішно сформувалося багато дослідницьких груп, а перші учасники навіть були призначені професорами, програма зараз вступає до свого 19-го раунду фінансування. Конкурс

2025 року спрямований на молодих дослідників у галузі наук про життя. Подавати заявки на фінансування можуть видатні дослідники, які можуть продемонструвати щонайменше два роки відмінної наукової роботи після завершення докторату, які працювали за кордоном щонайменше один рік на момент подання заявки та які раніше проживали в Німеччині. Процес відбору є двоетапним. На першому етапі заявки оцінюються незалежними міждисциплінарними рецензентами. На другому етапі проводиться відбірковий симпозиум, де кандидати мають можливість представити свою роботу журі експертів. Потім журі робить остаточний вибір [4].

Заслугує на увагу нова програма Німецької служби академічних обмінів (DAAD) – «P.R.I.M.E. – Досвід міжнародної мобільності постдокторантів», яка спрощує повернення молодих дослідників до Німеччини після перебування. Завдяки P.R.I.M.E. DAAD відкриває нові можливості для підтримки міжнародної мобільності постдокторантів: замість стипендії стипендіати отримують посаду в обраному ними німецькому університеті, де вони можуть продовжити свою роботу після річного дослідницького перебування за кордоном. «P.R.I.M.E.» фінансується Федеральним міністерством освіти та досліджень Німеччини (BMBF) та програмою ЄС COFUND (Дії Марії Кюрі).

Попит на нову програму фінансування високий: за дуже короткий час подали заявки 344 заявники. 31 з них були відібрані для фінансування міжнародною групою експертів. Вони представляють різні дисципліни природничих наук, інженерії та гуманітарних наук, багато з яких мають міждисциплінарний фокус. Загалом заявники походять з 43 різних країн, з очікуваною високою часткою німецьких заявників – 62 відсотки. Це також відображається на кількості одержувачів. Окрім 21 постдокторанта з Німеччини, представлені ще вісім країн, включаючи Австралію, Великобританію, Польщу та Румунію.

Успішні заявники будуть працевлаштовані в обраному ними німецькому університеті протягом усього 18-місячного періоду фінансування, з яким вони також підтримуватимуть зв'язок протягом 12-місячного періоду перебування за кордоном. Це дозволить їм оптимально підготуватися до подальшого повернення до Німеччини. Для університетів програма пропонує чудові можливості для залучення молодих дослідників найвищої кваліфікації та розроб-

ки нових дослідницьких пріоритетів разом з ними та іноземною приймаючою установою. Період фінансування DAAD також може бути використаний для забезпечення фінансування подальших досліджень [5].

Опираючись на польський досвід, напрямом подальшого реформування наукової та науково-технічної діяльності в Україні може стати запровадження програми повернення науковців та підтримки репатріації, створення пакетів підтримки для вчених, що повертаються (приклад, програма «Польське повернення NAWA»). Зокрема, метою програми «Польське повернення NAWA» є надання можливості видатним польським вченим повернутися на батьківщину та влаштуватися на роботу до польських університетів та науково-дослідних інститутів. Програма створить оптимальні умови для того, щоб науковці, які повертаються, могли створювати власні проектні групи в Польщі та проводити дослідження в оптимальних умовах. Так, для молодшого науковця проекти можуть тривати від 24 до 36 місяців, а фінансування NAWA становитиме до 1143200 злотих. Для досвідченого вченого можливі проекти від 36 до 48 місяців з фінансуванням NAWA до 2397600 злотих. Крім того, у випадку фундаментальних досліджень можна подати заявку на компонент дослідження NCN – стартовий грант у розмірі до 200000 злотих, а у випадку прикладних досліджень та дослідно-конструкторських робіт – на прикладний компонент NCBR (до 400000 злотих) [6].

Nacházellová E. зазначає, що багато країн, таких як Чеська Республіка, Угорщина, Естонія, використовують національну програму реформ для заохочення процесу повернення своїх громадян. Науковець вважає, що кожна країна повинна знайти правильний підхід, щоб досягти успіху, коли йдеться про залучення та об'єднання висококваліфікованих людей, що може призвести до встановлення ери економіки, заснованої на знаннях. У той час як азійські країни намагаються конкурувати за фахівців за допомогою венчурного капіталу та створення університетів світового класу, європейські країни намагаються зменшити культурні бар'єри [7].

Поділяємо думку Р. Попп, А. Кірда про те, що збереження, повернення вітчизняних та залучення іноземних висококваліфікованих фахівців є важливими умовами здійснення відбудовчих процесів в Україні. Для цього наша держава має і надалі продовжувати

реформи у науковій та освітніх сферах, забезпечити різні шляхи фінансування та модернізацію наукової діяльності, створити сприятливе інноваційне середовище, розвивати міжнародну наукову співпрацю, поглиблювати інтеграцію до світового і Європейського дослідницького простору [8, с. 132].

Вважаємо, що запровадження програм повернення науковців до України в поєднанні із системою фіскальних стимулів сприятиме збереженню і подальшому розвитку наукового потенціалу України, підвищенню конкурентоспроможності української науки та її інтеграції у Європейський дослідницький простір. Необхідною передумовою повернення українських науковців до України є забезпечення фінансової підтримки, безпеки, можливостей для досліджень та інтеграції в наукове середовище через надання грантів та стипендій, створення нових лабораторій та наукових центрів, спрощення процедур працевлаштування, а також реалізація програм підтримки родин вчених. Окрім того, необхідним є започаткування цільової міжнародної політики в країнах тимчасового перебування українських науковців щодо програм підтримки їх повернення на Батьківщину. Збір та системний аналіз даних про переміщення вчених та їхні потреби, заохочення науковців до повернення додому, а також створення дієвого механізму повернення науковців та викладачів ЗВО можливе через розробку відповідних державних програм. Важливим кроком на цьому шляху має стати залучення до повернення наших науковців інститутів громадського суспільства, бізнесу, органів місцевого самоврядування через започаткування програм співфінансування проєктів та партнерств між науковцями, громадськими організаціями, бізнесом, місцевою владою, задля подолання викликів пов'язаних з війною та повоєнною відбудовою України.

Список використаних джерел:

1. Ukraine Refugee Situation. Select location. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 25.10.2025)
2. Швай Р.-М. Мобільність українських науковців в умовах війни. *Професійний розвиток педагога в умовах інтеграції до європейського освітнього простору: міжнародна академічна та професійна / професійно-педагогічна мобільність*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Національний університет «Львів-

ська політехніка»), м. Львів, 21 вересня 2023 року / за ред. Т.М. Горхівської, Ю.М. Козловського, О.М. Ієвлєва, М.Ф. Криштановича, О. Якимець; за заг. ред. О.М. Ієвлєва. Львів, 2023. 309 с.

3. Повернення та залучення науковців мають стати для України стратегією на десятиріччя – експерти. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3871505-povernenna-ta-zalucenna-naukovciv-maut-stati-dla-ukraini-strategieu-na-desatiricca-eksperti.html> (дата звернення: 25.10.2025)

4. NRW Rückkehrprogramm eine Initiative des Ministeriums für Kultur und Wissenschaft des Landes Nordrhein-Westfalen. URL: <https://www.ptj.de/foerdermoeglichkeiten/wettbewerb-nrw/rueckkehrprogramm/> (дата звернення: 25.10.2025)

5. Einmal Ausland und zurück. URL: <https://www2.daad.de/presse/pressemitteilungen/de/31325-einmal-ausland-und-zurueck> (дата звернення: 25.10.2025)

6. Polish Returns. URL: https://nawa.gov.pl/en/scientists/polish-returns?utm_source (дата звернення: 25.10.2025)

7. Nacházelová E. Applied governments' strategies for brain drain prevention. *Journal of Geography, Politics and Society*. 2022. 12 (3). 31–37.

8. Попп Р., Кірда А. Міграційні процеси в науковому середовищі України (1991–2023). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2024. № 15 (57). С. 127–134.

9. Агаманчук Н.І. Фінансове забезпечення наукової та науково-технічної діяльності в Республіці Польщі: досвід та можливості для України. *Проблемні питання та перспективи розвитку вищої освіти та науки в Україні в умовах воєнного стану*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Науково-дослідний інститут публічного права, 27 вересня 2025 р. Львів-Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 5–10.

ДЕЯКІ ПІДХОДИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО НАУКОВУ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Борденюк Василь Іванович,

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу публічно-правових
досліджень Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Одним із визначальних чинників прогресу суспільства, підвищення якості людського капіталу та становлення інноваційної, конкурентоспроможної економіки та забезпечення національної безпеки України є розвиток науки.

Конституційний обов'язок держави сприяти розвитку науки зафіксований у частині третій статті 54 Конституції України [1]. На законодавчому рівні правові засади розвитку наукової та науково-технічної діяльності, визначені в законах України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII [2] «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII [3], «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII [4], «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11.07.2001 № 2623-III [5] та інших законодавчих актах.

Водночас практика реалізації положень чинного законодавства, що визначає правові засади наукової та науково-технічної діяльності засвідчила про наявність не тільки певних здобутків, а й численних проблем, які викають у сфері наукової та науково-технічної діяльності. Наявність відповідних проблем у відповідній сфері зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, до яких слід віднести, відсутність у реформаторів «розуміння ролі науки і освіти в майбутньому України» [6] та недосконалість законодавства України, що визначає правові засади державної політики у сфері наукової й науково-технічної діяльності.

Це відображається: в декларативності багатьох положень відповідних законів України, які не наповнені конкретним юридичним змістом; у наявності в них (у законах) положень, які містять ознаки невідповідності Конституції України та (або) вимогам зафіксованого в статті 8 Основного Закону України принципу верховенства права; у перебільшенні ролі підзаконного регулювання відповідних суспільних відносин; у невиконанні чи неналежному виконанні законів, що визначають правові засади наукової та науково-технічної діяльності.

Зокрема, огляд спеціальної літератури та відповідних прогнозних документів дає підстави ідентифікувати такі ключові проблеми, що виникають у сфері наукової та науково-технічної діяльності. Серед них слід виділити: недостатній рівень фінансування та матеріального забезпечення фундаментальних та прикладних досліджень, недостатній рівень автономії наукових установ та закладів вищої освіти; застарілість та зношеність матеріально-технічної бази, нестача або відсутність сучасного лабораторного обладнання для провадження освітнього процесу та наукових досліджень; зниження престижу науково-педагогічної, наукової та науково-технічної діяльності через неконкурентоспроможні умови та низький рівень оплати праці науково-педагогічних та наукових працівників; суттєве зменшення кількості науково-педагогічних та наукових працівників, які працюють в освітній та науковій сферах; деградація наукових шкіл та відсутність проривних результатів у наукових дослідженнях; зменшення кількості студентів через зниження кількості випускників шкіл, які вступають до вітчизняних закладів вищої освіти; зниження освітнього рівня випускників шкіл, які вступають до вітчизняних закладів вищої освіти, але не здатні навчатися в них.

Про наявність відповідних проблем у сфері наукової та науково-технічної діяльності йдеться також у відповідних прогнозних документах публічної політики, до яких, зокрема, належать: Рекомендації парламентських слухань на тему: «Про стан та проблеми фінансування освіти і науки в Україні», схвалені Постановою Верховної Ради України від 12.07.2017 № 2133-VIII [7]; Стратегія людського розвитку, затверджена Указом Президента України від 2 червня 2021 р. № 225 [8]; Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 286-р.[9].

У сучасних умовах вирішення проблем, що виникають у сфері наукової і науково-технічної діяльності, пов'язується з розробкою Наукової концепції розвитку законодавства України про наукову та науково-технічну діяльність, яка повинна містити наукове обґрунтування необхідності та шляхів його модернізації з метою формування конкурентоспроможного наукового та науково-технічного потенціалу України.

Відповідно до частини першої статті 27 Закону України «Про правотворчу діяльність» [10] така концепція повинна містити «обраний підхід до регулювання суспільних відносин, мету і завдання правового регулювання, обґрунтування необхідності прийняття нормативно-правового акта, описує нові права і обов'язки учасників суспільних відносин (зміну прав і обов'язків учасників суспільних відносин), а також прогнозовані соціально-економічні та інші наслідки його реалізації».

Виходячи зі змісту частини четвертої цієї статті цього Закону та здобутків юридичної науки концепція розвитку законодавства України про наукову та науково-технічну діяльність у структурно-му відношенні повинна, зокрема, містити:

- визначення кола відповідних суспільних відносин та аналіз стану їх правового регулювання;
- обґрунтування необхідності та підстав розроблення проекту нового закону України про наукову та науково-технічну діяльність;
- визначення мети та завдань, предмета правового регулювання, складу законодавства України, що регулює суспільні відносини у сфері наукової та науково-технічної діяльності;
- фінансово-економічне обґрунтування прийняття нового Закону України про наукову та науково-технічну діяльність у разі, якщо його прийняття призведе до зменшення надходжень та (або) збільшення витрат бюджету;
- оцінку відповідності запропонованого правового регулювання відповідних суспільних відносин Конституції України та міжнародно-правовим зобов'язанням України, а саме двостороннім та багатостороннім угодам, міжнародним договорам України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу (acquis EC), а також щодо приєднання до міжнародних організацій, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України,

у тому числі, але не виключно, положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і Протоколів до неї та практиці Європейського суду з прав людини;

- перелік основних організаційних заходів, які необхідно здійснити щодо підготовки проекту відповідного проекту Закону та його реалізації після його прийняття;

- орієнтовний перелік нормативно-правових актів, які необхідно прийняти (видати) для реалізації положень Закону України про наукову та науково-технічну діяльність;

- орієнтовну структуру проекту нормативно-правового акта та зміст його основних положень.

- При цьому потрібно зазначити, що цим концептуальне обґрунтування необхідності модернізації чинного законодавства України з питань освіти та наукової і науково-технічної діяльності цим не вичерпується.

Необхідність розробки такої концепції зумовлена виявленими недоліками чинного Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Адже цей Закон хоч у цілому позитивно вплинув на розвиток вітчизняної науки, проте сьогодні він, виходячи з існуючих реалій суспільного життя, не здатний забезпечити системне і ефективне регулювання відповідних суспільних відносин. Адже цей Закон у результаті внесення до нього численних змін, по суті, перетворився в такий собі фрагментарний, безсистемний нормативно-правовий акт, який фактично перестав бути інструментом забезпечення розвитку науки, техніки та інноваційної діяльності, а в окремих випадках навіть створює перешкоди для такого розвитку.

Серед численних проблем, які потребують вирішення у процесі оновлення законодавства про науку та науково-технічну діяльність, варто виділити необхідність удосконалення статусу суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності науки, відновлення престижності науково-педагогічної, наукової та науково-технічної діяльності шляхом встановлення на законодавчому рівні конкурентних умов оплати праці науково-педагогічних і наукових працівників, формування достатньої матеріально-технічної бази закладів вищої освіти та наукових установ, підвищення ролі Національної академії наук України та національних галузевих академій наук у механізмі формування пріоритетних напрямів розвитку науки тощо.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
2. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII: станом на 27 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
3. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII: станом на 27 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
4. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII: станом на 12 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
5. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки: Закон України від 11.07.2001 № 2623-III: станом на 13 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-14#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
6. Стенограма парламентських слухань на тему: «Про стан та проблеми фінансування освіти і науки в Україні» (16 листопада 2016 року). URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl8/10session/par_sl/sl1611116.htm (дата звернення: 01.11.2025)
7. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Про стан та проблеми фінансування освіти і науки в Україні»: Постанова Верхов. Ради України від 12.07.2017 № 2133-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2133-19#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію людського розвитку»: Указ Президента України від 02.06.2021 № 225/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
9. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки: Розпорядж. Каб. Міністрів України від 23.02.2022 № 286-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-р#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
10. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX: станом на 19 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 01.11.2025)

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО НАУКУ

Гриняк Андрій Богданович,

*доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік)
Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України, головний науковий співробітник
відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Реалізація сталого розвитку наукової сфери можлива завдяки врегулюванню на законодавчому рівні її соціально-економічної, організаційно-технічної та ідеологічної підтримки з боку держави, бізнесу та суспільства. З огляду на це, важливим є удосконалення правової основи здійснення наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності і, у зв'язку з цим, розроблення Концепції розвитку законодавства України про науку (далі – Концепція) задля визначення стратегічних засад та основних напрямів модернізації національного законодавства для створення сучасної, гнучкої та стимулюючої правової системи регулювання наукової діяльності. Крім того, національне законодавство про науку не характеризується системністю (діє близько 50 різнорівневих актів!) та потребує гармонізації з *acquis* ЄС у таких напрямках, як: відкрита наука; спрощення адміністративних процедур; стимулювання публічно-приватного партнерства та венчурних інвестицій; комерціалізація наукових результатів; забезпечення етичних норм проведення досліджень тощо.

Потреба розробки цього концептуального документа розвитку науки в Україні тісно пов'язано із стратегією повоєнного розвитку країни, оскільки у Концепції потрібно закріпити: 1) нову парадигму правового регулювання наукової діяльності; 2) напрями реформування підходів до управління науковою сферою; 3) механізми гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами і правом ЄС.

Концепція повинна ґрунтуватися на таких основоположних принципах розвитку законодавства у сфері наукової діяльності, як: свободи наукових досліджень; пріоритетності підтримки науки; ефективного управління; відкритої науки; об'єктивності та достовірності наукових результатів; академічної доброчесності; етики та відповідальної науки; інклюзивності та рівних можливостей; раціонального використання ресурсів; фіскальної стимуляції; міжнародного співробітництва; орієнтації на потреби економіки та суспільства.

Належне законодавче регулювання є одним із основних способів державної підтримки розвитку науки. Характерною особливістю діючого законодавства у сфері науки є недовіра більшості з норм, які часто є застарілими, неефективними, чисельними і несистематизованими. Відповідно стратегічним завданням оновлення підходів до правового регулювання наукової сфери повинна стати побудова нової моделі взаємовідносин між ученим і державою. Для цього держава має формувати свою наукову політику і створювати такі інституційні форми, які сприятимуть збільшенню попиту на інтелектуальний продукт. Реалізація цього завдання можлива через:

- належне фінансування наукової сфери (в Україні сьогодні фінансування складає 0,37% ВВП, а заробітна плата наукових працівників та їх пенсійне забезпечення знаходиться на межі бідності);
- підвищення статусу вченого (участь науковців у формуванні державної політики шляхом делегування до органів влади);
- належне визнання результатів наукової діяльності;
- належну популяризацію науки тощо.

Зважаючи на це, при розробці Концепції розвитку законодавства України про наукову діяльність виправдано виходити з потреби не оновлення діючого Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність», а переходу на новий рівень якості законодавства про науку, його інтеграцію у європейський дослідницький простір та соціальну орієнтацію. Новий законодавчий акт має вирішувати концептуальні та методологічні проблеми управління науковою діяльністю, підготовки наукових кадрів, належного фінансування, міжнародного співробітництва тощо.

Окремим питанням, яке потребує свого концептуального закріплення є зміна підходів до управління в науковій сфері. З цього

приводу заслуговують уваги сучасні світові тенденції розмежування повноважень в сфері управління наукою та освітою. Зокрема, у США триває реформа в сфері освіти, розпочата у 2025 році шляхом ліквідації Міністерства освіти США та передання повноважень з управління освітою громадам штатів [1]. Натомість управління наукою частково передано Офісу науково-технічної політики при Президенті США, який сьогодні відіграє ключову роль у формуванні національної політики в галузі науки та технологій. Загалом же триваюча в США реформа в сфері управління наукою направлена на децентралізацію, коли ключові функції розподілені між спеціалізованими агентствами (Національний науковий фонд, Національні інститути охорони здоров'я, Національний інститут стандартів та технологій, Міністерство енергетики, Міністерство оборони, Національне управління з ШІ, Комісія з біобезпеки тощо), а Офіс науково-технічної політики при Президенті США виступає їх стратегічним координатором.

Окремий інтерес викликає проведена у 2023 році реформа управління наукою у Великій Британії, яка навпаки характеризується централізацією управління науково-технічною політикою. Зокрема, замість раніше розрізнених відомств (Міністерство бізнесу та Міністерство цифрових технологій), додатковими функціями яких було управління наукою утворено профільне Міністерство науки, інновацій та технологій, яке реалізує національну стратегію у сфері наукових досліджень, штучного інтелекту, космосу, біотехнологій, цифрової інфраструктури тощо. Ключовими завданнями утвореного Міністерства є позиціонування Великобританії на передовій світового науково-технічного прогресу; стимулювання інновацій, що змінюють життя та підтримують економічне зростання; впровадження програм для талантів; цифрова трансформація задля підтримки економіки, безпеки та державних послуг; фінансування наукових досліджень та розробок [2].

Схожа реформа з розмежування функцій управління наукою та освітою була проведена у Польщі. Зокрема, шляхом реорганізації Міністерства освіти Польщі було утворено Міністерство науки і вищої освіти та Міністерство національної освіти. Проведена реформа дозволила конкретизувати увагу новоутворених міністерств на двох ключових завданнях: а) управління наукою та вищою освітою; б) управління дошкільною та шкільною освітою.

Наведений досвід відокремленого від освіти централізованого управління науковою сферою викликає істотний інтерес та потребує закріплення на національному законодавчому рівні. Як видається, утворення органу який б переймався проблемою розвитку науки та технологій в Україні сприятиме вирішенню давньої проблеми стагнації науки, оскільки основним функціоналом такого органу виконавчої влади стане формування і реалізація державної політики у сфері науки, технологій та інновацій. Позитивним у створенні такого профільного міністерства вбачається можливість прямого цільового фінансування науки, державної підтримки вчених тощо.

Нове законодавство про науку має ґрунтуватися на принципах академічної свободи та інституційної автономії. Для наукових установ слід закріпити ряд прав щодо самостійного розпорядження виділеними для цілей діяльності установи коштами; комерціалізації наукового результату шляхом залучення позабюджетних коштів; використання коштів спецфонду наукових установ шляхом спрощення закупівель, використання поточних рахунків поза системою Держказначейства; звільнення від сплати ПДВ.

Оплата праці наукових працівників повинна забезпечувати достатні матеріальні умови для їх ефективної діяльності, підвищення престижності професії, стимулювати залучення талановитої молоді. У зв'язку з цим, вбачається, що необхідною умовою розвитку наукової сфери є виконання закріпленого у абзаці першому частини другої статті 36 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» механізму виплати встановлених ставок (окладів) науковим працівникам державних наукових установ (закладів вищої освіти), виходячи з розрахунку посадового окладу молодшого наукового співробітника на рівні не нижче одинадцяти прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено законом на 1 січня 2020 р. (в середньому – 24 тис. грн., а не 8 тис. грн. як зараз). Більше того, слід припинити неконституційну практику щорічного зупинення дії цієї норми законами України про державні бюджети на наступні роки.

Отже, без продуманої та науково обґрунтованої концепції державної політики у сфері науки будь-які спроби реформувати законодавство про науку будуть продукувати прийняття нових нормативно-правових актів, які не матимуть відповідного реального ефекту. Саме науково обґрунтована державна політика формує ви-

моги до законодавства в науковій сфері, спрямовані на його цілісність та системність; координує підходи до управління науковою діяльністю та її фінансування; виробляє напрями і механізми гармонізації законодавства з міжнародними правовими стандартами і правом ЄС.

Список використаних джерел:

1. Executive Order «Improving Education Outcomes by Empowering Parents, States, and Communities» № 14304. March 20, 2025. URL: <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/03/improving-education-outcomes-by-empowering-parents-states-and-communities/> (дата звернення: 01.11.2025).

2. Костицький М.В., Кушакова-Костицька Н.В. Аналітичні матеріали за результатами моніторингу законодавства про наукову та науково-технічну діяльність: інформаційний довідник / Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України. Київ, 2025. С. 122.

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ВИМІР ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ВІДКРИТОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Гусар Ольга Анатоліївна,
*кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу
публічно-правових досліджень Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Сучасний світовий розвиток наукових досліджень здійснюється під впливом глобальних трансформацій, що ґрунтуються на принципах відкритості, співпраці та інтернаціоналізації знань. Стратегічна концепція Європейського Союзу «Open Innovation, Open Science, Open to the World», яка відображає нову філософію розвитку європейської дослідницької та інноваційної політики, стала ключовим гаслом Європейського дослідницького простору (ERA) та програм ЄС, зокрема Horizon 2020 і Horizon Europe.

Відкрита наука (Open Science) як один із шести пріоритетів оновленого Європейського дослідницького простору (ERA Policy Agenda 2022–2024) передбачає побудову нової моделі управління наукою, організації наукової діяльності, що діє на принципах відкритого доступу до публікацій, відкритості дослідницьких даних, прозорості наукових процесів, цифровізації та залучення суспільства до виробництва знань та міжнародній співпраці.

Україна, обравши євроінтеграційний вимір політики відкритої науки як пріоритет державного управління у сфері науки та освіти, активно адаптує свою наукову політику до стандартів ЄС через гармонізацію законодавства з нормами ЄС, розвиток інфраструктури відкритої науки та участь у європейських наукових програмах.

Метою державної політики у сфері відкритої науки є створення правових та організаційних умов для вільного доступу до результатів наукової та науково-технічної діяльності їх широкого використання суспільством, бізнесом і державою, а також забезпечення узгодження українського законодавства з європейськими нормами.

Відповідно до Європейських стандартів принципи відкритої науки визначені у низці політичних документів, актів ЄС та модельних угодах, таких як: Рекомендація Комісії (ЄС) 2018/790 від 25.04.2018 р. щодо доступу до наукової інформації та її збереження [1]; директива (ЄС) 2019/1024 Європейського Парламенту та Ради від 20.06.2019 р. щодо відкритих даних і повторного використання інформації державного сектору (нова редакція) [2]; Регламент (ЄС) 2021/695 [3] та Модельна грантова угода Рамкової програми (РП) «Горизонт Європа» [4].

Політичний імператив для відкритої науки в Україні визначила Угода про асоціацію з ЄС [5] і дорожні карти інтеграції в ERA [6]. Уряд і Міністерство освіти і науки (МОН України) послідовно затверджували документи, що містять заходи з відкритого доступу та інтеграції в ERA. Нині в Україні частково реалізовані та впроваджені важливі елементи відкритої науки, що визначається рядом стратегічних документів таких як: Постанова Кабінету Міністрів України № 892-р «Про затвердження Національного плану відкритої науки» від 08 жовтня 2022 р., Дорожня карта інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA) [8]; Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності до 2030 року [9]; Концепція реалізації європейських принципів відкритої науки в НАН України на 2024–2030 роки [10] та інші. Такі документи створили правову й стратегічну базу для того, щоб відкриту науку сприймали не як окрему ініціативу, а як системний пріоритет державної політики щодо побудови нової інфраструктури, яка буде сумісна з міжнародними стандартами (зокрема EOSC-European Open Science Cloud).

Національний план відкритої науки від 08 жовтня 2022 р. [7] прямо визначив співпрацю з EOSC та участь у європейських середовищах відкритої науки та встановив, що відкриту науку слід інтегрувати в політику науки, досліджень, освіти, технологій та інновацій до 2024 р. У Плані [7] визначено, що Україна взяла зобов'язання створити національний репозиторій, інтегрувати його з інституційними репозиторіями та забезпечити інтероперабельність. План також передбачає розвиток професійних профілів «стюарда даних» (data steward) і компетентностей з управління відкритими даними, відповідно до принципів FAIR (Findable, Accessible, Interoperable, Re-usable) [7].

З метою забезпечення ефективної взаємодії органів виконавчої влади та представників наукової громадськості, а також реального сек-

тору економіки у формуванні та реалізації єдиної державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності, при Кабінетові Міністрів України створено постійно діючий консультативно-дорадчий орган Національна рада України з питань розвитку науки і технологій.

Серед інституційних механізмів варто відзначити створення Національного репозитарію академічних текстів, Національного порталу відкритої науки, а також приєднання України до європейських ініціатив EOSC). На порталі EOSC-A у профілі України зазначено, що «Національна електронна наукова інформаційна система (URIS)» виділена як інструмент підтримки інтеграції української науки з європейською інфраструктурою.

Провідна академічна інституція Національна академія наук України (НАН України) згідно з Концепцією реалізації європейських принципів відкритої науки в НАН України на 2024–2030 роки орієнтується на стандарти ЄС, включно з EOSC [10]. Проте, допоки відсутня повноцінна інфраструктура відкритої науки, яка має охоплювати наукові журнали відкритого доступу постає необхідність створення у НАН України Репозитарія відкритих даних, у якому будуть розміщатися дослідницькі дані, зібрані та/або отримані в процесі виконання науково-дослідних робіт і використані як докази, розробка та утворення централізованої бази для зберігання дослідницьких даних, які отримані у центрах колективного користування науковим обладнанням НАН України з метою їх повторного використання; оновлення серверного обладнання грид і хмарної інфраструктури для задоволення зростаючого попиту на розміщення у віртуальному середовищі відкритої наукової інформації; єдині вимоги до наукових періодичних видань щодо відповідності принципам відкритої науки.

Попри певний прогрес, політика відкритої науки в Україні стикається з низкою викликів, а саме: обмежене фінансування наукових досліджень і цифрових платформ; недостатня правова регламентація відкритих даних; низький рівень обізнаності науковців щодо практик відкритої науки; потреба у захисті прав інтелектуальної власності в умовах відкритого доступу. Наразі існує потреба у врегулюванні правових питань, реєстрації в іноземних репозитаріях та пошукових системах; підтримки відповідних протоколів обміну метаданими, метаданих англійською мовою, ідентифікаторів DOI.

Водночас, у проведенні державної політики відкритої науки передбачаються перспективи пов'язані з: розбудовою інфраструктури

відкритих даних відповідно до стандартів EOSC; формуванням національної політики відкритих дослідницьких даних; інтеграцією університетів і наукових установ у європейські цифрові екосистеми; розвитком кадрового потенціалу та наукової дипломатії. Наразі існує необхідність удосконалити національні стандарти метаданих та PID, щоб гарантувати інтероперабельність із EOSC; створити механізми сертифікації та реєстрації національних сервісів для швидкої їх інтеграції в EOSC каталоги; інвестувати в курси, тренінги з FAIR, управління даними для науковців та бібліотекарів; розробити прозору політику щодо ліцензування та архівації дисертацій і звітів.

Отже, державна політика відкритої науки України зумовлює узгодження національної політики відкритої науки з принципами та стандартами ЄС та передбачає доступ до спільних наукових ресурсів, вільний обмін даними, гармонізацію законодавства та посилення міжнародного наукового співробітництва для підвищення наукового потенціалу та конкурентоспроможності та досягнення цілей європейської інтеграції.

Євроінтеграційний вимір політики відкритої науки в Україні є стратегічним напрямом модернізації наукової системи, що сприяє підвищенню прозорості, ефективності та конкурентоспроможності української науки. Відкрита наука розглядається не лише як технічний інструмент доступу до даних, а як новий суспільний договір між наукою, державою і громадянами, який наближає Україну до європейських цінностей та стандартів дослідницької діяльності та сприяє розвитку інновацій, цифровій трансформації, формуванню культури наукової відкритості.

Список використаних джерел:

1. Commission Recommendation (EU) 2018/790 of 25 April 2018 on access to and preservation of scientific information. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/2018/790/oj> (дата звернення: 10.11.2025).

2. Directive (EU) 2019/1024 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on open data and the re-use of public sector information (recast). URL: <https://surl.li/ddepqm> (дата звернення: 10.11.2025).

3. Regulation (EU) 2021/695 of the European Parliament and of the Council of 28 April 2021 establishing Horizon Europe – the Framework Programme for Research and Innovation, laying

down its rules for participation and dissemination, and repealing Regulations (EU) No 1290/2013 and (EU) No 1291/2013 (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32021R0695> (дата звернення: 10.11.2025).

4. Annotated Model Grant Agreement. URL: https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021–2027/common/guidance/aga_en.pdf (дата звернення: 10.11.2025).

5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 10.11.2025).

6. Дорожня карта законодавчого забезпечення виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони на 2018–2019 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/karta-prioritetnikh-zakonoproektiv-u-sferi-evropeyskoi-integratsii.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

7. Про затвердження національного плану щодо відкритої науки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. № 892-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892–2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.11.2025).

8. Дорожня карта інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA): Рішенням колегії Міністерства освіти і науки України протокол від 22.03.2018 № 3/1–7. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/kolegiya-ministerstva/2018/05/1-dorozhnya-karta-integratsii-ukraini-do-evro.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).

9. Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526–2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 10.11.2025).

10. Концепції реалізації європейських принципів відкритої науки в НАН України на 2024–2030 роки: Постанова Президії Національної академії наук України від 29.11.2023 № 400. URL: <https://surl.li/ugtnfd> (дата звернення: 10.11.2025).

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ НАУКИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Костицький Михайло Васильович,

*доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік)
Національної академії правових наук України, почесний академік
Національної академії педагогічних наук України,
заслужений юрист України, головний науковий співробітник відділу
дослідження проблем правотворчості та адаптації
законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Наука має багатозначне визначення, пов'язане з тим, що вона є формою суспільної свідомості (поряд із релігією, філософією, міфологією), виступає особливим видом пізнавальної діяльності, спрямованим на вироблення об'єктивних, системних і цілісних знань про світ (поряд з буденним, художнім, релігійним, міфологічним, філософським пізнанням). Наука є спеціалізованою діяльністю по виробленню теоретичних і практичних знань та впровадження їх у суспільну практику. Тут наука близька до ремесла та технологій.

Сучасне розуміння науки є євроцентричне. Певні початки науки знаходяться в Шумері, Стародавньому Єгипті, Вавілонії, Індії та Китаї. Але справжня наука в сучасному її розумінні з'являється в «осьовий» час в VII–VI ст.д.н.е. у Стародавній Елладі (Греції) і пов'язана з іменами Фалеса, Піфагора, Анаксімена, Анаксагора, Геракліта, в дещо пізніше – Платона і Аристотеля. Наукове споглядання підноситься над іншими видами діяльності, над практикою взагалі. Хоча значна частина наукових напрямків започатковується з практичних потреб. Наприклад геометрія та інші галузі математики.

У середньовіччі наука місцем свого перебування обрала монастирі та поряд з філософією стає прислужницею теології. В період Нового часу, особливо в час Просвітництва наука стає не лише суспільно-історичним явищем, але й безпосередньою виробничою силою.

В період Модерну та Постмодерну наука розвивається неймовірно, вона дає цивілізації правовий двигун, телеграф, радіо, авіацію, залізницю, електричну та атомну енергію, штучні матеріали, комп'ютери, Інтернет, штучний інтелект. За словами першого Президента Української академії наук Володимира Вернадського наука перетворюється на планетарну силу, а наукова думка стає планетарним явищем співмірним з геологічними силами Землі.

Разом з цим наука починаючи з XIX ст. дала в руки людям сили і енергії, які використовуються як зброя для взаємного побороування та знищення. І це не тільки ядерна зброя. Сьогодні вже мова йде про хімічну, біологічну, кліматичну, тектонічну та ін. зброю. Якщо прийняти гіпотезу про те, що на Землі існували, досягали високого рівня розвитку (вищого ніж нинішня цивілізація) щонайменше п'ять загальнопланетних цивілізацій, то виходить що людство нічого не навчилися ні в передісторичний, ні в історичний час. І що всі нові та новітні добутки науки, її результати все більше використовуються на шкоду людству, ніж на користь йому.

Наука як діяльність має мету, кінцевий продукт, методи і засоби його отримання, спрямованість на об'єкти і предмети об'єктивної дійсності, є діяльністю суб'єктів, живих людей, які творять нове знання індивідуально чи в групах і корпораціях. При цьому головною метою науки є отримання знань (як правило нових) про реальність. Правда, отримання знань наукою відрізняється від їх отримання в буденному житті, економіці, мистецтві, інженерній справі, політиці. Якщо отримання нових знань в названих сферах може бути супутнім, похідним результатом, то отримання нових знань в результаті наукової діяльності як правило планується і програмується. Продуктами науки є не тільки знання. Це і науковий стиль раціональності, системності і обґрунтованості, і джерело моральних цінностей.

Наука є не тільки процесом пізнання, але й соціальним інститутом. Якщо в античні часи нею займалися кілька десятків людей, то сьогодні нею займаються десятки мільйонів науковців. Вона (наука) виступає потужною галуззю по виробництву знань та з величезною матеріальною базою, інфраструктурою, системою комунікації та величезним фінансуванням.

Наука в сучасному контексті – це спеціальна професійна діяльність, справа, заняття, якому науковці здебільшого присвячують

все своє життя. Можливі періоди коли в силу соціальних зломів, катаклізмів чи бід інтерес до науки падає, ріка талантів, яка живить науку, «пересихає» і розвиток науки підупадає. Саме це ми спостерігаємо вже не одне десятиліття в Україні. Сильним ударом по українській науці стала неспровокована війна московської держави проти України. На фронтах загинуло десятки тисяч найвідоміших, найвідданіших і найталановитіших синів і дочок України. Величезна шкода завдана матеріальній базі української науки. Величезна маса людей, в т.ч. науковців, виїхали з України. І видається, що значна частина – назавжди.

Сьогодні популярними і важливими і поширюваними є міркування про «відкритість науки». Очевидно, що в першу чергу це має стосуватися доступу, власне, права на доступ людей до плодів науки, її результатів. Доступ до самої наукової діяльності є обмежений самою природою. Якщо до творчої, креативної, аналітико-синтетичної діяльності здатні не більше 5% людей, і наукою здатні займатись не більше 6–8% населення. Показовим є те, що в розвинутих країнах науковими і інженерними розробками зайнято не більше 0,3% населення. Ймовірно, що із розвитком суспільства, зростанням потреби в наукових дослідниках, впливом науки на соціум ці показники будуть зростати. Коли ж йдеться про Україну, то без елементарного росту фінансування наукових досліджень, росту заробітної плати науковців в 2–5 разів не тільки не буде забезпечено розвиток наукових досліджень в майбутньому, але й буде втрачено те, що ще залишилося у цій сфері. Вплив науки на суспільство, його матеріальній і духовній сферах є визначальним щодо його подальшого сталого розвитку.

Політика держави у сфері науки повинна бути найважливішою складовою більш загальної стратегії соціально-економічного розвитку, орієнтованою на подальший інноваційний поступ країни. Відповідно до такого підходу розвиток науки необхідно розглядати як вищий національний пріоритет держави. Державна політика має бути спрямована на підтримку фундаментальної науки (включаючи її суспільно-гуманітарну, природничо-наукову та технічну складові) за максимально можливого збереження всього наукового комплексу в сучасних умовах воєнного стану та її відновлення в повоєнний період.

Отже, державна політика в сфері науки – це центральний координаційний механізм, який визначає стратегічний курс,

пріоритети та створює умови для розвитку всієї наукової, науково-технологічної та інноваційної екосистеми країни. Її реалізація можна повинна здійснюватися у таких основних напрямках: 1) вироблення національної стратегії розвитку науки; 2) формування законодавчого поля в сфері регулювання науки, технологій та інновацій; 3) визначення механізмів фінансування науки (прозорі конкурси на основі експертної оцінки, базове фінансування наукових установ, гранти, стимулювання приватно-державного партнерства); 4) створення дослідницької інфраструктури; 5) розроблення програм підтримки вчених (гранти, конкурентні зарплати, реформа атестації наукових кадрів, запровадження механізмів мотивації для комерціалізації наукових результатів, мобільність, наукова кар'єра); 6) міжнародна співпраця (фінансування участі українських вчених у міжнародних програмах, залучення іноземних фахівців, відкриття національних програм для іноземних учасників).

Відповідно до державної наукової політики будуються концептуальні засади розвитку науки, її законодавче врегулювання та визначаються ресурси, що забезпечують їх реалізацію. Саме науково обґрунтована державна політика формує вимоги до законодавства, спрямовані на те, щоб законодавство було цілісним і системним; координує роботу міністерств і відомств, які розробляють нормативні документи щодо регулювання наукової сфери; виробляє напрями і механізми гармонізації національного законодавства з міжнародними правовими стандартами і правом ЄС.

Без чіткої, продуманої та науково обґрунтованої державної політики у сфері науки будь-які спроби реформувати законодавство будуть призводити і надалі до створення чергових документів, що не працюють у реальному житті.

Втім, у сучасному світі, що характеризується високою геополітичною турбулентністю та глобальною технологічною конкуренцією, здатність держави забезпечити генерацію наукових знань, їх швидкого перетворення на передові технології та впровадження в реальний сектор економіки стає визначальним фактором національної безпеки, суверенітету та сталого розвитку. Це зумовлює потребу визначення концепту «наука» на доктринальному та законодавчому рівні як ключових об'єктів державного регулювання відповідних суспільних відносин.

Слід зазначити також, що наука – це діяльність, спрямована на вироблення надійних знань, заснованих на припущенні про добросесність з боку вчених. Але принцип свободи науки передбачає, що дослідження проводяться таким чином, що це відповідає принципам поваги до прав людини і належної наукової практики. Тобто наукова свобода просувати знання пов'язана з відповідальністю діяти чесно. Наукове співтовариство розробило загальноприйняті стандарти щодо вироблення та поширення знань. У всіх технологічних, глобалізованих та орієнтованих на науку суспільствах наголошується на необхідності знайти адекватний баланс між свободою наукових досліджень та іншими правами, інтересами та цінностями, які також мають вирішальне значення для суспільства. Добросесність у проведенні та повідомленні наукових результатів є однією з таких цінностей.

Таким чином, можна резюмувати, що наука має бути загальною основою, способом мислення та критичного підходу до вирішення суспільних проблем, а також засобом, за допомогою якого можна побудувати суспільство знань, курс на яке задекларовано на законодавчому рівні.

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФІЗИЧНИХ ОСІБ – СУБ'ЄКТІВ НАУКОВОЇ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Костюченко Олена Євгенівна,

*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу науково-правових
експертиз Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Розвиток суспільних відносин, невід'ємною складовою яких є відносини у сфері науки, зумовлює необхідність постійного оновлення законодавства. Динамічні зміни у соціально-економічному та правовому середовищі України, інтеграція до Європейського Союзу, трансформація системи освіти та науки потребують переосмислення нормативно-правових підходів до визначення правового статусу фізичних осіб, які здійснюють наукову і науково-технічну діяльність. На шляху євроінтеграції України пріоритетного значення набуває адаптація законодавства з правом Європейського Союзу з одночасним збереженням національного досвіду та традицій організації наукової діяльності. Важливо не допустити формального запозичення іноземних моделей без урахування вітчизняної специфіки, оскільки наука в Україні має тривалу історію становлення власних інститутів та соціально-культурних механізмів функціонування. Одним із ключових напрямів удосконалення державної політики у сфері науки є забезпечення належного матеріального та соціального забезпечення вченого як центральної фігури системи відносин у науковій сфері.

Удосконалення законодавства України про наукову і науково-технічну діяльність мають базуватися на оновленні правових статусів суб'єктів цієї діяльності, що сприятиме підвищенню престижу науки. Сучасне українське законодавство у сфері науки потребує переосмислення класифікаційного підходу до визначен-

ня правового статусу фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності. Відмінності у правовому статусі названих суб'єктів зумовлюються тривалістю здійснення наукової діяльності, видом правовідносин, у межах яких особа реалізує свої права, наявністю наукової кваліфікації та правом обіймати певні посади. Такий підхід дозволяє структурувати систему статусів на три рівні: загальний, спеціальний та індивідуальний. Загальний правовий статус визначає правове становище будь-якого суб'єкта наукової діяльності. Спеціальний статус конкретизує обсяг прав і обов'язків певних категорій – аспірантів, наукових і науково-педагогічних працівників, докторантів, вчених, членів академій. Індивідуальний статус відображає особливості правового становища окремої особи залежно від її посади, наукового ступеня, звання та особистих здібностей суб'єкта до наукової та/або науково-технічної діяльності, які підтверджені або не підтверджені наявністю конкретної наукової кваліфікації.

Серед фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності доцільно виокремити три групи правових статусів: тимчасові (аспірант, ад'юнкт, докторант), строкові (науковий або науково-педагогічний працівник, науковий консультант) і довічні (доктор наук, професор, вчений, академік, член-кореспондент та ін.). Така класифікація відображає тривалість реалізації наукових прав і рівень стабільності правового становища особи в науковій спільноті. Водночас варто враховувати мету діяльності: освітню (пов'язану з підготовкою кадрів), трудо-правову (пов'язану з виконанням функцій за трудовим договором) та соціально-правову (пов'язану з виконанням представницьких або консультативних функцій у державних або наукових установах).

Рушійною силою будь-якої діяльності є людина, і, відповідно, у науці рушійною силою є вчений, продуктивна інтелектуальна й творча праця якого потребує створення належних умов для його професійного зростання і розвитку. Українське законодавство у сфері науки, зокрема щодо правового становища суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності має свої особливості, які обумовлені: 1) історією розвитку наукової галузі, спадковістю українських наукових досягнень; 2) академічними традиціями багатоступеневі системи наукових кваліфікацій; 3) престижем вченого у суспільстві, що робить академічну спільноту важливою інституцією гро-

мадянського суспільства. Чинна градація та множинність правових статусів фізичних осіб – суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності виступає ефективним організаційно-правовим інструментом розвитку науки та інтелектуальної творчої праці.

Порівняльний аналіз зарубіжного законодавства свідчить, що правові підходи до визначення кваліфікацій вчених мають варіативність, але базуються на спільних принципах академічної автономії та суспільного визнання наукових досягнень. У Французькій Республіці система кваліфікацій передбачає наявність двох видів кваліфікацій вчених: 1) доктор філософії (Ph.D.), де кваліфікаційний рівень обмежується професійними здібностями до самостійного здійснення наукових досліджень [1]; 2) габілітований доктор наук (HDR), що засвідчує найвищий рівень компетентності у науковій діяльності, зокрема й право на керівництво науковими дослідженнями (проектами). Додатково така кваліфікація є необхідною умовою для реалізації права на працю на професорських посадах у наукових установах та/або закладах вищої освіти [2]. Обидві кваліфікації за своєю сутністю є науковими кваліфікаціями, де найвища кваліфікація є складником трудової правосуб'єктності для зайняття професорських посад.

У Федеративній Республіці Німеччина аналогічна структура: 1) доктор філософії (Ph.D.), де кваліфікаційний рівень засвідчує здатність до наукової діяльності на професійній основі. Для позначення докторського ступеня можуть використовуватися позначки «Ph.D.» або «Dr.» [3, 4]; 2) габілітований доктор наук, що дає право на додавання до свого докторського ступеня позначки «habilitata» або «habilitatus» («habil.») [5], а сутність кваліфікації вченого після процедури габілітації полягає у визнанні його педагогічної кваліфікації, що дає право претендувати на професорську посаду для викладання. Габілітація є строковою та дає право на викладання дисциплін за умови систематичної викладацької діяльності. Обидві кваліфікації за своєю сутністю є науковими кваліфікаціями, де докторський ступінь засвідчує кваліфікацію у сфері науки, а кваліфікація габілітованого доктора засвідчує педагогічну кваліфікацію і є складником трудової правосуб'єктності для здійснення викладацької (науково-педагогічної) діяльності.

Обидві названі вище наукові кваліфікації у країнах ЄС віднесені до восьмого рівня Європейської рамки кваліфікацій, що відповідає

найвищому рівню складності знань і навичок. Водночас габілітація розглядається як додатковий рівень спеціалізації в межах цього рівня, тобто як підтвердження розширених компетентностей у сфері наукової діяльності та вищої освіти. Україна, адаптуючи вітчизняне законодавство у сфері науки, для збереження національного підходу до наукових кваліфікацій може скористатися європейським інструментом, яким є Національна система кваліфікацій, що може складатися з кількох підсистем і включає національну рамку кваліфікацій (пункт б додатку I Рекомендації Ради ЄС щодо Європейської рамки кваліфікацій для навчання протягом усього життя) [6]. Застосування такого правового інструментарію вимагає підготовки і прийняття Національної рамки наукових кваліфікацій.

Вбачається, що для України важливим є збереження множинності наукових ступенів і вчених звань, яка історично сформувалася в українській науковій традиції. Ця множинність відображає структурованість наукової спільноти та створює систему стимулів для професійного зростання дослідників. Спрощення чи уніфікація цих ступенів за європейськими зразками без адаптації до національних реалій і традицій може призвести до втрати професійної ієрархії та руйнування системи кадрового відтворення в науці.

Отже, оновлення законодавства про наукову і науково-технічну діяльність повинно здійснюватися на засадах балансу між інтеграцією в європейський науковий простір і збереженням національної ідентичності. Пріоритетними напрямками цього процесу є удосконалення термінологічного апарату, уточнення класифікації правових статусів суб'єктів наукової діяльності, створення Національної рамки наукових кваліфікацій, а також підвищення престижу наукової праці через соціальні гарантії, матеріальні стимули та визнання суспільної ролі вченого. Наукова діяльність вимагає не лише нормативного забезпечення, а й формування нової державної політики у сфері розвитку людського потенціалу науки. У цьому контексті правовий статус вченого виступає не лише категорією законодавства, а й соціальною характеристикою рівня розвитку держави. Зміцнення правових засад наукової діяльності є необхідною умовою збереження інтелектуальної еліти, підвищення конкурентоспроможності національної науки та забезпечення її сталого розвитку в умовах євроінтеграції.

Список використаних джерел:

1. Code de l'éducation. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071191/LEGISCTA000006182438/#LEGISCTA000006182438 (дата звернення 28.10.2025).

2. Arrêté du 23 novembre 1988 relatif à l'habilitation à diriger des recherches. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000298904/2025-08-08/> (дата звернення 28.10.2025).

3. Hochschulrahmengesetz (HRG) Ausfertigungsdatum: 26.01.1976. das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 15 November 2019 (BGBl. I S. 1622) geändert worden ist. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/hrg/BJNR001850976.html> (дата звернення 28.10.2025).

4. Hochschulgesetz (HochSchG) Vom. 23 September 2020. letzte berücksichtigte Änderung: mehrfach geändert und §§ 70, 117 und 118 neu gefasst durch Artikel 1 des Gesetzes vom 17.06.2025 (GVBl. S. 202). URL: <https://landesrecht.rlp.de/bsrp/document/jlr-HSchulGRP2020rahmen> (дата звернення 28.10.2025).

5. Habilitationsordnung der Fachbereiche 02, 05, 06 und 07 der Johannes Gutenberg-Universität Mainz. URL: https://download.uni-mainz.de/verwaltung-sl/ordnungen/HabilO_FB_02_05_06_07_aktuell.pdf (дата звернення 28.10.2025).

6. Council Recommendation of the European Union of 22 May 2017 on the European Qualifications Framework for lifelong learning and repealing the recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for lifelong learning (2017/C189/03). *Official Journal of the European Union*. 15.6.2017. С. 189/15 – С. 189/28.

НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО В СФЕРІ НАУКИ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Кушакова-Костицька Наталія Вадимівна,

*доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових
досліджень Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

У сучасних цивілізаційних умовах Україна прагне інтеграції до Європейського дослідницького простору (ERA), бере участь у міжнародних наукових програмах, демонструє високий потенціал у сфері високих технологій. Сучасна наука – це не лише академічні дослідження, а й драйвер технологічного розвитку, економічного зростання та національної безпеки. Законодавство України у цій сфері багато в чому зберігає структуру та підходи 2000-х років, що не відповідає викликам ХХІ століття: глобальній конкуренції, трансдисциплінарності та необхідності швидкого впровадження інновацій. У зв'язку з цим актуальним є оновлення національного законодавства відповідно до європейських та міжнародно-правових стандартів.

Але певні новації не сприяють, а навпаки, навіть можуть гальмувати розвиток наукової діяльності, спираючись на законодавчі положення, які не відповідають ані міжнародним, ані європейським правовим стандартам, відсутні в законодавстві інших країн, об'єктивно не виправдані і зрештою активно застосовуються в корупційних схемах, що зумовлює доцільність їх скасування. Це стосується насамперед вимоги щодо обов'язковості публікацій у фахових журналах, які індексується в наукометричних базах даних Scopus / WoS для отримання наукових ступенів, вчених звань, можливість обіймати певні посади та займатися основними видами наукової діяльності відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (ст. 40) та «Порядку присудження вчених ступенів», затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України № 167 від 11.03.2020 р. Фак-

тично наявність таких публікацій – це їх легітимізація в наукометричних базах даних Scopus / WoS як основного критерію щодо визначення статусу вченого та приналежності до наукової спільноти в Україні.

Отже сьогодні українські науковці і викладачі вимушені публікуватись у зазначених журналах задля збереження своїх робочих місць, при цьому їх зарплати не зіставні с вартістю такої публікації, що не може виправдовуватись механізмом залучення українським вчених до Єдиного дослідницького простору (ERA). Не може наявність цих публікацій бути основним критерієм науковості і належності до наукового співтовариства в Україні, адже це суперечить принципам свободи науки і верховенству права, загальному курсу боротьби з корупцією як умови євроінтеграції.

Відсутність таких критеріїв та загальноєвропейських нормативів щодо баз даних Scopus / WoS зумовлена принципами, визначеними у правових документах ЄС. Так, наприклад, в оновленій «Хартії дослідників» та «Політичному порядку ERA на 2022–2024 рр.») наголошується, що: 1) оцінка наукової роботи має враховувати різноманітність форматів (публікацій, даних, патентів, методик); 2) забороняється вимагати публікації виключно в журналах з високим імпаکت-фактором або конкретними індексами (Scopus / WoS). Натомість рекомендовані такі якісні критерії, як вплив на суспільство чи науку. У Рекомендації ЄС 2012/417/ЄС акцентується на відкритому доступі (Open Access) до результатів досліджень, але без зазначення конкретних баз індексації. Загалом національні наукові практики у країнах ЄС базуються на гнучкості замість уніфікації, активно розвиваючи інструменти, що знижують залежність від комерційних індексів. Отже в ЄС немає аналога українських норм щодо Scopus / WoS, особливо враховуючи, що бази даних Scopus / WoS належать комерційним компаніям (Elsevier та Clarivate). В ЄС їхня монополія вважається бар'єром для відкритої науки, а Європейська комісія неодноразово вказувала, що монополізація наукометрії платформами Elsevier (Scopus) та Clarivate (WoS) порушує принципи справедливої конкуренції (ст. 101–102 Договору про функціонування Європейського Союзу (Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU))[1]. Крім того, є пряма заборона на вимоги таких публікацій, зафіксована у Цифровому операційному регламенті

стійкості (Digital Operational Resilience Act (DORA) (рекомендації 2–3) як галузевий стандарт[2].

Видається, що публікація в журналах, індексованих у базах даних Scopus / WoS, може мати тільки рекомендаційний або заохочувальний характер, що передбачає, наприклад, преміювання з боку установи, а не примушування за рахунок зарплати науковця. Це призводить до їх моральних та матеріальних збитків і загалом регресу наукової діяльності як на рівні наукових установ і навчально-наукових закладів, так і на індивідуальному рівні вчених, які сприймають таку ситуацію (особливо в соціогуманітарній сфері) як фікцію з точки зору підвищення якості наукових досліджень.

Доцільним є також вилучення законодавчої норми про самоплагіат (ч. 4 ст. 42 Закону «Про освіту»), яка за визначенням спростовує свій зміст, і також відсутня в законодавстві інших країн та міжнародно-правових документах. Так, Декларація DORA (2012, Рекомендація № 3) закликає оцінювати дослідження за змістом, а не формальними ознаками, що виключає жорсткі критерії самоплагіату. Кодекс Комітету з публікаційної етики (Committee on Publication Ethics (COPE) прямо забороняє дублюючі публікації, але це питання регулюється етичними стандартами, а не правовими нормами. Всесвітня організація інтелектуальної власності (World Intellectual Property Organization (WIPO) та Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, до якої приєдналась і Україна в 1995 році, не регулює питання самоплагіату, оскільки він не торкається прав третіх осіб.

Повторне використання власних наукових творів в Україні регламентується Законом України «Про авторські та суміжні права» і вирішується на договірній основі між автором і редакцією видання, де публікуються його твори. З точки зору етики зарубіжний досвід свідчить, що у випадку кількох ідентичних наукових публікацій автор вказує всі їх наявні та очікувані для подальшої публікації джерела.

Відповідно до принципів популяризації науки, академічної свободи та валоризації знань, видається, що тільки автор має право вирішувати скільки разів і в яких виданнях йому публікувати результати своїх наукових досліджень, враховуючи їх цінність, актуальність та новизну. Крім того, «*repetitio est mater studiorum*»,

а можлива аргументація щодо обману очікувань спільноти з приводу новизни публікацій у даному випадку є невиправданою для узаконення заборони «самоплагіату».

У цьому контексті слід підкреслити, що, по-перше, не всі видання однаково популярні і доступні (наприклад, це стосується платних видань); по-друге, ставлення громадськості і дослідників до цього питання в цілому не досліджувалось. Так, аналіз наукових джерел свідчить, що на доктринальному рівні у світі існує кілька десятків публікацій на цю тему, які не розглядають унормування цього питання на законодавчому рівні як таке [3, 4].

Узагальнюючи теоретичні дослідження та юридичну практику щодо використання «самоплагіату», можна зазначити, що заборона на повторне використання наукового тексту може бути регламентована: 1) на рівні внутрішніх документів установ / організацій; 2) як вимога до змісту дисертаційних робіт задля уникнення повторного використання тексту в дисертаціях, які захищаються на отримання наукових ступенів кандидата, доктора філософії та доктора наук у конкретній установі відповідно до її внутрішніх документів або як етична норма; 3) в окремих випадках при виконанні умов фінансування наукових програм (державних і комерційних), де виключається оплата наукового дослідження у разі його повторного використання в межах однієї цільової наукової програми (наприклад, звітування про виконання наукових досліджень за рахунок публікації ідентичних статей під різними назвами).

Підсумовуючи зазначене, слід підкреслити, що вимога окремих редакцій щодо новизни тексту або його унікальності в контексті одноразовості публікацій – це справа домовленостей між редакцією а автором, але ліцензування наукових журналів і надання їм певного фахового статусу може визначати певні обмеження. Зарубіжний досвід свідчить, що автор може видавати публікацію неодноразово, на платформах, які акумулюють наукові публікації. При цьому, як правило, вказуються усі відомі джерела, де можна її знайти¹. Таким чином, для подальшого розвитку науки в Україні, враховуючи міжнародну та зарубіжну практику врегулювання питань

¹ Див., наприклад, онлайн платформу SSRN (Social Science Research Network), яка складається з низки спеціалізованих дослідницьких мереж і займається швидким поширенням препринтів та наукових публікацій.

щодо самоплагіату та публікацій у комерційних індексованих базах даних на зразок Scopus / WoS, на нашу думку, є своєчасним і обґрунтованим вилучення відповідних положень із Закону України «Про освіту», Закону України «Про вищу освіту» та інших нормативно-правових актів.

Список використаних джерел:

1. Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/treaty-on-the-functioning-of-the-european-union.html> (дата звернення: 25.10.2025)
2. Digital Operational Resilience Act). Регламент (ЄС) 2022/2554 on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) No 1060/2009, (EU) No 648/2012, (EU) No 600/2014, (EU) No. 909/2014 and (EU) 2016/1011. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2554/oj/eng>. (дата звернення: 25.10.2025)
3. Blackman J. Self-plagiarism. *Florida State University Law Review*. 2018. Vol. 45. Issue 3. P. 641–656.
4. Elaine Eaton S., Crossman K. Self-Plagiarism Research Literature in the Social Sciences: A Scoping Review. *Interchange*. 2018. Vol. 49. P. 285–311.

ЗЕМЕЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ НАУКОВОЇ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Носік Володимир Васильович,

*доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік)
Національної академії правових наук України,
головний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Актуальність наукового дослідження земельно-правового статусу суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності детермінована багатьма об'єктивними чинниками природного, економічного, соціального характеру а також породженими російсько-українською війною викликами щодо кількісного і якісного використання земель сільськогосподарського, лісогосподарського, рекреаційного, оздоровчого призначення, водного фонду, природно-заповідного фонду та інших категорій земель державної і комунальної власності, які перебувають у віданні НАН України, національних галузевих академій наук України та використовуються відповідними суб'єктами для виконання статутних завдань.

Потреба у проведенні наукових пошуків з питань окресленої теми зумовлена також багатьма суб'єктивними чинниками, серед яких можна виокремити незавершеність земельної реформи, наявність юридичних дефектів у системі і структурі чинного земельного законодавства з питань правового режиму земель наукових та освітніх установ, прийняття управлінських рішень щодо примусового вилучення земельних ділянок з користування науково-дослідних і освітніх установ з метою передачі таких земель іншим суб'єктам господарювання, наявність корупційних проявів у сфері використання земель сільськогосподарського призначення, природно-заповідного фонду тощо, підготовка проектів законів щодо припинення права постійного користування науковими і освітніми установами та передачу їм земель у оренду тощо.

На сучасному етапі реформування земельних правовідносин та забезпечення здійснення суб'єктивних прав на земельні ділянки державної і комунальної власності земельно-правових статус суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності визначається Конституцією України, а також такими законами України (з наступними змінами і доповненнями), як: Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року; Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року; Водний кодекс України від 06 червня 1995 року, Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 року, закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 21 червня 1991 року, «Про природно-заповідний фонд» від 16 червня 1992 року, «Про оцінку земель» від 11 грудня 2003 року; «Про особливості правового режиму діяльності НАН України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу» від 07.02.2002 року, «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 25 листопада 2015 року, іншими законами і підзаконними нормативно-правовими актами, а також Статутом НАН України та Статутами галузевих національних академій наук, правовими позиціями ВС у земельних спорах.

На основі проведеного наукового аналізу норм чинного ЗК України та інших законодавчих актів можна визначити загальний і спеціальний земельно-правовий статус наукових і науково-дослідних установ НАН України та національних галузевих академій наук України з огляду на особливості правового режиму земель окремих категорій, які використовуються чи можуть бути використані для виконання статутних завдань наукових установ.

Зокрема, загальний земельно-правовий статус наукових і науково-дослідних установ характеризується такими ознаками, як: а) для здійснення наукової та науково-технічної діяльності науково-дослідні установи НАН України та галузевих академій наук можуть набувати у володіння і користування земельні ділянки відповідних категорій; б) земельні ділянки для здійснення наукової і науково-технічної діяльності національних наукових установ можуть перебувати у державній чи комунальній власності; в) суб'єкти наукової і науково-технічної діяльності НАН України та галузевих національних академій наук можуть використовувати земельні ділянки на таких правових титулах, як право постійного користування землею, право на оренду землі та інших правах відповідно до за-

кону; г) суб'єкти наукової і науково-технічної діяльності не можуть самостійно розпоряджатися належними їм земельними ділянками; д) рішення про припинення права користування земельними ділянками суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності приймається органами державної влади та місцевого самоврядування у межах їх компетенції з обов'язковим погодженням з органами управління НАН України та галузевих академій наук України; е) порушені земельні права суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності підлягають юрисдикційному захисту з підстав і в порядку, передбаченому законом.

Спеціальний земельно-правовий статус суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності детермінований особливостями правового режиму земель окремих категорій. Так, наприклад, згідно ч. 1. ст. 22 ЗК України, землі, надані у встановленому законом порядку для здійснення сільськогосподарської науково-дослідної діяльності і розміщення відповідної інфраструктури, визнаються землями сільськогосподарського призначення.

Відповідно до ч. 2 ст. 22 ЗК України в структурі земель сільськогосподарського призначення, наданих для науково-дослідної діяльності можуть бути як сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги), так і несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, землі під господарськими будівлями і дворами тощо).

За ЗК України землі сільськогосподарського призначення, надані науково-дослідним сільськогосподарським підприємствам НААН України, перебувають у державній власності; г) землі сільськогосподарського призначення сільськогосподарських науково-дослідних установ НААН України використовуються виключно для дослідницьких цілей, а також пропаганди передового досвіду у сільському господарстві.

Відповідно до ст. ст. 24, 92 ЗК України сільськогосподарські науково-дослідні підприємства НААН України визнаються суб'єктами права постійного користування земельними ділянками на землях державної власності; е) землі сільськогосподарських науково-дослідних установ використовуються виключно для забезпечення діяльності академії. Згідно п. 4 ст. 84 ЗК України ці землі не можуть передаватись у приватну власність, тобто не можуть бути прива-

тизовані працівниками науково-дослідних підприємств відповідно до ст. 25 ЗК України.

Суб'єктами права постійного користування землями сільськогосподарського призначення є державні сільськогосподарські науково-дослідні установи як структурні підрозділи НААН України, а не сама НААН України.

За ЗК України землі дослідних полів науково-дослідних установ належать до особливо цінних земель (ст. 150 ЗК України). Тому сільськогосподарські угіддя – рілля, багаторічні насадження у складі земель сільськогосподарського призначення науково-дослідних установ вилучаються з їх постійного користування за рішенням КМ України.

Відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону України «Про особливості правового режиму діяльності НАН України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу» від 07.02.2002 року вилучення земельних ділянок з права постійного користування землями сільськогосподарського призначення може здійснюватися без згоди Президії НАН України.

В разі вилучення земель сільськогосподарського призначення з постійного користування сільськогосподарських науково-дослідних установ для несільськогосподарських потреб такі підприємства мають право на відшкодування збитків відповідно до ст. 156–157 ЗК України.

Враховуючи зміни у земельних відносинах, що мають місце в сучасних умовах за участю суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності, названі загальні і спеціальні ознаки земельно-правового статусу цих суб'єктів безпосередньо впливають на трансформацію законодавства щодо закріплення нових інноваційних підходів до визначення правового режиму земель різних категорій та їх використання і охорони у науково-освітній діяльності, що має бути враховано при розробці Концепції розвитку законодавства України відповідно до закону України «Про правотворчу діяльність».

ПРІОРИТЕТИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Островська Богдана Василівна,

*доктор юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових
досліджень Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України,*

М. Київ, Україна;

експерт кафедри ЮНЕСКО,

*зовнішній науковий співробітник Фрібурзького університету,
м. Фрібург, Швейцарія*

Вступ. Європейський дослідницький простір (European Research Area – ERA) [1] (далі – ERA) був започаткований у 2000 році як проєкт Європейського Союзу (далі – ЄС), спрямований на інтеграцію європейських та інноваційних систем і посилення співпраці між державами-членами ЄС та третіми країнами учасницями. ERA має на меті створення єдиного відкритого дослідницького простору, що забезпечує вільне переміщення дослідників, наукових знань і технологій.

Україна має намір інтегруватися до ERA, що закріплено у «Дорожній карті інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA)» від 22 березня 2018 року [2]. До кінця 2025 року передбачено ухвалення оновленої Дорожньої карти ERA відповідно до Порядку денного ERA 2025–2027 років, яка визначить національні пріоритети та напрями інтеграції України до ERA. У цей період Україна повинна гармонізувати національне законодавство з вимогами ERA щодо відкритої науки, дослідницьких інфраструктур, взаємодії науки та бізнесу, підтримки інновацій і комерціалізації знань тощо.

Крім того, держава продовжує брати активну участь у роботі Комітету та Форуму ERA з метою реалізації відповідних реформ у межах Порядку денного ERA 2025–2027. ERA є спільною платформою фінансування та розвитку потенціалу для посиленої співп-

раці у сфері досліджень та інновацій між Україною та ЄС [3], спрямованою на забезпечення стійкого розвитку.

Значення науки для повоєнного відновлення України. Сучасна та прозора система науки та інновацій має вирішальне значення для повоєнного відновлення України. Обмін передовим досвідом та ресурсами підвищить науковий потенціал країни, покращить умови для досліджень та сприятиме її інтеграції до ERA.

Практичним втіленням таких підходів є проєкт LUKE, що фінансується ЄС, має на меті створення багатосторонньої платформи фінансування та розбудови потенціалу, зосередженої на Україні [4]. Його завдання полягають у запуску спільного конкурсу транснаціональних дослідницьких та інноваційних проєктів за участю України та посиленні можливостей України в галузі досліджень та інновацій.

Ініціатива об'єднує кілька держав-членів ЄС та країн, асоційованих з програмою «Горизонт Європа» [5]: загалом дев'ятнадцять організацій з тринадцяти країн, включаючи ще дві країни Східного партнерства. Здійснення проєкту LUKE передбачається протягом трьох років – із 1 січня 2025 року до 31 грудня 2028 року. Реалізація цього проєкту є наочним прикладом інтеграції України до ERA.

Міжнародне співробітництво як стратегічний пріоритет розвитку науки. Одним із головних пріоритетів України для розвитку сфери наукової та науково-технічної діяльності є міжнародне співробітництво, яке сприяє її доступу до прогресивних світових наукових розробок та інновацій, а також до інвестицій для їх втілення. У цьому контексті провідне значення відіграє двостороння співпраця України з ЄС та її країнами-членами у рамках численних міжнародних угод, насамперед через інтеграцію у ERA.

Приведення українського законодавства у відповідність до європейських стандартів забезпечить передбачуваність процесів та результатів, зменшення ризиків і загальний розвиток сприятливого середовища для науково-дослідної та інноваційної діяльності.

Фінансування науки, податкова політика та співпраця з бізнесом. Для забезпечення сталого відновлення України в межах політики ERA важливо створити сприятливі фінансові та податкові умови, а також доступні й прозорі адміністративні процедури для реалізації стратегічних для держави наукових та інноваційних проєктів (у сферах зеленої енергетики, кліматичних дій, цифровізації, біорізноманіття тощо).

Як наслідок, це сприятиме розвитку науково-дослідного та інноваційного потенціалу країни, а також залученню іноземних інвестицій з боку бізнесу. Тому акцент має бути зроблено на співпраці бізнесу та науки в Україні на рівні приватного та державного секторів. Для цього запровадження правового режиму податкових і митних пільг має стати однією з ключових реформ для сприяння партнерству з бізнесом. Це, своєю чергою, призведе до зміцнення національної економіки у численних секторах і посилення конкурентоспроможності України на міжнародній арені.

Інноваційна економіка та людський потенціал. Одним із ключових напрямів не лише повоєнного відновлення, а й реанімації економіки України під час війни є формування інноваційної економіки, заснованої на впровадженні й розвитку інновацій, постійному технологічному вдосконаленні, виробництві та експорті високотехнологічної продукції.

Особлива увага має приділятися підтримці дослідної діяльності молодих учених і стартапів, важливих для впровадження досягнень науки та техніки. Посилення конкурентоспроможності української науки на міжнародному рівні спонукатиме до постійного вдосконалення якості досліджень за участі українських учених.

Ключові напрями розвитку. Враховуючи пріоритети ERA та нагальні потреби України у період війни й повоєнної відбудови, виділяються кілька ключових напрямків розвитку науки, інновацій та технологій:

- **відновлення інфраструктури** та її сталий розвиток (енергоефективні будівлі, транспортні системи, енергетичні мережі, використання відновлюваних джерел енергії);
- **зелена енергетика** та досягнення цілей «зеленого переходу» в Європі;
- **цифровий перехід** та розвиток безпечної цифрової інфраструктури, електронного управління, великих даних і цифрових платформ для досліджень та інновацій; цифрова трансформація економіки й суспільства, що відкриває можливості для зростання, створення робочих місць та глобальної конкурентоспроможності.

У цьому контексті важливим є укладання «Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі ЄС «Цифрова Європа» (2021–2027)», ратифікованої 23 лютого 2023 року [6].

Фокус уваги ERA зосереджується на вирішенні глобальних суспільних проблем на основі розвитку науки та інновацій у Європі. Тому національні пріоритети розвитку України мають бути реалізовані в межах міжнародного наукового та науково-технічного співробітництва в рамках ERA через оновлену національну політику у сфері дослідницької інфраструктури.

Дослідження та інновації мають бути частиною відновлення України. Це твердження було проголошено Європейським комісаром з питань стартапів, досліджень та інновацій К. Захар'євою 11 липня 2025 року в Римі під час «Четвертої Конференції з відновлення України» [7]. У результаті було прийнято «Римську декларацію про наміри щодо науки, досліджень та інновацій в Україні», якою започатковано Міжнародну коаліцію з питань науки, досліджень та інновацій в Україні [8]. Її мета полягає у відновленні українського сектору досліджень та інновацій для довгострокового сталого соціального та економічного розвитку.

Висновок. Отже, узгодження національних інтересів і пріоритетів міжнародного співробітництва України у науці та інноваціях з новими стратегічними цілями ЄС, насамперед у контексті післявоєнного відновлення, є важливим вектором поглибленої інтеграції України до ERA.

Зміцнення дослідницької інфраструктури, спільні дослідницькі проекти та мобільність дослідників у критичних галузях (цифрові технології, енергетика, транспорт, будівництво, сільське господарство) мають вирішальне значення для сталого розвитку країни.

Використовуючи принципи та інструменти ERA, доступні через платформи фінансування ЄС, Україна може не лише відновити свій науковий та інноваційний потенціал, але й стати повноправним конкурентним партнером у європейському та світовому науково-дослідному просторі.

Список використаних джерел:

1. European research area (ERA). URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/strategy/strategy-research-and-innovation/our-digital-future/european-research-area_en (дата звернення: 05.11.2025).
2. Дорожня карта інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA), схвалена рішенням колегії Міністерства освіти і науки України від 22 березня 2018 р.

№ 3/1–7. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/kolegiya-ministerstva/2018/05/1-dorozhnya-karta-integratsii-ukraini-do-evro.pdf> (дата звернення: 05.11.2025).

3. Linking Ukraine to the European Research Area – Joint Funding and Capacity Building Platform for Enhanced Research and Innovation Cooperation. URL: <https://cordis.europa.eu/project/id/101188315> (дата звернення: 05.11.2025).

4. LUKE Project. URL: https://horizon-europe.org.ua/en/luke/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 05.11.2025).

5. Horizon Europe. URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe_en (дата звернення: 05.11.2025)

6. Угода між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021–2027), ратифікована 23 лютого 2023 р. № 2926-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-22#Text (дата звернення: 05.11.2025).

7. Ukraine Recovery Conference. Rome (Italy). 11 July 2025. URL: <https://www.urc-international.com/> (дата звернення: 05.11.2025).

8. Rome Declaration of Intent for Science, Research, and Innovation in Ukraine. URL: https://www.mur.gov.it/sites/default/files/2025-07/RI%20Coalition%20for%20Ukraine%20-%20Declaration%2010072025_online%20version.pdf (дата звернення: 05.11.2025).

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ НАУКИ, ТЕХНОЛОГІЙ ТА ІННОВАЦІЙ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

Томкіна Олена Олексіївна,

*кандидат юридичних наук, старший дослідник, провідний
науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України до права
ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Механізм державного регулювання у сфері науки, технологій та інновацій потребує системного підходу та комплексного застосування нормативно-правових, інституціональних, організаційних, економічних, соціально-психологічних, інформаційних та інших засобів, орієнтованих на захист свободи наукової і технічної творчості, інтелектуальної власності, підвищення академічної доброчесності та відповідальності.

Метою державного регулювання цієї сфери є «забезпечення прогресу суспільства, створення сприятливих умов для подальшого економічного росту, підвищення рівня конкурентоспроможності країни, підвищення добробуту громадян, їх духовного та інтелектуального зростання» [1, с. 59].

Розвиток національного законодавства України в означеній сфері виступає невід'ємним елементом механізму її державного регулювання та водночас важливим інструментом євроінтеграційного співробітництва за Угодою про асоціацію між Україною та ЄС [2].

Удосконалення законодавства має забезпечити, зокрема, визначення сфери науки, технологій та інновацій як єдиного об'єкта перспективного правового розвитку; відповідність національного законодавства України *acquis* ЄС та внутрішню взаємоузгодженість; юридичну визначеність категорій «державне регулювання» і «державне управління», чітку диференціацію форм, методів і засобів, які стосується державного регулювання, а які – державного управління; реорганізацію системи державного управління на центральному рівні виконавчої влади; де бюрократизацію і дерегуляцію на-

укової діяльності; збільшення обсягів бюджетного фінансування сфери науки та інновацій з метою їх наближення до законодавчих гарантій; стимулювання фінансових, кадрових та інших інвестицій у сферу наукових досліджень; удосконалення правового регулювання державно-приватного партнерства та розвитку соціально відповідального бізнесу.

Економісти прогнозують, що публічно-приватне партнерство в Україні має великий потенціал для розвитку, особливо в контексті повоєнного відновлення [3, с. 260]. Тож розвиток такого партнерства в Україні потребує комплексного підходу до формування сприятливих інституційних умов, які б ураховували галузеву специфіку відповідного інвестиційного проєкту та сприяли його успішній реалізації. Для досягнення цієї мети важливим убачають подальше вдосконалення імплементації нових законів, узгодження їх з уже існуючими правовими рамками, особливо в контексті законодавства про публічні закупівлі. Повоєнне відновлення країни підкреслює значущу роль приватного сектору в реалізації проєктів інвестиційної взаємодії влади, бізнесу та суспільства на засадах партнерства, а також визначає ключові сфери економіки з великим потенціалом для таких проєктів, такі як транспорт, енергетика, охорона здоров'я та інші. Максимізація цього потенціалу потребуватиме активної державної політики, підтримки реформ і залучення іноземних інвестицій [3, с. 194].

Перспективний розвиток законодавства у сфері науки, технологій та інновацій має спрямовуватися на системне запровадження стимулів для розвитку інноваційних технологій, створення високооснащеної наукової інфраструктури, комерціалізацію інтелектуального продукту для прикладних потреб.

Важливим є також вдосконалення системи сприятливого оподаткування, державної підтримки програм, замовлень і контрактів у сфері науки та інновацій, а також модернізація цифрових технологій в означену сферу для її адаптації до змін і можливостей цифрової епохи, сприяння розвитку цифрової грамотності.

Відновлення людського капіталу у науці через дієві механізми сприяння підготовці наукових кадрів, призупинення відтоку науковців за кордон, створення вигідних умов для їх повернення в Україну – одне із ключових завдань удосконалення державного регулювання у сфері науки, технологій та інновацій.

Реформа державного регулювання має сприяти зміцненню інституційної спроможності органів державної влади та місцевого самоврядування, розвитку багатоканальної та ефективної системи фінансування наукової галузі, зростанню наукоємності ВВП, інтеграції дослідницької інфраструктури України до європейського дослідницького простору, максимальній спрямованості наукових досліджень і розробок на розв'язання проблем світового рівня та конкретних наукоємних завдань оборони, безпеки, економіки і суспільства.

Законодавчі умови мають забезпечити залучення позабюджетних коштів на фінансування наукових досліджень і створення наукоємних інновацій; розширення можливостей отримання належної фінансової винагороди й організаційної підтримки молодим вченим; розширення взаємодії соціально відповідального бізнесу, науки та державних структур; розвиток державно-приватного партнерства та паритетної участі у фінансуванні наукових проєктів.

Таким чином, системний підхід до проблеми державного регулювання у сфері науки, технологій та інновацій з одночасним розвитком відповідного законодавства здатне забезпечити застосування широкого спектру способів, засобів і заходів, які сприятимуть раціональності та ефективності цієї діяльності держави, скоординованій взаємодії органів державного регулювання, а також стало-му взаємозв'язку усіх складових означеної сфери.

Список використаних джерел:

1. Неколяк Р.В. Державне регулювання наукової і науково-технічної діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2018. 237 с.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (27 червня 2014 р.). *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2125.
3. Петрова І.П. Механізм реалізації державної інвестиційної політики на засадах партнерства влади, бізнесу та суспільства: дис. ... д-ра економ. наук: 08.00.03. Інститут економіки промисловості НАН України. Київ, 2025. 535 с.

РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ НАУКИ ТА ОСВІТИ: СУЧАСНИЙ СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ ГАРМОНІЗАЦІЇ (у контексті Звіту Європейської Комісії від 04 листопада 2025 року)

Шевчишин Оксана Ігорівна,

*доктор філософії у галузі права, науковий співробітник відділу
приватноправових досліджень Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Європейська інтеграція України є не лише політичним чи економічним процесом, а насамперед правовим. Вона передбачає трансформацію всієї національної системи права відповідно до принципів *acquis communautaire*.

У Звіті «Ukraine 2025 Report» від 4 листопада 2025 року (далі – Звіт) [1] Європейська Комісія здійснила комплексну оцінку стану українського законодавства у ключових сферах, визначила ефективність проведених реформ, а також виявила наявні прогалини (gaps) законодавчого регулювання, надавши рекомендації для їх усунення.

Науковій та освітній сферам, які безперечно є одними із ключових напрямів загальної стратегії європейської інтеграції держави присвячені Розділи 25 та 26 у яких Європейська Комісія підкреслює, що війна та руйнування інфраструктури, втрата цінних наукових кадрів, загострили довготривалу проблему хронічного недофінансування досліджень. Досі витрати України на науково-дослідну діяльність залишаються на дуже низькому рівні (0,37% ВВП за 2024 рік, що є істотно нижчим від середнього показника ЄС).

Комісія відзначає, що підписання Президентом України 8 квітня 2025 року Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки наукової роботи в закладах вищої освіти» спрямоване на виконання статті 431 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Адже цей закон уперше закріплює засади фінансової

автономії закладів вищої освіти у здійсненні наукової діяльності, встановлює нові критерії оцінювання результативності досліджень і формує підґрунтя для переходу до фінансування за результатами. Крім того, впровадження у 2024 році нової методики оцінювання наукових установ засвідчує прагнення держави до створення ефективної системи управління науковою сферою через критерії продуктивності, що узгоджується з європейськими стандартами *performance-based funding*.

Водночас Європейська Комісія констатує, що співпраця між наукою та бізнесом розвинена недостатньо, а рівень комерціалізації результатів досліджень залишається обмеженим. Таке зауваження вказує на потребу системного оновлення правових засад інноваційної діяльності, насамперед у частині комерціалізації результатів досліджень, публічно-приватного партнерства та створення правового режиму для стартапів. Задля вирішення цих проблем дуже важливо імплементувати положення *Стратегії цифрового розвитку інновацій в Україні до 2030 року (WINWIN Strategy)*, ухваленої у грудні 2024 року. Цей документ, з погляду правотворчості, має набути статусу рамкового закону, який визначить структуру національної інноваційної системи, правовий режим трансферу технологій, охорону інтелектуальної власності та порядок державної підтримки інноваційних підприємств.

Єврокомісія у Звіті позитивно оцінює активну участь України у програмах *Horizon Europe*. На сьогодні 225 українських установ беруть участь у проектах ЄС, що вимагає розбудови належної нормативної бази міжнародного наукового співробітництва. Особливого значення набуває питання правового врегулювання інтелектуальної власності на результати спільних досліджень, укладення контрактів на трансфер технологій та забезпечення правового режиму наукової мобільності. Саме ці аспекти визначають юридичний фундамент інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA). Було також відзначено створення оновленої *Дорожньої карти на 2025–2027 роки* та удосконалення міжвідомчої координації, яка почала впроваджуватися в Україні у 2024 році. У цьому контексті доцільним залишається врегулювати на законодавчому рівні статус інноваційних кластерів, наукових парків та технологічних центрів, визначити їх режим управління інтелектуальними активами.

У сфері освіти Україна теж були проведені суттєві зміни, хоча й довелось стикнутися з істотними викликами. Одним із найгостріших є забезпечення якісної освіти для всіх дітей, зокрема поблизу лінії фронту та на тимчасово окупованих територіях, включаючи інклюзивну освіту.

Та не зважаючи на воєнні обставини, система освіти зберігає здатність до реформування. Так, у 2024–2025 роках ухвалено низку ключових законів: Про дошкільну освіту; Про професійну освіту тощо. Важливим здобутком стало також поширення сертифікації початкової школи з математики, української мови, літератури та історії. У 2024 році було затверджено Державний стандарт спеціальної середньої освіти для 10–12 класів, який запровадив гнучкість у виборі предметів, освітніх траєкторіях та інтеграції дисциплін.

Європейська Комісія звертає увагу, що нормативна база управління освітою має бути посилена за рахунок розвитку інформаційно-аналітичних екосистем, електронних платформ і цифрового адміністрування освітнього процесу. Зокрема, інтеграція платформи DREAM для управління інвестиційними проєктами в освітню інфраструктуру є важливим елементом правового забезпечення електронного урядування в освіті.

У системі вищої освіти позитивним кроком є прийняття *Стратегії розвитку вищої освіти в Україні*, хоча Європейська Комісія зазначає, що країна *«has yet to adopt its operational implementation plan for 2025–2028»*, тобто ще не прийняла свій операційний план впровадження на 2025–2028 роки. Це свідчить про потребу в законодавчій деталізації механізмів реалізації стратегічних цілей, зокрема через уточнення процедур акредитації, забезпечення якості та розширення академічної автономії. Приєднання 35 українських університетів до *European Universities Alliances*, активна участь у програмах *Erasmus+* і *PISA 2025* демонструють готовність до інтеграції в європейській освітній простір. Водночас Україні необхідно забезпечити повне виконання зобов'язань у межах Болонського процесу, особливо в частині внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості.

Окрему увагу присвячено питанням культури та молодіжної політики. Прийняття Закону України «Про основні засади молодіжної політики» та участь України у *European Solidarity Corps* є прикладом формування нормативної бази для розвитку громадянської активності молоді та її інтеграції в європейські програми. У куль-

турній сфері ухвалено *Стратегію розвитку української культури 2025–2030 та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках*, а також підтверджено участь України у програмах *Creative Europe*, що передбачають правову підтримку креативних індустрій і захист культурних прав.

Попри безумовну важливість європейської інтеграції, Україна не повинна здійснювати оновлення законодавства у сфері науки й освіти виключно з міркувань формального виконання вимог Європейського Союзу. Гармонізація має на меті не механічне копіювання *acquis communautaire*, а глибоке наукове осмислення, врахування історико-правової традиції, соціокультурного контексту та реального кадрового потенціалу. Європейська Комісія справедливо фіксує низький рівень інституційної спроможності освітньої й наукової систем, що безпосередньо впливає на якість реалізації прийнятих законів. Адже ухвалення навіть найкращих законодавчих актів не матиме практичного сенсу без наявності компетентних кадрів та ефективної виконавчої вертикалі.

Саме тому ключовим завданням національної правотворчості має стати не лише оновлення текстів законів, а формування дієвих механізмів їх реалізації, зокрема через удосконалення інституційної спроможності органів, відповідальних за втілення державної політики у сфері науки та освіти.

Варто підкреслити, що в Україні досі не вирішено питання чіткого розмежування компетенцій між установами та органами, які мають опікуватися науково-дослідною та освітніми сферами. Практика засвідчує, що зосередження в одному органі управління одночасно питань освіти й науки є концептуально хибним: воно призводить до домінування адміністративно-бюрократичних підходів, перетворює науку на додаток до освітнього процесу і нівелює її самостійну стратегічну функцію як чинника національного розвитку.

Оновлення законодавства у сфері науки повинно базуватися на фаховій аналітиці, яку здатна забезпечити Національна академія наук України. Саме залучення академічних структур до розробки концептуальних засад правотворчості, здійснення правової експертизи проектів законів та правового моніторингу дасть можливість забезпечити державу від нормативного волюнтаризму і спрямувати процес гармонізації у русло правової доцільності та національної ідентичності.

Отже, реформування системи законодавства у сфері науки та освіти потребує не лише імплементації європейських норм, а передусім відновлення наукового підґрунтя правотворчості, системного використання результатів досліджень, проведених у межах дисертаційних робіт і академічних програм, та створення сталої вертикалі комунікації між наукою і державним управлінням. Лише така модель забезпечить не декларативну, а реальну інтеграцію до європейського правового простору, у якій українська наука і освіта виступатимуть не об'єктом адаптації, а активним суб'єктом правової модернізації держави.

Як бачимо, Звіт Європейської Комісії 2025 року фіксує як досягнення, так і реальні проблеми у сфері науки та освіти України. Серед позитивних тенденцій – оновлення освітнього законодавства, участь у програмах Horizon Europe та Erasmus+, розбудова цифрової інфраструктури. Водночас зберігаються системні труднощі: недостатнє фінансування, кадрові втрати, фрагментарність нормативного регулювання та слабка реалізація ухвалених актів. Попри це, Україна демонструє наявність значного потенціалу розвитку передусім у напрямі зміцнення інституційної спроможності, підвищення якості правотворчості й утвердження науки та освіти як ключових елементів стратегії правової інтеграції України до Європейського Союзу.

Список використаної джерел:

1. European Commission. (2025, November 4). Commission Staff Working Document. Ukraine 2025 Report. Accompanying the document «Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions». 2025 Communication on EU enlargement policy (SWD/2025/759 final). European Union. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52025SC0759&qid=1762428495324> (дата звернення: 05.11.2025)

Напря́м 4.

Перспективи подальшого розвитку законодавства України про національну безпеку і оборону

НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО З ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Бодюл Євген Миколайович,
*кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Інформаційна безпека набуває особливої ваги в умовах повномасштабної війни. Російський агресор застосовує інформаційні атаки, щоб через спотворену інформацію посіяти страх і дезінформацію в українському суспільстві. В сучасних умовах дезінформаційні кампанії виступають новою формою війни, загрожують соціальної та політичній стабільності. Одночасно швидка цифровізація країни розширює інформаційний простір, ускладнює його захист. Україна поступово переходить в «цифровий простір» на шляху європейської інтеграції, і незважаючи на війну продовжує розвиток цифрової економіки. Це підкреслює потребу оперативно оновлювати законодавство з урахуванням нових викликів та міжнародних стандартів.

В інформаційній сфері України сьогодні виокремлюють такі основні виклики та загрози:

1. Інформацію широко використовують як засіб військової агресії, і це робиться як ззовні, так і всередині країн. Агресор поширює проросійські наративи в українському медіапросторі через соціальні мережі й інші платформи. У відповідь нове законодавство (наприклад, Закон «Про медіа») забороняє поширення російського контенту – вводить «чорні списки», обмежує фінансування медіа з боку осіб держави-агресора. Це спрямовано ускладнити донесення ворожих наративів до української аудиторії.

2. Багато існуючих норм інформаційного права не враховують нових реалій і мають розпорошений характер. Наявні законодавчі прогалини не забезпечують принцип правової визначеності та ускладнюють виконання завдань у сфері інформаційної і кібербезпеки. Наприклад, значна частина директив ЄС з кібербезпеки досі не імplementована в українське законодавство, що створює конфлікт повноважень між держструктурами і перешкоджає створенню єдиної системи захисту.

3. Уразливість зростає через технологічні та організаційні фактори. З одного боку, спрощення поширення контенту в цифровому середовищі дає можливість кібератак і неправомірного доступу. З іншого – недостатня синхронізація нормативів і стандартів (наприклад, обмежений захист критичної інформаційної інфраструктури) створює «зони ризику». Для подолання цих проблем держава прагне впровадити принцип технологічної нейтральності у регулюванні й підсилити захист даних. Інформування щодо персональних даних також стає критично важливим елементом безпеки.

4. Ефективний захист потребує злагодженої роботи різних відомств, однак на практиці часто відбуваються зброї у взаємодії: розробка стратегій і нормативів ведеться окремо від практичної реалізації. Удосконалення правової системи вимагає узгодження дій органів влади. Як відзначено в наукових дослідженнях, важливим є забезпечити системність і координацію дій державного управління в інформаційній сфері. Зараз між РНБО, Мінцифри, СБУ, Нацполіцією тощо немає єдиного механізму координування розслідувань інфоатак і кібератак, що послаблює захист інформаційного простору.

5. Впровадження хмарних і мобільних технологій, штучного інтелекту та глобальних інформаційних мереж відкриває як мож-

ливості для розвитку інформаційного суспільства, так і вразливості, що потребують правового врегулювання.

Національна нормативно-правова база повинна оперативного реагувати на вищезазначені виклики, запроваджуючи дієві механізми протидії інформаційним загрозам і захисту суверенітету у цифровому середовищі. Основою національного законодавства у сфері інформаційної безпеки є Конституція України та низка законів України, які врегульовують різні аспекти інформаційних відносин: «Про інформацію», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», «Про захист персональних даних», «Про державну таємницю», «Про національну безпеку України», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про електронні комунікації», «Про медіа» тощо. Нормативно-правова база постійно розширюється та уточнюється підзаконними актами, спрямованими на деталізацію положень Конституції та законів України у конкретних сферах.

Зокрема, Закон України «Про національну безпеку України» є базовим актом у сфері безпеки, який вперше формалізував захист національних інтересів, включно з інформаційною складовою. Інформаційну безпеку у ньому розглядають як критичний елемент національної безпеки, передбачено заходи протидії інформаційним загрозам та кіберзагрозам. Хоча в законі викладено принципи і напрями державної політики, відсутність чіткого регулювання технологічних питань підсилює виклики, що стоять перед Україною.

Закон України «Про інформацію» врегульовує право на інформацію та правові основи інформаційної діяльності. Зокрема, він закріплює право громадян на доступ до інформації й охорону відкритих даних, проте не містить механізмів протидії сучасним інформаційним атакам та не враховує цифрових викликів. Через відсутність уточнення цифрових форматів та характеристик актуальність його норм значно знизилась, що породжує необхідність оновлення.

Закон України «Про захист персональних даних» регулює обіг персональних даних та імплементує європейські директиви щодо захисту приватності. Він гарантує право на захист особистої інформації та встановлює вимоги до обробки даних. В умовах інформаційних воєн наявність такого закону створює правові підстави для захисту даних громадян, але сучасні технології (наприклад,

штучний інтелект) вимагають його доповнення. Як відзначають експерти, наявна редакція цього закону суттєво поступається європейському GDPR і вимагає оновлення з урахуванням новітніх технологій та загроз.

У зв'язку з розвитком цифрових технологій Закон України «Про медіа» замінив попереднє регулювання ЗМІ та вперше унормував цифрові й онлайн-ЗМІ. Він встановлює вимоги до медіа-суб'єктів (ліцензування, реєстрація, прозорість власності), обмеження щодо власників (заборона участі іноземного державного капіталу) та нові регуляторні інструменти (квоти на національний контент, мову тощо). Цей Закон поширюється як на українських, так і на іноземних медіа, спрямованих на українську аудиторію, що сприяє захисту інформаційного простору України від зовнішнього впливу.

Якісне законодавче регулювання інформаційної безпеки має спиратися на фундаментальні принципи правової системи.

1. Принцип верховенства права в інформаційній сфері означає, що усі втручання у свободу слова та інформаційне поле повинні здійснюватися на підставі закону і не порушувати фундаментальних прав і свобод.

2. Правова визначеність означає, що правові норми мають бути однозначними, зрозумілими і стабільними, щоб громадяни могли передбачати наслідки своїх дій. Це важливо і в інформаційній сфері: наприклад, нові правила інформбезпеки чи медіарегулювання повинні містити чіткий опис обов'язків та санкцій, уникати неконкретних понять і передбачати перехідні періоди для адаптації.

3. Інформаційний суверенітет як принцип вимагає, щоб держава зберігала контроль над інформаційним простором і каналами зв'язку на своїй території. Це стосується власності на національні інформаційні ресурси, а також можливості протидіяти зовнішнім інформаційним втручанням (наприклад, блокуванням заборонених сайтів чи регулюванням діяльності іноземних медіа).

4. Технологічна нейтральність передбачає, що законодавство регулює відносини незалежно від конкретних технологічних рішень. Наприклад, вимоги безпеки не повинні прив'язуватися до певного типу мережі чи пристрою, а бути універсальними для будь-яких платформ та протоколів. Такий підхід є частиною європейської парадигми інформаційної безпеки. В Україні впровадження технологічної нейтральності потребує виключення норм, що необґрунто-

вано обмежують певні технології, та фокусування на результатах (захисті даних і систем) незалежно від технічних засобів.

Проведений аналіз показує, що Україна поступово нарощує нормативно-правову базу для інформаційної безпеки, однак існують прогалини й невідповідності сучасним викликам. З метою підвищення ефективності захисту інформаційного простору та гармонізації з міжнародними стандартами пропонується:

1. Адаптувати законодавство до GDPR, посиливши вимоги до приватності й безпеки обробки даних (оцінка впливу на захист даних, прозорі процедури повідомлення про порушення). Це наблизить Україну до європейських практик і захистить громадян в умовах цифровізації.

2. Нові закони та поправки (особливо в сферах кібербезпеки та медіарегулювання) повинні містити логічні перехідні положення, що дадуть бізнесу та громадянам час на адаптацію, і чіткі дефініції ключових термінів для уникнення неоднозначностей. Такий підхід відповідає принципам правової визначеності і сприяє довірі до правової системи.

3. Розвивати національні платформи і сервіси (хмарні обчислення, телеком-інфраструктуру тощо), а також удосконалити механізми модерації контенту і співпраці з іноземними платформами щодо поширення дезінформації. Законодавство має передбачати дієві процедури блокування ворожого контенту і перевірки власників медіа відповідно до критерію спрямованості на Україну.

4. Враховуючи євроінтеграційний курс, слід прискорити імплементацію Директив NIS та NIS2, Директиви про аудіовізуальні медіапослуги (AVMSD) та інших актів ЄС. Це сприятиме «побудові стійкого цифрового суспільства» і зміцненню кіберзахисту. Одночасно корисно враховувати рекомендації НАТО: стандарти Альянсу щодо комплексного захисту інформації можуть стати орієнтиром при розробці нових норм і вимог до безпеки інформаційних систем.

5. Для належного виконання законів необхідно посилити технічні та інституційні можливості уповноважених органів шляхом спеціалізації, фінансування та міжнародного співробітництва. Важливим є також поширення правової та кібергігієнічної грамотності серед громадян і держслужбовців.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВИКЛИКИ

Кирицький Олег Володимирович,
*кандидат філософських наук, старший викладач
кафедри теорії, історії та філософії права
Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна*

Виклики національній безпеці, примножені трагедією повномасштабного вторгнення й зламом світової системи міжнародної безпеки чітко вказують, що концепція інформаційної безпеки має бути переосмислена та дороблена. Причина у тому, що зростаючий транзит інформаційних потоків та сама природа інформаційної взаємодії починає все більш вносити у реальність соціумів ХХІ століття ряд нових викликів й загроз, які вкрай необхідно враховувати у юридичній площині.

Деталізованість, сфокусованість, акцентованість та «творча» гібридність роботи суб'єктів розвідувально-підривної діяльності у їх впливі на критичні соціальні групи, болючі базові елементи українського інформаційного простору, стратегічні наративи та соціальні комунікації, продуманість та винахідливість роботи ворожих структур інформаційно-психологічних операцій помножена на політичний та військовий ресурс агресора, здатність інформаційного простору не бачити, не помічати, не поважати кордони, суверенітет, державні інтереси сьогодні гостро ставлять питання інформаційної безпеки у один стратегічний ряд з питаннями військового, економічного, енергетичного секторів держави.

Через періодичне проведення інформаційно-психологічних операцій майже у 120 країнах світу, за оцінками американських експертів, ведуться розробки елементів та стратегій інформаційної зброї. Для порівняння – розробки зброї масового знищення здійснюються лише у близько 20 країнах. Наслідки використання су-

часної інформаційної зброї, згідно з висновків вчених та експертів ряду європейських країн, України та США, можуть бути прирівняні до застосування зброї масового ураження, а породжені ними новітні виклики, проблеми і загрози становлять небезпеку для людства та міжнародного правопорядку.

Самі ж засадничі принципи забезпечення інформаційної складової національної безпеки для країн сьогодні починають стрімко поєднуватись: все більше інформаційна безпека стає невід'ємною та інтегрованою частиною військової, економічної, політичної безпеки, а також все більше «спаює» їх структурні елементи між собою. Тут з одного боку, це вільний доступ громадян до широкого спектру джерел інформації та забезпечення ґрунтовного інформування кожного. З іншого боку – контроль за обігом таємної інформації, збереження цілісності суспільства та захист від агресивних впливів інформації. У збереженні балансу цих двох аспектів криється ідеальна політика інформаційної безпеки демократичної країни XXI століття.

Якщо раніше інформація була «м'якою силою», то сьогодні вона постає повноцінним елементом на якому тримається «жорстка сила»: українців знаходять й агітують вчиняти реальні теракти проти своєї країни через соцмережі; інформація з закритих підприємств чи стратегічних об'єктів може поступати ворогу без упину і виявити витік вкрай складно; а найбільш вишколені оператори дронів на фронті постають пріоритетною цілью номер один, навіть випереджаючи дороговартісну військову техніку. Все це маркери переходу у нову інформаційну еру й методи роботи ній мають бути відповідними.

Постійне оновлення інформаційних процесів, засобів, систем та алгоритмів у XXI столітті ще більш концентрує головну мету для держав: створити стійку й обґрунтовану ідеологічно мережу ідеологічного, психологічного, релігійного чи підсвідомо-неусвідомленого впливу на масову свідомість з метою вкорінювати власні специфічні державницькі ідеї, цінності, значно корегувати громадську думку й повсякденну поведінку людей.

Тому, законодавчі рішення галузі національної безпеки мають враховувати нові концептуальні риси інформаційної зброї у XXI столітті:

– надгнучка застосовуваність – застосування інформаційної зброї не залежить від дистанції, погоди, географії та часу;

- секретність – застосування інформаційної зброї часто неопітне, непередбачуване;
- раптовість й неочікуваність застосування;
- економічна доцільність застосування;
- мобільність у масштабах застосування.

Причина такої швидкої «мутації» галузі інформаційного криється у тому, що будь-яка війна у ХХІ столітті стає «мережецентричною» – конфліктом орієнтованим обома сторонами на досягнення інформаційно-комунікаційного домінування.

Окремою лінією слід акцентувати, що застосування інформаційної зброї зараз найбільш активне щодо: української молоді; процесів мобілізації; високотехнологічних (оборонних) підприємств та виробництв в країні; питань легітимності існуючої влади в країні. Ключова ціль застосування: по-перше, переформатувати систему світогляду цікавих агресору груп населення: молоді, військових, підприємців тощо; по-друге, підмінити стратегічно важливі цінності («потрібен мир за будь-яку ціну, а не подальша боротьба»); по-третє, підбурювати українське населення до протиправних дій – розвідування координат військових, зрив процесів мобілізації, формування негативного іміджа України в очах іноземних партнерів.

Сама ж рф продукує масу воєнізованого національно-патріотичного контенту, який у значній мірі орієнтований на внутрішній ринок й живить в значній мірі процеси мобілізації. Концептуальну основу боротьби у інформаційному полі сьогодні закладає факт зростаючої тенденції до використання кінематографа у якості інформаційної зброї, яку доповнюють телеграм-канали та інститут «воєнкорів» як неформальних лідерів суспільної думки. Вони цементують на побутовому рівні ті наративи, що вкладались протягом дитинства та юності.

Значущим елементом стала поява методології OSINT – ряду методів та прийомів розвідки, що функціонально складається з збору й обробки масивів інформації із загальнодоступних джерел: телебачення, соцмереж, друкованих видань, приватних сторінок окремих осіб в інтернеті тощо.

До сьогодні у стратегіях інформаційної безпеки держав в світі в цілому та стратегії нацбезпеки України зокрема юридично не відведено жодного значущого місця цьому одному з найбільш ефективних інструментів інформаційного протистояння. Хоча це вже

сьогодні вкрай потребує значного інтелектуального ресурсу, організації навчальних закладів й формування навіть окремих «шкіл», як це відбулось з технологіями дронів і що у нас українців зараз «підглядає» весь світ. На базі вищих навчальних закладів й досі не вироблено та не масштабовано навчання методам OSINT, хоча грамотна й стратегічна робота у цьому напрямку могла б багато чого змінити. Певне виключення тут складають лише окремі навчальні заклади з специфічними умовами навчання.

Як показує успішний досвід інформаційної політики – головні напрямки інформаційної безпеки над якими працюють члени ЄС сьогодні це не тільки єдина аудіовізуальна політика з її цінностями, наративами та меседжами. У останні роки акценти змістились на увагу до діяльності терористичних організацій, впливу третіх країн та окремі внутрішні суб'єкти ЄС. Зараз у інформаційному просторі ЄС акцент безпеки зміщується і до питань кібербезпеки, яка у останні місяці показує критичну важливість, та, що не менш важливо, до боротьби з дезінформацією. Саме через таку необхідність на зустрічі Європейського союзу у березні 2015 року було створено Оперативну робочу групу зі стратегічних комунікацій ([англ.](#) East StratCom Task Force, ESTF) – вона існує у фактичному варіанті бази даних, у яку постійно включаються нові приклади російської дезінформації.

Сьогодні функціонування East StratCom для України є прикладом просування європейських комунікацій у структурах Європейського союзу – фактично це потужна «think thank» загальноєвропейського масштабу, яка позначає ключові європейські вектори забезпечення інформаційної безпеки.

На цьому тлі можна виокремити такі законодавчі пріоритети у сфері інформаційної безпеки для України:

1. Створення та оновлення базового закону про інформаційну безпеку:

- визначення термінів та класифікації інформаційних загроз (зокрема ІІСО, кібератаки, дезінформація, інформаційна агресія);
- закріплення принципів інформаційного суверенітету України;
- встановлення повноважень державних органів та механізмів взаємодії з міжнародними партнерами.

2. Правове регулювання протидії інформаційно-психологічним операціям:

- запровадження юридичної відповідальності за організацію та поширення дезінформації, спрямованої на підрив державної безпеки;

- механізми блокування та обмеження доступу до ресурсів, що системно поширюють ворожий контент;

- створення правових умов для моніторингу та аналізу інформаційного середовища в режимі реального часу.

3. Кіберзахист і захист критичної інформаційної інфраструктури:

- визначення переліку стратегічно важливих об'єктів інформаційної інфраструктури та вимог до їх захисту;

- запровадження обов'язкових стандартів кіберзахисту для державних і приватних структур, що працюють з критичною інформацією;

- створення системи швидкого реагування на кіберінциденти.

4. Захист персональних даних та конфіденційної інформації:

- адаптація українського законодавства до стандартів ЄС з урахуванням воєнних реалій;

- запровадження механізмів запобігання витоку стратегічної та службової інформації;

- розширення прав громадян на захист особистих даних в умовах воєнного стану.

5. Регулювання діяльності соціальних медіа та онлайн-платформ:

- зобов'язання платформ оперативно реагувати на виявлені фейки, заклики до насильства чи терористичної діяльності;

- прозорість алгоритмів рекомендацій та реклами;

- встановлення чітких правил співпраці платформ з державними органами під час надзвичайних ситуацій.

6. Міжнародна координація та гармонізація законодавства:

- укладання двосторонніх та багатосторонніх угод щодо спільної боротьби з інформаційною агресією;

- участь у формуванні міжнародних стандартів безпеки в інформаційному просторі;

- обмін аналітикою, технологіями та методиками реагування на інформаційні загрози.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ОХОРОНИ

Кузнецов Віталій Володимирович,

доктор юридичних наук, професор,

головний науковий співробітник відділу

науково-правових експертиз Інституту правотворчості

та науково-правових експертиз Національної академії наук України

м. Київ, Україна

Одним із важливих чинників необхідності розвитку законодавства України щодо державної охорони органів державної влади і визначених законом посадових осіб – є нечітко визначений правовий статус Управління державної охорони (далі – УДО) України. З одного боку, УДО України – це «державний правоохоронний орган спеціального призначення» (ч. 1 ст. 11 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 р.) [13], а, з іншого – у законодавстві УДО України визначалося як військове формування (п. «б» ч. 4 ст. 37 Закону України «Про загальний військовий обов’язок і військову службу» в редакції від 18 червня 1999 р. (нині виключений) [12], п. 1 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 р. [14] – закон втратив чинність). Питання віднесення УДО України до військових формувань також неодноразово було предметом як наукових дискусій, так і відповідних судових розглядів.

У цьому контексті є важливими для України рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи «Контроль служб внутрішньої безпеки в державах-членах Ради Європи», які прямо вказують, що внутрішні цивільні служби безпеки не повинні організовуватись як військові структури, за військовим або напіввійськовим зразком [1]. Тому удосконалення законодавства України щодо державної охорони органів державної влади і визначених законом посадових осіб в Україні неможливе без урахування досвіду правового регулювання діяльності відповідних правоохоронних органів та військових формувань окремих провідних світових держав у цій сфері.

Використання цього зарубіжного досвіду є надзвичайно важливим, зважаючи на європейську та євроатлантичну інтеграцію України, зокрема формування відносин стратегічного партнерства з Європейським Союзом (ЄС). Тому у цій статті розглянемо організаційно-правові основи із забезпечення безпеки посадових осіб та відповідних державних об'єктів окремих країн ЄС.

У Федеративній Республіці Німеччина (ФРН) державною охороною займається Федеральне управління кримінальної поліції (Bundeskriminalamt), яке було засноване в березні 1951 року з моменту набрання чинності Закону про створення Федерального управління кримінальної поліції. Безпосередньо цю функцію виконує Підрозділ особистої охорони (Sicherungsgruppe), який знаходиться в Берліні та включає особисту охорону Федерального президента ФРН, членів Федерального парламенту і Федеральної ради, Федерального конституційного суду, Федерального уряду і – за особливих обставин – їх іноземних гостей, а також захист об'єктів, де вони перебувають. Для реалізації охоронних заходів Підрозділ особистої охорони тісно співпрацює з поліцейськими підрозділами Федеральних земель, Федеральною поліцією, поліцією при Бундестазі та іноземними службами безпеки. За запитом Управління закордонних справ Підрозділ особистої охорони також надсилає співробітників федеральних і державних правоохоронних органів до дипломатичних представництв ФРН за кордоном, які гарантують особистий захист представників ФРН [5].

У Норвегії державну охорону здійснюють Департамент безпеки (Department of Security) Королівського двору, Королівська гвардія (Royal Guard) та Служба особистого захисту Служби безпеки поліції Норвегії (Personal Protection Service of the Norwegian Police Security Service). Департамент безпеки відповідає за превентивну безпеку при Королівському суді. Департаменту доручено захищати безпеку королівської сім'ї, співробітників Королівського двору та всіх гостей палацу, а також працювати у тісній співпраці з Королівською гвардією та Службою особистого захисту Служби безпеки поліції Норвегії [6].

У Португалії забезпеченням безпеки посадових осіб займається Корпус особистої безпеки (Personal Security Corps), який структурно входить до Поліції громадської безпеки Міністерства внутрішньої адміністрації. Корпус підпорядковується безпосередньо Національному директору Поліції громадської безпеки. До компетенції

Корпусу входить особиста безпека вищих національних та іноземних осіб, членів органів державної влади, захист свідків або інших громадян, яким загрожує небезпека, за особливих обставин – внутрішня охорона офіційних об'єктів [7].

У Франції охорону високопосадовців здійснює Служба захисту (Le service de la protection), яка була створена на базі Служби охорони посадових осіб, Служби безпеки Міністерства внутрішніх справ Франції і Центральної автомобільної служби. Ця Служба захисту може залучати до охоронних заходів й цивільні охоронні компанії [4].

Служба державної охорони (Służba Ochrony Państwa) – це польський аналог УДО України, основні її завдання – забезпечення безпеки уряду Республіки Польщі та охорона відповідних посадових осіб. Служба є єдиним, уніформованим озброєним формуванням, що поєднує ознаки правоохоронного органу та військового формування. Ця Служба підпорядковується Міністерству внутрішніх справ та адміністрації Республіки Польща. Суб'єкти захисту Служби – Президент Республіки Польща, Голова Ради Міністрів, Спікер Сейму, Спікер Сенату, віце-президент Ради Міністрів, міністр закордонних справ, міністр внутрішніх справ та адміністрації, колишні президенти (до тих пір, поки вони проживають на території Польщі), інші особи за указом Міністерства внутрішніх справ та адміністрації, а також глави іноземних держав та урядовців та їхні заступники [8]. Служба державної охорони в її сучасному вигляді була сформована в 2018 році шляхом перетворення Бюро охорони уряду [8].

Аналіз досвіду країн-членів ЄС у сфері державної охорони дозволяє зробити такі висновки: відповідні служби переважно є правоохоронними органами, які мають або самостійний статус, або перебувають у структурі міністерства внутрішніх справ; персонал охорони є цивільними особами, поліцейськими, військовослужбовцями; підпорядкованість – переважно керівництву міністерства внутрішніх справ.

У більшості пострадянських країнах побудована власна система безпеки органів державної влади з особливостями притаманними колишньому СРСР: комплектація підрозділів військовослужбовцями [11, с. 357]; підпорядкованість державної охорони переважно керівникам держав, які в тій чи іншій мірі визначають організацію її діяльності, у тому числі структуру та штатну чисельність [10, с. 151–152]; самостійний правовий статус відповідних органів

як військових формувань (окрім Служби державної охорони Республіки Молдови, яка згідно ч. 1 ст. 1 Закону Республіки Молдови від 13 червня 2008 р. № 134-XVI прямо названа «державним органом зі спеціальними повноваженнями у сфері державної безпеки» [2]). Також є цікавим для запозичення досвід Республіки Казахстан, в якій у 2014 році відбулося об'єднання Служби охорони Президента і Республіканської Гвардії [9]. Новостворений спеціальний державний орган отримав назву – Служба державної охорони Республіки Казахстан (СДО РК). Основною структурною одиницею СДО РК є Служба охорони Президента Республіки Казахстан. До складу СДО РК входять також Сили особливого призначення (колишня назва – Служба оборони об'єктів), створені на основі Республіканської Гвардії та спеціальний підрозділ «Калкан» призначений для охорони Президента Республіки Казахстан та інших високопосадовців за нестандартних та особливих умов їх охорони [9].

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

- 1) існуюча в Україні система державної охорони відповідає системі безпеки органів влади та посадових осіб пострадянських країн;
- 2) зважаючи на європейську інтеграцію України доцільно використати досвід країн ЄС та розглянути питання щодо створення нового органу державної охорони та модернізації його правового статусу.

Список використаних джерел:

1. Control of internal security services in council of Europe member states: Recommendation of Parliamentary Assembly of the Council of Europe. 26.04.1999. № 1402. Council of Europe. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16689&lang=en> (дата звернення: 27.10.2025).
2. Cu privire la Serviciul de Protecție și Pază de Stat: LEGE din 13.06.2008. № 134. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=25014&lang=ro (дата звернення: 27.10.2025).
3. Historia Sluzba Ochrony Panstwa. URL: <https://sop.gov.pl/pl/o-sluzbie/historia/historia-sop/201>, Historia.html (дата звернення: 27.10.2025).
4. Le service de la protection (SDLP). URL: <https://www.police-nationale.interieur.gouv.fr/nous-decouvrir/notre-organisation/organisation/service-de-protection-sdlp> (дата звернення: 27.10.2025).

5. Protection Division. URL: https://www.bka.de/EN/TheBKA/OrganisationalChart/OrganisationalUnits/ProtectionDivision/protectiondivision_node.html#:~:text=The%20range%20of%20duties%20is,of%20Germany%20classed%20as%20threatened (дата звернення: 27.10.2025).

6. The Department of Security. URL: <https://www.royalcourt.no/artikkel.html?tid=167076&sek=167060> (дата звернення: 27.10.2025).

7. Unidade Especial de Polícia. URL: https://www.psp.pt/Pages/Unidades_Especial_Policia/Unidades-Especial-Policia.aspx (дата звернення: 27.10.2025).

8. Ustawa z dnia 8 grudnia 2017 r. o Służbie Ochrony Państwa. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000138/T/D20180138L.pdf> (дата звернення: 27.10.2025).

9. State security service of the Republic of Kazakhstan. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qrmkq/about?lang=en> (дата звернення: 27.10.2025).

10. Журавльов А.В. Адміністративно-правове регулювання діяльності Управління державної охорони України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2014. 215 с.

11. Микитюк М.А. Державна охорона в Україні: адміністративно-правове регулювання: [монографія]. Приват. ВНЗ «Львів. ун-т бізнесу та права». Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2018. 472 с.

12. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 27.10.2025).

13. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 27.10.2025).

14. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 р. № 2268-VIII. Закон втратив чинність на підставі Закону № 2217-IX від 21 квітня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (дата звернення: 27.10.2025).

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ТА ОБОРОНА УКРАЇНИ: РОЗУМІННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ

Лапко Анатолій Григорович,

*кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації
законодавства України до права ЄС*

*Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Враховуючи зазначену тему хотілося б, насамперед, констатувати, що «безпека – такі умови, в яких перебуває об’єкт, коли дія зовнішніх і внутрішніх чинників не викликає дій, що вважаються негативними щодо даного об’єкта відповідно до існуючих, на цьому етапі, потреб, знань і уявлень. Згідно з етимологією слова «безпека» – відсутність загроз існуванню когось-небудь або чогось-небудь. Безпека є найважливішою умовою існування людини поряд з її потребою в їжі, воді, одязі, житлі, інформації» [1, с. 59].

Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII визначає, що «... національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [2].

Приблизно аналогічні визначення пропонуються і в енциклопедичних та доктринальних джерелах. Зокрема, шеститомна «Юридична енциклопедія» проголошує, що «безпека національна – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз» [3, с. 207–212]. На додаток до зазначеного «Міжнародна поліцейська енциклопедія» передбачає, що «національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від загроз. Офіційний підхід трактує національну безпеку як стан (ступінь) захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, що виступає необхідною умовою збереження і примноження духовних і матеріальних цінностей (Концепція (Ос-

нови державної політики) національної безпеки України, розд. 1)» [4, с. 415–450].

Грунтуючись на викладеному, можна сформулювати власне визначення національної безпеки України. *Національна безпека України* – це рівень захищеності важливих інтересів особи, держави та суспільства від реальних та потенційних загроз, що виступає необхідною умовою збереження і примноження духовних і матеріальних цінностей, цивілізованого функціонування та розвитку особи, держави та суспільства.

Зазначене визначення акумулює наступні ознаки національної безпеки України:

- передбачає рівень захищеності важливих інтересів особи, держави та суспільства;
- необхідна для подолання (усунення) реальних та потенційних загроз;
- виступає необхідною умовою збереження і примноження духовних і матеріальних цінностей, цивілізованого функціонування та розвитку особи, держави та суспільства.

З приводу наступного терміну «оборона» у шеститомній «Юридичній енциклопедії» зазначається, що «оборона України – система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних та інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту» [5, с. 226–227]. Майже аналогічно попередньому стверджують також, що «оборона України – система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та відбиття збройної агресії або припинення збройного конфлікту» [1, с. 486–488].

У частині першій статті 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-ХІІ ХІІ регламентується, що «оборона України – система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту» [6].

Вищезазначене дає підстави сформулювати визначення *оборони України* під якою варто розуміти систему політичних, економіч-

них, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних та інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та відбиття збройної агресії або припинення збройного конфлікту, з метою забезпечення мирного існування та розвитку особи, держави та суспільства.

У цьому визначенні сконцентровані наступні ознаки оборони України:

- є системою політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних та інших заходів держави;
- здійснюється щодо підготовки до збройного захисту та відбиття збройної агресії або припинення збройного конфлікту;
- має на меті забезпечення мирного існування та розвитку особи, держави та суспільства.

Національна безпека та оборона України це дуже тісно пов'язані та взаємозалежні між собою соціальні явища, а тому мають спільно реалізовуватись за наступними напрямками: державна безпека; воєнна безпека та оборона; оборонно-промисловий комплекс; громадська безпека та цивільний захист; протидія корупційним правопорушенням та організованій злочинності; державна охорона органів державної влади і визначених законом посадових осіб; безпека державного кордону; захист критичної інфраструктури; інформаційна та кібербезпека; економічна безпека; енергетична безпека; екологічна безпека; соціально-демографічна безпека; продовольча безпека; демократичний цивільний контроль за сектором безпеки і оборони.

Головними реалізаторами національної безпеки та оборони варто визнати:

- Президента України, який відповідно до пунктів 17–21 частини першої, статті 106 Конституції України є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових

формувань; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України[7];

– Раду національної безпеки та оборони України, яка згідно частини першої та другої статті 107 Конституції України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони[7];

– Збройні Сили України. Закон України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 року № 1934-XII встановлює, у абзаці першому та другому статті 1, що «Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом» [8];

– Службу безпеки України, яка відповідно до частини першої статті 1 Закону України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 року № 2229-XII є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України[9];

– Державну прикордонну службу України на яку згідно частини першої статті 1 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 року № 661-IV покладаються завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні[10];

– Національну гвардію України, яка є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначена для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інте-

ресів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій. Вона бере участь відповідно до закону у взаємодії зі Збройними Силами України у відсічі збройній агресії проти України та ліквідації збройного конфлікту шляхом ведення воєнних (бойових) дій, а також у виконанні завдань територіальної оборони[11].

Беззаперечно, що реалізаторами національної безпеки та оборони варто визнати й інші державні та органи місцевого самоврядування і навіть певні громадські організації.

Список використаних джерел:

1. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. М.П. Требіна / уклад.: Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін.). Харків: Право, 2015. 816 с.

2. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. Ст. 241.

3. Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 1: А–Г. 2001. 672 с.

4. Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1232 с.

5. Юридична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 4: Н–П. 2002. 720 с.

6. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.

7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

8. Про Збройні Сили України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1934-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 108

9. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382.

10. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 27. Ст. 208.

11. Про Національну гвардію України: Закон України від 13 березня 2014 року № 876-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 17. Ст. 594.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СТРАХУВАННЯ ЯК НАПРЯМУ ГАРАНТУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Легеца Юлія Олександрівна,
*доктор юридичних наук, професор,
старший науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Подальший розвиток екологічного страхування в Україні слід осмислювати як інституційний міст між приватноправовими механізмами управління ризиком і публічно-правовими інструментами забезпечення екологічної безпеки. У доктрині екологічного права цей інститут виконує щонайменше три взаємопов'язані функції: компенсаторну, превентивну та регулятивну. Компенсаторний вимір проявляється у відшкодуванні завданої довікллю та третім особам шкоди, превентивний – у внутрішньому ціноутворенні на ризик, що стимулює суб'єктів господарювання запобігати настанню шкоди, регулятивний – у структурованому підпорядкуванні страхової практики публічним екологічним стандартам і контролю.

Конституційно-правові підвалини інституту екологічного страхування мають базуватися на таких засадах, як положення статті 16 Конституції України, де покладено на державу обов'язок забезпечувати екологічну безпеку та підтримання екологічної рівноваги, а також положення статті 50, де гарантовано право кожному на безпечне для життя і здоров'я довкілля та відшкодування шкоди, заподіяної порушенням цього права. У взаємозв'язку зі статтею 66 Конституції України, яка встановлює загальний обов'язок не завдати шкоди природі і компенсувати завдані збитки, екологічне страхування набуває значення інструмента вторинного (компенсаційного) захисту конституційних прав, що доповнює адміністративно-правові та кримінально-правові запобіжники [1]. Отже, його

нормативне оформлення має забезпечити баланс між автономією приватноправового договору страхування і примусовими вимогами публічного порядку у сфері довкілля.

Позитивне право України наразі не кодифікує екологічне страхування як самостійний інститут. При цьому Цивільний кодекс України формує загальні засади деліктної відповідальності та відшкодування шкоди, включно з екологічною [2], а Закон України «Про страхування» регулює загальні питання страхових правовідносин, ліцензування та платоспроможності страховиків [3]. У межах цього нормативно-правового підходу екологічне страхування фактично існує як різновид страхування цивільної відповідальності, переважно у добровільній формі. Обов'язковість здійснення екологічного страхування діяльності при цьому в Україні запроваджена фрагментарно, ситуативно для окремих високонебезпечних сфер (зокрема, у сегменті ядерної шкоди), однак такі режими мають спеціальний характер і не утворюють всеохоплюючої та системної моделі управління екологічними ризиками на рівні національної економіки.

Отже, відсутність спеціального закону, який визначав би коло суб'єктів та об'єктів екологічного страхування, стандарти доказування причинно-наслідкового зв'язку між діяльністю оператора та шкодою довкіллю, єдиних методик оцінювання шкоди та витрат на її відновлення, а також взаємодію з публічно-правовими процедурами оцінки впливу на довкілля, промислової безпеки та цивільного захисту, спричинює низьку ефективність механізмів забезпечення екологічної безпеки. Сьогодні результати таких процедур лише опосередковано впливають на зміст страхових договорів, що не забезпечує належної трансляції ризик-профілю підприємства у страхову премію, франшизи, виключення та превентивні зобов'язання. Так само фрагментарною лишається інтеграція зі статистикою страхових випадків і ризиково-оцінювальними моделями, адже державні реєстри екологічної шкоди, як правило, не адаптовані до потреб страхового ринку, а зворотний обмін даними між регулятором довкілля та наглядом за фінансовими послугами розвинений недостатньо.

Європейський правопорядок пропонує орієнтир у вигляді Директиви 2004/35/ЄС про екологічну відповідальність, яка закріплює принцип «забруднювач платить» і зобов'язує операторів уживати

запобіжних та відновлювальних заходів [4]. Хоча право ЄС не встановлює універсального обов'язку страхування для всіх видів діяльності, воно заохочує застосування фінансових гарантій у формах страхування, банківських гарантій або спеціальних фондів. Практика держав-членів свідчить, що правова визначеність щодо переліку видів діяльності з високим екологічним ризиком, мінімальних лімітів відповідальності та процедур відшкодування істотно підвищує превентивний ефект і зменшує трансакційні витрати. Для України, яка зобов'язалася наблизити законодавство до *acquis* ЄС у межах Угоди про асоціацію, імплементація інструментів фінансового забезпечення екологічної відповідальності є логічним кроком модернізації правового режиму охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки.

Концептуальне вирішення означених прогалин передбачає систематизацію матеріальних і процесуальних норм екологічного страхування в єдиному законодавчому акті. Такий закон має надати дефінітивну частину із чітким окресленням принципів – превентивності, повноти відшкодування, пропорційності, обережності та втілення відповідальності забруднювача, – і закріпити співвідношення із суміжними галузями права. Слід передбачити двоскладову модель екологічного страхування, де необхідно виділити: обов'язкове страхування для діяльності, що віднесена до підвищеної екологічної небезпеки з динамічним переліком, який оновлюється урядом за результатами наукового моніторингу і ризик-оцінювання; та добровільне страхування з типовими умовами, у яких стандартизовано мінімальні вимоги до покриття, виключень і превентивних клаузул. Рівнозначними за правовим наслідком можуть бути альтернативні фінансові гарантії за умови еквівалентності розміру та доступності покриття. Ключовим у нормативно-правовому регулюванні питання здійснення екологічного страхування має визнаватися сукупність процесуальних норм, де є важливим: визначити момент настання страхового випадку з огляду на подію, що спричиняє істотну шкоду або реальну загрозу її настання; методику розрахунку екологічної шкоди та витрат на реабілітацію природних ресурсів; особливості регресних вимог страховика до винного суб'єкта та координація зі стягненням у публічно-правових провадженнях, аби уникнути дублювання відшкодування.

Інституційна структура екологічного страхування як елементу механізму забезпечення екологічної безпеки має включати державний реєстр страхових випадків екологічної шкоди, що є основою для формування зворотного зв'язку між страховим сектором, екологічним регулятором і органами цивільного захисту, а також належний доступ громадськості до інформації відповідно до екологічних прав людини. Невід'ємним елементом є нагляд за фінансовою стійкістю страховиків та механізми перестраховування катастрофічних ризиків, зокрема через участь міжнародних перестраховиків. Водночас правова модель екологічного страхування повинна містити економічні стимули: можливість віднесення страхових премій на витрати, диференціацію тарифів у разі впровадження систем екологічного менеджменту відповідно до ISO 14001 чи EMAS, а також спеціальні режими підтримки для об'єктів критичної інфраструктури, які довели зменшення ризикового профілю через найкращі доступні технології.

Взаємодія екологічного страхування з деліктною та адміністративною відповідальністю потребує чіткого догматичного окреслення. Страхування не замінює публічно-правових санкцій і не нівелює превентивних дозволів чи заборон; воно забезпечує компенсаторний вимір і має підпорядковуватися пріоритету відновлення довкілля перед чистою грошовою компенсацією. Тому виплата страхового відшкодування повинна супроводжуватися реалізацією відновлювальних заходів, а у разі вини страховик вправі звертатися з регресними вимогами до оператора, що порушив екологічні приписи. Доцільним є також передбачення процесуальних механізмів узгодження страхових виплат із колективними позовами та позовами в інтересах невизначеного кола осіб, аби досягти повноти й несуперечності відшкодування.

Отже, систематизація інституту екологічного страхування здатна посилити захист екологічних прав людини та підвищити рівень екологічної безпеки шляхом інтерналізації зовнішніх ефектів, зменшення інформаційної асиметрії на ринку та формування національної емпіричної бази для належного ризико-орієнтовального ціноутворення, що у перспективі сприятиме підвищенню довіри інвесторів, зниженню трансакційних витрат державного екологічного управління та інтеграції України у європейський простір екологічної відповідальності. Теоретичне та нормативне опрацювання

запропонованих підходів постає необхідною умовою перетворення екологічного страхування з фрагментарної практики на дієвий, системно вбудований у правопорядок інструмент гарантування екологічної безпеки.

Список використаних джерел:

1. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 15.10.2025).
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 15.10.2025).
3. Про страхування: Закон України від 18 листопада 2021 року № 1909-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text> (дата звернення 15.10.2025).
4. Директива 2004/35/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди від 21 квітня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965#Text (дата звернення 15.10.2025).

РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА В СФЕРІ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Токарчук Ольга Володимирівна,

доктор юридичних наук, професор,

*провідний науковий співробітник відділу публічно-правових
досліджень Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії наук України*

м. Київ, Україна

На сучасному етапі українського державотворення етнокультурна політика є ключовим інструментом збереження української національної ідентичності, зміцнення соціальної згуртованості та посилення соціальної безпеки. Нормативним підґрунтям модернізації етнокультурної політики є Стратегія розвитку культури в Україні на період до 2030 року та операційний план заходів з її реалізації у 2025–2027 роках, які схвалені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 березня 2025 року № 293-р. Стратегія спрямована на укріплення місця, ролі, розуміння культури та креативних індустрій як основи української національної ідентичності, чинника державної безпеки, формування довіри і згуртованості у суспільства. Стратегією передбачено зміцнення людського капіталу через культурні практики та підвищення рівня законодавчого врегулювання питання визначення культури як невід’ємного елементу національної безпеки. Цей документ, як інструмент середньострокового планування державної політики, надає аналіз стану сфери культури станом на сьогодні, ідентифікує ключові проблеми, виклики, і на цій основі визначає стратегічні цілі, пріоритети та завдання до 2030 року.

Стратегія відповідає зобов’язанням України згідно з Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованою Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII, положенням Європейського порядку денного у сфері культури та Робочого плану Європейського Союзу для культури на 2023–2026 роки.

Варто зазначити, що в умовах збройної агресії російська федерація використовує культуру як інструмент агресії – поширюючи дезінформацію, підмінюючи історичні інтерпретації, нівелюючи українську культурну ідентичність. Відсутність чіткої державної політики, спрямованої на боротьбу з цими загрозами, призвела до глибокої залежності України від зовнішніх культурних впливів у попередні десятиліття [1].

Невід'ємною складовою соціальної безпеки є збереження національної ідентичності, мови, культури, міжконфесійна та міжетнічна злагода, що служить запорукою ефективної етнокультурної політики та окремим напрямом розвитку безпекового законодавства.

Гармонійне поєднання пріоритету української національної культури як фундаменту національної єдності та узвичаєної культури національних меншин є цілком можливим. Власне, завдяки утвердженню українських цінностей як домінуючих на культурних теренах України, можна інтегрувати та популяризувати прояви узвичаєної культури національних меншин.

Положення Конституції України (статті 10, 11, 24), Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р., Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15.05.2003 р. № 802-IV, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права наголошують на принципах рівності та недискримінації, зобов'язують державу створювати умови для збереження та розвитку мовної, культурної, етнічної та релігійної самобутності національних меншин, а також гарантують їхнє право користуватися своєю мовою, культурою та сповідувати власну релігію. Ратифікація міжнародних договорів свідчить про готовність України дотримуватися міжнародних стандартів у цій сфері та інтегруватися до європейського правового простору.

Слід погодитися, що українці в умовах безпекових зовнішніх викликів демонструють феномен «гуртування довкола прапора». Вражаючим є не сам по собі спротив, яким захоплюється увесь цивілізований світ і який, загалом, був прогнозованим, а його масштаб і всезагальна громадянська мобілізація суспільства, яке вважалося до того розділеним, охопленим недовірою до державних інституцій. Українські суспільні поділи (соціальні, мовні, конфесійні, регі-

ональні), як виявилось у критичний момент, є менш істотними, ніж те, що людей об'єднало і солідаризувало [2, с. 167].

Соціологічні опитування свідчать, що українське суспільство підтримує європейські цінності, вважаючи їх необхідними для нормального розвитку демократії в Україні. Основною європейською цінністю в українському сприйнятті є верховенство права. Ця цінність є найбільш затребуваною і передбачає повагу до закону й невідворотність покарання, незалежно від статусу чи достатку особи. В той же час, українці вважають, що реалізації цієї цінності перешкоджають несправедливі суди, корупція, недосконалість законодавства, недостатня повага громадян до закону. Права людини сприймаються насамперед через призму соціальних прав, а саме: право на гідну оплату праці, право на охорону здоров'я та пенсійне забезпечення. Демократія ототожнюється зі свободою слова та правом на протест. Рівність розуміється як відсутність дискримінації за гендерними, расовими чи іншими ознаками; рівні можливості, в тому числі для людей з інвалідністю; рівність усіх перед законом. Хоча більшість європейських цінностей приймаються українцями беззастережно, існує певний спротив щодо толерантності. Частина суспільства сприймає її як неприйнятну, що суперечить звичаєним цінностям. Це проявляється у консервативному ставленні до людей з нетрадиційними релігіями, представників інших етносів та сексуальних меншин. Водночас, концепцію мультикультурності, як мирного співжиття, загалом схвалюють, але з усвідомленням її можливих недоліків [3, с. 98].

Концепція мультикультурності виступає певним стандартом, якому не може відповідати жоден реально існуючих політичних режимів, уважає О. Калакура. Європейські країни вже зіштовхнулися з проблемами впровадження політики мультикультурності, проблемами небажання чи неготовності іммігрантів інтегруватися в європейську цивілізацію [4, с. 78, 81, 84].

Українська етнічна культура повинна перебувати на передових позиціях, адже у преамбулі Конституції України декларується, що українське державотворення має багатовікову історію і відбувається на основі здійснення права на самовизначення не лише української нації, але й всього українського народу, що об'єднує громадян України всіх національностей. Ст. 11 Основного Закону гарантує сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної

свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Законодавчі ініціативи повинні бути спрямовані на вирішення базової проблеми – це сприяння об'єднанню спільною ідеєю всього українського народу. Потрібно усвідомити, що без належного зміцнення української ідентичності, виховання поваги до української історії, культури та їхніх досягнень, неможливо забезпечити існування консолідованої національної більшості, яка активно й ефективно діє в інтересах України, керуючись спільним баченням майбутнього.

Для успішної євроінтеграції головним є гармонійне поєднання української національної ідентичності та європейських цінностей. Вкрай необхідним є збереження і розвиток національних традицій із одночасним впровадженням сучасних європейських стандартів у різних сферах суспільного життя.

Доцільно використати успішний досвід зарубіжних країн при реалізації програм застосування репродуктивних технологій, в той же час слід дотримуватися концепції збереження природної моделі інституту сім'ї, що дозволить зберегти національну ідентичність українського народу. Наприклад, держава Ізраїль, яка постійно живе в умовах конфлікту, зробила ставку на широкодоступні технології екстракорпорального запліднення і щедрі виплати багатодітним сім'ям, підтримуючи високий рівень народжуваності навіть в умовах напруженої безпекової ситуації. А от Польща у 2010-х запровадила програму «Rodzina 500+» (щомісячна виплата 500 злотих на кожну дитину) [5], що помітно підвищило народжуваність.

Варто акцентувати увагу на потребі розвитку нормативно-правового регулювання питання цифровізації культурної спадщини, обліку та відновлення зруйнованих об'єктів культурної спадщини, розвитку мистецької та культурологічної освіти, запобігання загрози бібліотечної справи, розвитку креативних індустрій та посилення дії Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII, що у своїй сукупності зміцнить національну єдність у вимірі соціальної безпеки.

Охорона спільного етнокультурного багатства та посилення значення духовної сфери у суспільстві є важливими напрямками ре-

формування культурної галузі. Для ефективного регулювання усіх аспектів культурної спадщини (виявлення, охорона, збереження, популяризація та передача майбутнім поколінням нерухомої, рухомої та нематеріальної спадщини) необхідна розробка та прийняття єдиного консолідованого законодавчого акту – Кодексу культурної спадщини.

Список використаних джерел:

1. Про схвалення Стратегії розвитку культури в Україні на період до 2030 року від 28 березня 2025 р. № 293-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/293-2025-%D1%80#Text>. (дата звернення: 19.10.2025).

2. Етнополітика в Україні в умовах сучасних суспільно-політичних змін: реальний стан, виклики, перспективи: монографія / автор. кол.: Войналович В.А. (керівник, наук. ред.), Єленський В.Є., Кулик В.М., Малиновська О.А., Набок С.В., Поліщук Ю.М., Рябчук М.Ю. Київ: ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2023. 424 с.

3. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С.І. Пирожков, І.О. Кресіна, А.І. Кудряченко, Ю.С. Шемшученко та ін.; Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ: НАН України, 2019. С. 328.

4. Калакура О.Я. Особливості сучасного етнокультурного розвитку України. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/kalakura_osoblyvosti.pdf (дата звернення: 20.10.2025).

5. Kucharska P. Ocena skuteczności programu «Rodzina 500+» w zakresie ograniczenia ubóstwa i zwiększenia dzietności w Polsce. URL: <https://zeszyty-naukowe.uek.krakow.pl/article/view/2089> (дата звернення: 20.10.2025).

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РОЗРОБЛЕННЯ МОДЕЛЕЙ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ТА ЙОГО АКТУАЛЬНІСТЬ ДЛЯ УКРАЇНИ

Циганов Олег Григорович,

доктор юридичних наук, доцент,

провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

м. Київ, Україна

Правове регулювання безпеки і оборони в країнах світу формується як динамічний процес, що відображає еволюцію міжнародних відносин, розвиток воєнних технологій і внутрішні трансформації суспільств. У ХХІ столітті у світі були реалізовані різні моделі правового регулювання безпекової сфери, жодна з яких не може вважатися універсальною, оскільки вони розроблялися у конкретних політичних і культурних контекстах.

Проведений нами порівняльний аналіз моделей правового регулювання у сферах національної безпеки і оборони в провідних країнах світу дозволяє виділити їх наступні особливості та сильні сторони.

США: гнучка багаторівнева система з акцентом на інноваційні технології, кібер- й космічну безпеку, підтримання партнерських відносин з приватним сектором, а також з гнучкою законодавчою базою, яка дозволяє швидко реагувати на виникаючі загрози.

Велика Британія: концепція «*fusion doctrine*» (доктрина злагоджених або узгоджених дій) як стратегічний підхід уряду до питань національної безпеки, що спрямований на інтеграції економічних, дипломатичних, інформаційних і військових засобів. Британська система базується на принципі політичної відповідальності уряду перед парламентом.

Франція та Німеччина: баланс між національною політикою та інтеграцією в ЄС. При цьому, французька модель – це сильна

президентська влада, стабільне довгострокове фінансування, дієвий демократичний контроль за оборонними витратами. В Німеччині задіяна модель «інтегрованої безпеки», що являє собою всеохоплюючу систему, котра об'єднує військові, цивільні, розвідувальні, політичні та громадські ресурси для спільного забезпечення безпеки, запобігання кризам і підвищення стійкості держави й суспільства. Крім того, у ФРН концепція «вільного демократичного ладу» втілює цінності правової, парламентської, плюралістичної демократії й, водночас, забезпечує її захист від тоталітарних загроз;

Скандинавські країни: концепція «*Total Defence*» («всеохоплюючої оборони») – поєднання військової оборони, цивільного захисту, а також економічних, інформаційних та психологічних елементів для забезпечення безпеки країни від криз, конфліктів та війни. Головним принципом є взаємодія держави і суспільства у зміцненні національної стійкості. Усі громадяни залучаються до процесів підготовки до кризових ситуацій, а парламент здійснює стратегічний нагляд;

Ізраїль: мобілізаційна модель, адаптивність законодавства, цивільно-військова інтеграція в умовах безперервних загроз, акцент на інноваціях. Ізраїльська модель демонструє приклад воєнної демократії, у якій пріоритет національного виживання поєднується з високим рівнем правової культури, парламентського нагляду та прозорості рішень.

Канада: концепція «*human security*», пріоритет прав людини, поєднання діяльності щодо забезпечення національної безпеки й участі в миротворчих операціях. Канадська модель поєднує федеральний і провінційний рівні управління, при цьому уряд координує оборону, а провінції – громадську безпеку.

Таким чином, у світі відсутня універсальна модель правового регулювання в безпековій сфері: кожна країна формує її, виходячи з власних історичних, політичних і культурних умов. У той же час спільними рисами цих моделей є: посилення цивільного контролю над сектором безпеки і оборони, інтеграція військових і цивільних інституцій, акцент на кібербезпеку, захист критичної інфраструктури, розвиток міжнародного співробітництва.

Для України особливу актуальність визначають наступні напрями моделей правового регулювання безпекової сфери у провідних країнах світу.

Інституційні висновки: Україні важливо поєднувати американський підхід (інноваційність, *whole-of-government*) з британським (інтегрована стратегія та парламентський контроль). Доцільним також є вивчення німецької моделі парламентського контролю як запобіжника концентрації влади.

Фокус на кібербезпеці та захисті критичної інфраструктури: Досвід США, Британії та ЄС є актуальним для захисту енергетики, транспорту, комунікацій, що особливо важливо в умовах повномасштабної збройної агресії РФ.

Національна стійкість і суспільна інтеграція: Скандинавська модель «Total Defence» та ізраїльський досвід демонструють важливість залучення всіх державних інституцій і населення до оборони, чого за нинішніх умов в Україні потребує концепція національної стійкості.

Міжнародний вимір: Україна має орієнтуватися на поєднання моделей ЄС і НАТО: колективна безпека, стратегічна автономія та сумісність правових систем.

Людський вимір: Канадський акцент на «*human security*» (людську безпеку) може стати підґрунтям для українських реформ, аби збалансувати військову безпеку із забезпеченням прав людини, соціальною захищеністю та відновленням після війни.

Отже, порівняльний аналіз зарубіжних моделей підтверджує, що для України важливим є не копіювання чужих систем, а *синтез кращих практик*. Наразі найбільш важливим для нашої країни є запозичення позитивного досвіду щодо:

- інноваційності та партнерства з приватним сектором (США);
- інституційної інтеграції та парламентського контролю (Велика Британія, Німеччина);
- довгострокового фінансування оборони (Франція);
- всеохоплюючої оборони й стійкості суспільства (Скандинавські країни, Ізраїль);
- колективної безпеки в межах ЄС і НАТО;
- гуманітарного виміру і забезпечення прав людини в безпековій сфері (Канада).

Для України досвід розробки моделей правового регулювання у сферах національної безпеки і оборони є особливо актуальним у контексті екзистенційної війни з РФ, адаптації до стандартів ЄС та НАТО, а також формування власної системи національної стійкості.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЗА СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ

Хальота Андрій Іванович,

кандидат юридичних наук, доцент,

*провідний науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України до права
ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Міжнародно-правові стандарти демократичного цивільного контролю за сектором безпеки та оборони стають важливим орієнтиром у процесі реформування оборонних та правоохоронних структур відповідно до принципів демократії, верховенства права та поваги до прав людини. Ці стандарти сформульовані у численних міжнародних документах, які встановлюють базові вимоги до функціонування органів сектору безпеки та оборони у демократичному суспільстві, серед яких – цивільне керівництво, парламентський контроль, прозорість витрат бюджету, підзвітність, політична нейтральність, дотримання прав людини та інституційна взаємодія з громадянським суспільством.

Одним із ключових джерел міжнародно-правових стандартів у цій сфері є Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки (ОБСЄ), який закріпив, що держави-учасниці розглядають демократичний політичний контроль над військовими і воєнізованими силами, силами внутрішньої безпеки, а також розвідувальними службами і поліцією, як невід’ємну складову стабільності і безпеки. Вони сприятимуть інтеграції своїх збройних сил із громадянським суспільством як важливому прояву демократії [1].

Статут ООН закладає основи міжнародного правопорядку, в тому числі встановлює заборону застосування сили всупереч принципам ООН, а також закріплює пріоритет прав людини в діяльності усіх державних інституцій[2].

Загальна декларація прав людини (ООН, 1948) закріплює базові універсальні права людини, включаючи право на життя, свободу, безпеку особи тощо, які зобов'язані поважати всі державні інституції, включаючи військові та правоохоронні органи[3]. Цей документ служить ідейною основою для побудови демократичного врядування, включаючи контроль над органами сектору безпеки й оборони.

Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права юридично зобов'язує держави гарантувати громадянські права і свободи людини (захист від катувань, незаконного арешту, свобода думки, мирних зібрань тощо) [4]. Це створює зобов'язання держави, відповідно до яких діяльність органів сектору безпеки та оборони повинна відбуватися виключно відповідно до чинного законодавства України та в дусі поваги до прав людини, забезпечуючи рівність, свободу, гідність та справедливість для всіх людей, незалежно від їх раси, статі, віросповідання, походження чи інших ознак.

В документах Віденського (1989) та Стамбульського (1999) самітів ОБСЄ, зокрема, в Хартії європейської безпеки деталізуються зобов'язання держав щодо забезпечення прозорості оборонної політики, відкритості військової діяльності та посилення ролі парламенту і громадянського суспільства у сфері контролю над збройними силами[5].

Парламентська асамблея Ради Європи неодноразово наголошувала на тому, що військові мають підпорядковуватись цивільній владі, міністр оборони повинен бути цивільною особою, оборонна політика має бути підзвітною парламенту, будь-які розвідувальні служби повинні діяти в межах закону і під контролем незалежного органу. Також, у Рекомендації ПАРС № 1713 (2005) підкреслюється важливо знайти правильний баланс між нашим уявленням про свободу та нашою потребою в безпеці. Однак це піднімає питання про те, якою мірою гарантії безпеки в суспільстві можуть спричиняти обмеження основних свобод. Урядові заходи повинні бути як законними, так і легітимними. Відповідно, потрібна певна форма демократичного нагляду, суть якого має здійснюватися парламентом. Судова влада, у свою чергу, відіграє вирішальну роль, оскільки вона може карати за будь-яке зловживання винятковими заходами, за яких може існувати ризик порушення прав людини. Міжнародні

організації також відіграють дедалі більшу роль у керівництві політикою та гармонізації правил[6].

Хартія основних прав Європейського Союзу містить конкретні стандарти дотримання прав людини, які є обов'язковими для країн-членів ЄС, включаючи гарантії у сфері безпеки [7].

Копенгагенські критерії (1993) формулюють вимоги до держав-кандидатів на вступ до ЄС, зокрема щодо стабільності інституцій, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини і захист прав меншин [8]. Демократичний цивільний контроль над збройними силами є невід'ємною складовою цих критеріїв.

Також у рамках Спільної політики безпеки та оборони ЄС (CSDP), яка була закріплена в Лісабонському договорі ЄС, стандарти управління передбачали законодавче забезпечення прозорості безпекових структур, незалежний зовнішній аудит сектору оборони, демократичний процес затвердження бюджету, регламентований нагляд парламенту за військовими місіями.

В програмних документах НАТО в межах ініціатив «Партнерство заради миру» врегульовується питання обов'язковості демократичного контролю за силами оборони. НАТО розглядає демократичний цивільний контроль як одну з умов членства країни-кандидати до НАТО мають продемонструвати стійку практику виконання вказаних стандартів, включаючи впровадження механізмів контролю навіть в умовах кризових ситуацій [9].

Програма НАТО/РЄАП з розбудови цілісності, прозорості, підзвітності, запровадження доброчесності та зниження корупційних ризиків в оборонних та безпекових інституціях (Building Integrity Initiative, BI), заснована у 2007 році, має на меті надання допомоги заінтересованим країнам щодо запровадження в їх національних оборонних і безпекових інституціях ефективного, доброчесного і прозорого менеджменту, зміцнення механізмів протидії і запобігання корупції, удосконалення системи управління фінансовими і матеріальними ресурсами. Ця Програма НАТО спрямована на створення прозорих, відповідальних і ефективних оборонних інституцій у країнах-членах [10].

План дій партнерства з розбудови оборонних інституцій (Partnership Action Plan on Defence Institution Building (PAP-DIB) був запроваджений НАТО на Стамбульському саміті 2004 року.

Його основна мета – допомогти країнам-партнерам у реформуванні та реструктуризації їхніх оборонних інституцій. Одним із ключових аспектів PAP-DIB є цивільний демократичний контроль над сектором оборони. Цей принцип розглядається як фундаментальний для стабільності та безпеки в євроатлантичному регіоні.

У рамках PAP-DIB щодо цивільного контролю передбачаються такі основні напрямки:

- ефективний і прозорий демократичний контроль над оборонною діяльністю, який включає розробку та впровадження відповідного законодавства та механізмів координації, які чітко визначають правові та оперативні ролі й обов’язки ключових державних інституцій у законодавчій та виконавчій гілках влади;

- участь громадянського суспільства в розробці оборонної політики проявляється у забезпеченні прозорості та залучення громадськості до процесу ухвалення рішень, а також прозорість у плануванні та управлінні оборонними ресурсами;

- ефективний і прозорий законодавчий та судовий контроль за сектором оборони передбачає створення системи контролю, яка включає аудит, парламентський контроль, а також розгляд судових справ, пов’язаних, наприклад, із закупівлями в оборонному секторі;

- оптимізація управління міністерствами оборони та іншими відомствами стосується вдосконалення управлінських структур, а також механізмів нагляду та координації;

- дотримання міжнародних норм і практик спрямовано на забезпечення відповідності оборонного сектору загальноприйнятим міжнародним стандартам, зокрема в частині експортного контролю;

- ефективні та прозорі фінансові процедури передбачають впровадження сучасних методів фінансового планування та розподілу ресурсів у секторі оборони [11].

PAP-DIB не замінює двосторонні програми співпраці, такі як Індивідуальний план партнерства з НАТО, а доповнює їх, надаючи спільну концептуальну платформу для обміну досвідом та сприяючи багатосторонній співпраці. Загалом, PAP-DIB є важливим інструментом, що допомагає країнам-партнерам НАТО будувати сучасні, ефективні та демократично відповідальні оборонні інституції, що перебувають під належним цивільним контролем.

Один із ключових документів у цій сфері – «Democratic Control of Armed Forces» [12], опублікований Женевським центром демократичного контролю над збройними силами (DCAF), що активно співпрацює з НАТО. Він у короткій формі та практичному контексті пояснює сутність демократичного контролю над збройними силами та основні механізми його забезпечення. Визначає демократичний контроль як систему норм і стандартів, яка гарантує, що збройні сили підкоряються легітимним демократичним інститутам, діяти на підставі права й перебувають під наглядом громадянського суспільства, медіа та судової влади. В ньому встановлюються необхідність забезпечення цивільного (політичного) верховенства над військовими, забезпечення верховенства права і прав людини, запровадження цивільного міністерства оборони, прозорості та публічної оборонної політики, підзвітності розвідувальних органів, незалежності механізмів розслідування зловживань в цій сфері, активної участі громадянського суспільства у контролі за сектором безпеки та оборони. Підкреслюється те, що демократичний цивільний контроль як багатофункціональний процес, що включає правові, інституційні та соціальні механізми взаємодії між цивільними органами, військовими та суспільством, виступає інструментом підсилення довіри суспільства до діяльності збройних сил.

На сьогодні можна констатувати, що Україна не повною мірою реалізувала ключові міжнародні стандарти демократичного цивільного контролю за сектором безпеки та оборони, зокрема, Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи щодо парламентського контролю за сектором безпеки; Копенгагенські критерії Європейського Союзу, які передбачають ефективну систему цивільного контролю та прозорості сектору оборони; стандарти НАТО PA та PAP-DIV щодо парламентського контролю із доступом до конфіденційних даних; Програми НАТО з розбудови доброчесності, що передбачає прозоре фінансування й аудит сектору безпеки та оборони; принципами військово-цивільного співробітництва НАТО щодо порядку взаємодії цивільних та військових інституцій. Їх імплементація є важливою умовою для становлення України як правової держави, зміцнення демократії та її інтеграції до міжнародних безпекових структур. Для України ці стандарти виступають не лише орієнтиром реформ, а й запорукою успішного проти-

стояння зовнішнім загрозам та внутрішнім викликам.

Отже, ці документи формують міжнародно-правові стандарти демократичного цивільного контролю за сектором безпеки та оборони, що регламентує допустимі межі та форми втручання сектору безпеки та оборони в суспільне життя. Вони орієнтують держави на забезпечення прав людини та стримування зловживань з боку військових структур, формують універсальну систему цінностей і норм, спрямованих на забезпечення ефективного, прозорого й підзвітного управління органами сектору безпеки та оборони.

Список використаних джерел:

1. Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки: міжнародний документ Організації з безпеки та співробітництва у Європі від 03.12.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_116#Text (дата звернення: 20.10.2025)

2. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text> (дата звернення: 20.10.2025)

3. Загальна декларація прав людини ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 20.10.2025)

4. Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 20.10.2025)

5. Хартія європейської безпеки: міжнародний документ Організації з безпеки та співробітництва у Європі від листопада 1999 р. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/f/125811.pdf> (дата звернення: 20.10.2025)

6. Демократичний контроль над сектором безпеки в державах-членах: Рекомендація ПАРС № 1713 (2005). URL: <https://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17360&lang=en> (дата звернення: 20.10.2025)

7. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00303> (дата звернення: 20.10.2025)

8. Копенгагенські критерії ЄС від червня 1993 р. URL: http://ukrcei.org/uploads/files/default/kopengagenskie_kriterii.pdf (дата звернення: 20.10.2025)

9. Partnership for Peace programme NATO. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_50349.htm?selectedLocale=en (дата звернення: 20.10.2025)

10. Програма НАТО/РЄАП з розбудови цілісності, прозорості, підзвітності, запровадження доброчесності та зниження корупційних ризиків в оборонних та безпекових інституціях (Building Integrity Initiative, BI) від листопада 2007 р. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/05/Programa-NATO-z-rozbudovy-tsilisnosti-zaprovadzhennya-dobrochesnosti-ta-znyzhennya-koruptsijnnyh-ryzykiv-v-oboronnyh-ta-bezpekovyh-instytutitsiyah.pdf> (дата звернення: 20.10.2025)

11. Partnership Action Plan on Defence Institution Building (PAP-DIB) (2004 р.) URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_50083.htm?selectedLocale=en (дата звернення: 20.10.2025)

12. Democratic Control of Armed Forces: Geneva Centre for Security Sector Governance (DCAF), 2002. URL: <https://www.dcaf.ch/democratic-control-armed-forces> (дата звернення: 20.10.2025)

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ОХОРОНИ

Шахун Василь Іванович,

*доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) Національної академії
правових наук України, головний науковий
співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
м. Київ, Україна*

Сьогодні загрози для Президента України та органів державної влади стають реальністю, наслідки яких очевидні та створюють ризики для існування державного суверенітету та демократичного конституційного ладу нашої країни. Тому слід вести мову про суттєве підвищення ефективності і надійності охорони органів державної влади України та посадових осіб, а також об'єктів критичної інфраструктури. В Україні, як і в інших країнах, наявні такі системи, об'єкти й ресурси, знищення або пошкодження яких матиме істотний негативний вплив на громадян, суспільство і державні інституції. Певна увага їх захисту і безпеці приділяється. Проте в Україні на національному рівні й досі відсутній системний підхід до управління захистом і безпекою всього комплексу таких систем, об'єктів і ресурсів з огляду на взаємопов'язаність об'єктів, які зазвичай належать до критичної інфраструктури [1]. Фахівці Національного Інституту стратегічних досліджень вже у 2015 році наголошували, що на заваді формуванню ефективного сектору безпеки і оборони подекуди стоїть суто відомчий підхід міністерств і відомств, прагнення реформувати підпорядковані їх структури відокремлено, без належного врахування можливостей інших [2]. Спроби реформування окремих ланок та складових сектору безпеки і оборони у минулому, свідчать про їх несистемність та декларативність. Реформаторська риторика, окремі фрагментарні перетворення у силових структурах, як правило, підпорядковувались потребам здобуття і утримання владного ресурсу. Внаслідок цього втрачаються темпи розвитку держави, виникає гострий дефіцит довіри іноземних партнерів до України [3].

УДО (далі – УДО) України є важливою складовою сектору безпеки і оборони держави як системи органів державної влади, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України, за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від відповідних загроз. Нині державна охорона здійснюється УДО України разом з іншими правоохоронними органами та військовими формуваннями. Сучасний розвиток УДО України має певну історію. У радянський період державну охорону здійснювала 9-та Служба КДБ при Раді Міністрів УРСР, яка функціонувала до вересня 1991 року. Коли КДБ УРСР було ліквідовано, то на її основі почало діяти 9-те Управління охорони Служби національної безпеки України, яке проіснувало до 1992 року. Із набуттям Україною незалежності постало питання реформування і вдосконалення системи органів безпеки. Саме тому 21 жовтня 1991 р. було видано розпорядження Голови Верховної Ради України за № 33, яким було започатковано Службу безпеки вищих посадових осіб України, на яку покладено обов'язки по охороні Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, голів держав і урядів зарубіжних країн, які перебувають в Україні, адміністративних будинків, інших об'єктів Верховної Ради та Кабінету Міністрів. Указом Президента України від 15 січня 1992 р. № 40 було створено Управління охорони вищих посадових осіб, яке майже за півроку іншим Указом Президента України від 8 червня 1992 р. № 334 було перейменовано в Управління державної охорони України. Постановою Верховної Ради України від 13 грудня 1996 р. № 600/96-ВР УДО України було підпорядковано Службі безпеки України. До прийняття Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 р. (далі – Закон України від 4 березня 1998 р.), підрозділи УДО України діяли на основі Положення про Управління державної охорони України, яке затверджене Указом Президента України від 17 серпня 1992 р. № 417. Новим етапом розвитку державної охорони став чинний Закон України від 4 березня 1998 р., який визначив державну охорону органів державної влади України та посадових осіб як систему організаційно-правових, режимних, оперативно-розшукових, інженерно-технічних та інших заходів, які здійснюються спеціально уповноваженими державними органами з метою забезпечення нормального функціо-

нування органів державної влади України, безпеки посадових осіб та об'єктів, визначених законодавством.

Повоєнне реформування нормативно-правового регулювання системи державної охорони зумовлено необхідністю:

- виявлення та аналізу новітніх асиметричних (гібридних) загроз безпеці особам та об'єктам, які перебувають під державною охороною;

- уникнення дублювання низки завдань і функцій УДО України з іншими державними органами;

- удосконалення нормативно-правових актів щодо взаємодії представників медіа, громадян з особливим статусом та військовослужбовців УДО України під час здійснення державної охорони;

- гармонізації національних стандартів державної охорони з практиками держав-членів Європейського Союзу (далі – ЄС) і Організації Північноатлантичного договору (далі – НАТО) щодо захисту посадових осіб і об'єктів;

- повоєнного розвитку системи організації та управління державною охороною України.

Метою повоєнного реформування системи державної охорони визначено:

- створення ефективної, динамічної та гнучкої в управлінні, укомплектованої високопрофесійними фахівцями, забезпеченої сучасними матеріальними і технічними засобами спеціальної правоохоронної служби;

- приведення завдань, функцій і напрямів її діяльності у відповідність із сучасними потребами забезпечення національної безпеки у сфері державної охорони органів державної влади і визначених законом посадових осіб.

Головним завданням майбутньої Концепції розвитку законодавства України щодо державної охорони органів державної влади і визначених законом посадових осіб має бути приведення правового регулювання державної охорони у відповідність до сучасних загроз національній безпеці України та стандартів ЄС/НАТО. Повоєнне реформування УДО України має враховувати досвід, набутий під час російсько-української війни та сучасних загальносвітових тенденцій розвитку систем забезпечення державної охорони через:

- надання пріоритету превентивним заходам та формування й упровадження проактивного підходу на основі управління ризиками;
- посилення ролі державних органів та інститутів у забезпеченні державної охорони та протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам органам державної влади і визначеним законом посадовим особам;
- приєднання до міжнародних програм співробітництва, урахування міжнародного досвіду щодо функціонування відповідних систем управління, упровадження нових гнучких підходів до забезпечення державної охорони;
- удосконалення національного законодавства у сфері забезпечення державної охорони та гармонізація із законодавством ЄС.

Повоєнне реформування УДО України має здійснюватися на виконання плану заходів з реалізації Стратегії забезпечення державної безпеки (затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2023 р. № 328-р) і відповідно до пріоритетів національних інтересів України, визначених Законом України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р., Стратегією національної безпеки України (затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020), Стратегією забезпечення державної безпеки (затверджена Указом Президента України від 16 лютого 2022 р. № 56/2022) та Дорожньою картою з питань верховенства права (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС» від 14 травня 2025 р. № 475-р).

Одним із важливих чинників необхідності реформування державної охорони є не чітко визначений правовий статус УДО України. З одного боку, УДО України – це «державний правоохоронний орган спеціального призначення» (ч. 1 ст. 11 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 р.), а, з іншого – у законодавстві УДО України визначалася як військове формування (п. «б» ч. 4 ст. 37 Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 18 червня 1999 р., п. 1 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від

18 січня 2018 р. – нині закони втратили чинність). Питання віднесення УДО України до військових формувань також неодноразово було предметом як наукових дискусій, так і відповідних судових розглядів.

Як відомо, військове формування – «створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій» (абз. 13 ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р.). Очевидно, що викладеному не відповідає ані призначення УДО України, ані способи її діяльності, до яких у жодному разі не належить «безпосереднє ведення бойових дій». Також маємо враховувати те, що згідно з ч. 4 ст. 17 Конституції України військові формування не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян. Водночас УДО України та його військовослужбовці на підставі статей 13, 18 Закону України від 4 березня 1998 р. у процесі своєї діяльності можуть тимчасово обмежувати конституційні права громадян на свободу та особисту недоторканність, право власності, свободу пересування тощо.

У цьому контексті є важливими для України рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи «Контроль служб внутрішньої безпеки в державах-членах Ради Європи», які прямо вказують, що внутрішні цивільні служби безпеки не повинні організовуватись як військові структури, за військовим або напіввійськовим зразком [4].

Згідно зі ст. 10 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 р. державна охорона здійснюється не тільки УДО України, але й Національною поліцією, спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах охорони державного кордону України, іншими центральними органами виконавчої влади України, Службою безпеки України в межах своєї компетенції. Крім зазначених суб'єктів сектору безпеки у забезпеченні охорони органів державної влади та посадових осіб також бере участь Національна гвардія України. Призначення та функції Національної гвардії України безпосередньо пов'язані із забезпеченням державної безпеки і захистом державного кордону, припиненням терористичної діяль-

ності незаконних воєнізованих або збройних формувань, терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій, забезпечення охорони органів державної влади, участь у здійсненні заходів державної охорони органів державної влади та посадових осіб, охорона об'єктів критичної інфраструктури, охорона дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні тощо (ст. ст. 1, 2 Закону України «Про Національну гвардію України» від 13 березня 2014 р.). Основні функції зазначених правоохоронних органів значною мірою збігаються. Також наукові дослідження свідчать про те, що через шість-вісім годин після пошкодження об'єктів державної влади або критичної інфраструктури розпочинається паніка, яка переходить у масові заворушення. Таким чином час на ухвалення рішення щодо забезпечення охорони об'єктів та посадових осіб зменшується і обліковується вже не годинами, а хвилинами. Тим часом існуюча система ухвалення та реалізації рішень в реальності, а не на папері, йде на десятки годин.

Досвід, набутий під час російсько-української війни дає підстави для удосконалення системи державної охорони шляхом об'єднання суб'єктів державної охорони (УДО України та Національної гвардії України) та створення на їх основі єдиного органу, який би увібрав у себе всі функції забезпечення охорони важливих державних об'єктів та посадових осіб під назвою «Державна варта», що відповідало національним традиціям України та зарубіжному досвіду.

Зміна назви УДО України базується також на історичних традиціях. Як відомо, у країнах Центральної Східної Європи початку ХХ ст. термін «варта» використовувався для позначення озброєних охоронних і поліцейських формувань. Зокрема, у Другій Речі Посполитій (Польща) функціонувала Державна варта безпеки (Państwowa Straż Bezpieczeństwa), підпорядкована Міністерству внутрішніх справ, яка виконувала завдання з охорони урядових установ і громадського порядку [5]. Подібні правоохоронні органи існували у Чехословаччині та країнах Балтії. У добу Української Народної Республіки (1917–1921 рр.) була створена Державна варта Української Народної Республіки як орган внутрішньої безпеки. Вона мала військову організацію (форма, дисципліна, звання), але підпорядковувалася цивільній владі. Варта виконувала функції охорони урядових будівель, забезпечення порядку, боротьби з антидержав-

ними виступами та диверсіями [6, 7]. У 1919 р. цей орган офіційно був передбачений нормативними актами Директорії Української Народної Республіки [6]. Слово «варта» в українській мові означає «сторожа, охорона»: «загін, група людей (переважно озброєних), що охороняють кого-, що-небудь; сторожа» [8]. У державному контексті воно набувало значення озброєної служби, що охороняє інститути влади та визначених посадових осіб. Звідси й виник термін «Державна варта» як символ озброєної сторожі держави.

Отже реформування УДО України має здійснюватися на базі історичних традицій і в контексті реформування правоохоронної сфери та сектору безпеки України в інтересах ефективного захисту людини і громадянина, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Загальна чисельність працівників Державної варти має визначатися виключно Законом України «Про Державну варту». Удосконалення кадрової основи УДО України передбачає перегляд статусу його працівників та військовослужбовців і часткова демілітаризація УДО України. Пропонується у Державній варті відмовитися від військової структури та військових звань, а також запровадити спеціальні звання для працівників.

Чинний правовий статус військовослужбовців УДО України створює певну правову колізію, не відповідає призначенню й правоохоронній сутності цього правоохоронного органу та суперечить рекомендаціям Парламентської Асамблеї Ради Європи «Контроль служб внутрішньої безпеки в державах-членах Ради Європи» від 26 квітня 1999 р. № 1402.

Тому позбавлення УДО України статусу військового формування, а його співробітників – статусу військовослужбовців потребує суттєвих законодавчих змін, пов'язаних не лише з оновленням профільного Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 р., але й із одночасним прийняттям нових законів про систему комплектування Державної варти. Потребують розроблення та затвердження Дисциплінарний та інші статuti правоохоронного органу, приведення у відповідність із новою законодавчою базою підзаконного і відомчого регулювання.

Отже пропонується підготувати та внести у встановленому порядку до Верховної Ради України новий Закон України «Про Державну варту», а після його прийняття – подати пропозиції щодо узгодження інших законів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України

та відомчих нормативно-правових актів. Оновлена редакція законодавства про державну охорону має відобразити трансформацію від вузької «охоронної» парадигми до інтегрованої моделі безпеки, що поєднує фізичні, технічні, інформаційні та контррозвідувальні спроможності. У ній доцільно системно закріпити принципи верховенства права, пропорційності, політичної нейтральності та пріоритету охорони життя тощо, узгоджені зі Стратегією воєнної безпеки України та рішеннями Ради національної безпеки і оборони України щодо розбудови стійкості безпекових інституцій. Також є доцільним створити Національний контактний пункт у сфері захисту публічних осіб на базі УДО України відповідно до Рішення Ради ЄС 2008/615/ЖНА (Прюмське рішення).

Список використаних джерел:

1. Зелена книга з питань захисту критичної інфраструктури в Україні: зб. матеріалів між нар. експерт. нарад / упоряд. Д.С. Бірюков, С.І. Кондратов; за заг. ред. О.М. Суходолі. Київ: НІСД, 2015. 176 с.
2. Аналітична доповідь до Щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». Київ: НІСД, 2015. С. 103. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/2015_book/POSLANNYA-2015_giper_new.pdf (дата звернення: 05.11.2025).
3. Маркєєва О. Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України у нових політичних реаліях. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/394> (дата звернення: 05.11.2025).
4. Control of internal security services in council of Europe member states: Recommendation of Parliamentary Assembly of the Council of Europe: 26.04.1999, № 1402 / Council of Europe. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16689&lang=en> (дата звернення: 05.11.2025)
5. Kallas M. Historia państwa i prawa Polski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. 542 s.
6. Литвин В.М. Українська революція: політико-державні моделі 1917–1920 рр. Київ: Ніка-Центр, 2011. 688 с.
7. Гуменюк Ф.Ю. Правоохоронні органи УНР і ЗУНР: історико-правовий аналіз. Львів: Світ, 2004. 412 с.
8. Словник української мови: в 20 т. Київ: Наук. думка, 2012. Том 02. В – Відсріблятися. С. 62.

Наукове видання

НАУКОВА КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЯК ОСНОВНИЙ ДОКУМЕНТ ЮРИДИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської науково-практичної конференції
м. Київ, 8 грудня 2025 року*

*Матеріали друкуються в авторській редакції.
Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр,
прізвищ тощо несуть автори*

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка
Обкладинка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв
Д. М. Алексєєв

Підписано до друку 24.11.2025 р. Формат 60 x 84^{1/16}.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 13,02.

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (044) 223-15-25, (099) 607-97-62.

E-mail: alerta.pravovaednist@gmail.com, веб-сайт: alerta.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.